

В.Ш.ГУЛИЈЕВ, М.Ј.ХӘЛИЛОВ

ДЕНДРОЛОКИЈА

БАКЫ – 2000

В.Ш.Гулијев, М.Ј.Хәлилов

ДЕНДРОЛОКИЈА

Али мәктәбләр үчүн дәрслик

**Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлијинин
10.01.2000-чи ил тарихли 35 сајлы әмри илә тәсдиг
едилмишдир.**

“ЕКОЛОКИЈА” НӘШРИЈАТЫ

БАКЫ – 2000

Азәрбајчанын көркәмли ботаники-дендрологу,
мүәллимимиз, академик Валидә Хасполад гызы
Тутајугун әзиз хатирәсинә итһаф едирик

Дәрслик Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин биолокија вә кәнд тәсәррүфаты елмләри бөлмәси үзрә елми-методик шурасынын 25.XI.1999-чу ил тарихли 13/6 сәјлы гәрары әсасында чап олунар.

Редактор: кәнд тәсәррүфаты елмләри намизәди Ү.М.Ағамиров

Гулијев В.Ш., Хәлилов М.Ү. Дендролокија, Али мәктәбләр үчүн дәрслик, “Еколокија” нәшријаты, Бақы: 2000.- 261 с.

Дәрслијин әввәлиндә биткиләрә тәсир көстәрән еколожи амилләрин тәсири, битки нөвү, нөвмүхтәлифлији һағгында гыса мә’лумат верилир. Ағач вә колларын филокенетик системи мәсәләләринә дәрсликдә кениш јер ајрылыр. Бир сыра екзот нөвләрин республикамызда јашыллыгларын, паркларын салынмасында истифадә олунамасы барәдә марағлы мә’луматлар вардыр. Дәрсликдә республикамызын мешәләриндә јабаны һалда битән ағач вә кол нөвләринин биолокијасы, еколожи хүсусијәтләри, ареаллары һағда зәнкин материал верилир.

DENDROLOGY

V.Sh.Guliyev., M.Y.Khalilov

A brief information about the description of ecological factors exerting influence on plants, plant species, species diversity is given at the beginning of the textbook. The question of phylogenetic system of tree and bush plants are spoken widely in the book. There are valuable data about the use of a number of exotic species in creation of parks, greenaries in our republic. A rich material about the biology, ecological properties, natural habitat of the tree and bush species growing wild in the forests of our republic is given in the textbook.

ГХ $\frac{4702060200}{041-2000}$ – Е'лансыз – 2000

© Еколокија, 2000

КИРИШ

Дендролокија латын сөзү олуб төбиөттө жабаны ыалда битөн агач вө коллардан бөһс едөн елмдир. Белө ки, дендра – агач, локија – елм өјрөнирөм демөкдир.

Төбиң сөрвөтлөрдөн халгын рифаы наминө сөмөрөли истифаде өтмөк үчүн төбиөт елминин бүтүн биликлөринө јијөлөнмөк лазымдыр. Төбиөттө јабылан жабаны агач вө коллар инсанын һөјатында мұһүм рол ојнајыр. Ајры-ајры агач вө кол нөвлөри төбиөттө битки бирлөшмөлөри, јө'ни мешө массивлөри өмөлө көтирөрөк өтраф мұһитлө гаршылыглы өлагө јарадыр. Она көрө төбиң сөрвөт олан мешөлөрдөн сөмөрөли истифаде өтмөк үчүн ону төшкил едөн ајры-ајры агач вө колларын төбиөттө јабылмасы, ареалы, онларын биоложи вө еколожи хусусијјөтлөри, бој вө инкишафы, мөһсулдарлығы вө төсөррүфат өһөмијјөтинин мөјјөн едилмөси вачибдир. Бу бахымдан, јухарыда гејд олунаң чөһөтлөри өјрөнмөк истигамөтиндө дендролокија елми мұһүм рол ојнајыр. Мешөчилик, еколокија вө агрономија ихтисаслары истигамөтлөри үзрө һазырланан ихтисаслы кадрлары дендролокија фөнни илө таныш өтмөк, һөр бир агач вө кол нөвүнүн јерини, ареалыны, өһөмијјөтини вө ондан сөмөрөли истифаде өтмөк јолларыны ашыламаг мұһүм өһөмијјөтө маликдир.

Дендролокија ботаниканың бир һиссөси олуб агач, кол вө јарымкол биткилерини өјрөнөн елмдир. Дендролокија бир елм кими һөлө ерамыздан өввөл ІУ-У өсрлөрдө инкишаф өтмөјө башламышдыр. Инсанлар илк дөврлөрдө биткилөри истифаде өтмөклө онларын бө'зилөрини, мөсөлөн дөфнө агачыны өкиб бечөрмөјө башламышлар. Сонралар, Х-ХУ өсрлөрдө сарајларын һөјөтјаны саһөлөриндө бағ вө јашыллыгларын јарадылмасында бир сыра декоратив агачлардан истифаде өтмишлөр. Бунунла да дендролокија елми төдричөн инкишаф едөрөк бир системө дүшмөјө башламышдыр. Илк вахтлар агачлары 2 системө – ијнөјарпаглы-лара вө гышда јарпағыны төкөнлөрө бөлмүшлөр. Белөликлө дө агачларын сечилиб өкилмөси истигамөтини вө ролуну ахтармаға

башламышлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, өз хусусијјәтинә ујғун, јерли шәраити нәзәрә алараг бағларын, јашыллыгларын салынма тарихи мөвчуддур. Азәрбајчанда гәдимдән әкилмиш чохәсрлик ағачларын бу күнә кими галмасы ону көстәрир ки, бир чох ағачлар азәрбајчан халгынын өз милли хусусијјәтинә ујғун сечиләрәк әкилмишдир. Мәсәлән, чохәсрлик чинарлар, палыдлар, гарағачлар, фыстыг ағачлары буна мисал ола биләр. Ағачларын тәбии шәраитдән кәтириләрәк сүн'и бечәрилмәси иши кетдикчә кенишләнир. Бу бахымдан бунларын тәсвир едилиб бир системә салынма зәрурәти мејдана чыхыр.

Беләликлә илк вахтлар садә бир систем јаранмышдыр. Бу системә көрә јер күрәсиндә јайылан ағач вә коллар 2 јарымшөбәјә: чылпагтохумлулар вә өртүлүтохумлуларә бөлүнүр. Елми мө'луматлара әсасән чылпаг тохумлуларын 500-дән чох, өртүлү тохумлуларын исә 200 миндән артыг нөвү мө'лумдур.

Биткиләр гидаланма гәјдаларындан асылы олагаг тәбиәттә маддәләрин дөвранында мүхтәлиф шәкилдә иштирак едирләр. Гидаланма хусусијјәтләринә көрә биткиләр ашағыдакы группара ајрылыр.

Автотроф биткиләр, билаваситә гејри-үзви маддәләрлә гидаланараг онлардан үзвү маддәләр һазырлајыр вә организмләрини гурурлар. Бүтүн јашыл биткиләр автотроф биткиләрә аиддир. Гејд едилдији кими белә биткиләр гејри-үзви маддәләри үзви маддәләрә чевирир. Бу мөгсәдлә онлар күнәш шүаларынын енержисиндән истифадә едирләр. Буна көрә онлара фототроф биткиләр дә дејилир.

Миксотроф биткиләр. Бу група дахил олан биткиләр һәм гејри-үзвү, һәм дә үзвү маддәләрлә гидалана билир. Мәсәлән, ағачларын чәтри үзәриндә паразитлик едән бағамбурч колу ағачын һазыр үзвү маддәләриндән истифадә етмәклә јанашы, јашыл олдуғуна көрә һәм дә ағачын гејри-үзвү маддәләриндән фотосинтез јолу илә үзвү маддәләр дә һазырлаја билир. Белә биткиләр мүхтәлиф үсулларла гидаландыглары үчүн онларын гидаланма

гајдалары миксотроф гидаланма адланыр. Бу гајда илэ гидаланан биткилэрэ исэ миксотроф биткилэр дежилир.

Дәрсликдә ағач вә кол биткиләринин филокенетик системи верилир, јәни битки систематикасына ујғун олараг онлар синифләрә, фәсиләләрә вә нөвләрә ајрылыр. Китабда һәмчинин республикамызда екзот ағач вә кол нөвләриндән истифадә едәрәк тарлағорујучу мешә золағлары, һәмчинин макистрал канал вә јоллар боју мешәләрин салынмасы үзрә, һабелә шәһәр вә гәсәбәләрин јашыллашдырылмасында әлдә олунан тәчрүбәдән дә мә’лумат верилир. Гејд едәк ки, истифадә едилән екзот ағач вә колларын бир чохлары јени битмә шәраитиндә бөјүмә вә инкишаф хүсусијјәтләринә керә јерли нөвләрдән һеч дә кери галмыр. Екзот ијнәјарпағлы ағач вә коллардан шам вә сәрв нөвләри, күкнар, сидр, шөрг тујасы, һәмишәјашыл ағач вә коллардан исә даш палыд, зејтун, палмалар, дөфнә ағачы, јапон әзкили, иричичәк магнолија, һәмишәјашыл башынағачы, јапон биркөзү, олеандр, дәрман розмарини, тобира питтоспору, евкалипт, јапон доғтуздону вә с. көстәрмәк олар.

Ағач вә колларын латынча адлары С.К.Черепановун (1981) китабындан көтүрүлмүшдүр.

Дәрслик республикамызын али мәктәбләринин биолокија, мешә тәсәррүфаты, еколокија-тәбиәти мұһафизә вә кәнд тәсәррүфаты истигамәтли факултәләриндә тәһсил алан тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Мүәллифләр дәрслијин гурулушу, ајры-ајры ағач вә кол нөвләринин дахил едилмәмәси вә с. бу кими дикәр мәсәләләрлә әлағәдар ола биләчәк ирадларә керә охучуларә габағчадан өз тәшәккүрүнү билдирир.

ЕКОЛОЖИ АМИЛЛӘР ВӘ БИТКИНИН ЕКОЛОЖИЯСЫ

Әкәр бөјүк бир мешә массивини јахындан мүшаһидә етсәк көрәрик ки, әразисинин релјефинин гурулушунда, торпаг-грунт шәраитиндән вә инсан фәалијјәтинин јайылмасында бир ганунаујғунлуг мөвчуддур. Белә ки, әразидә дәннз сәвијјәсиндән вә јамачын чәһәтиндән асылы олараг ағач вә кол чинсләринин јайылмасы вә инкишафында ајдын мүхтәлифлик көзә чарпыр. Мәсәлән, ашағы дағ-мешә гуршағында ағач вә кол биткиләринин нөвмүхтәлифлији зәнкин олдуғу Һалда, јухарыја дағ-мешә гуршагларына галхдыгча нөвмүхтәлифлији касыблашыр. Јамачларын чәнуб вә шәрг бахарларында ишыгсәвәр, шимал вә тәрб чәһәтләриндә исә көлкәсәвәр ағач вә кол нөвләри үстүнлүк тәшкил едир. Беләликлә, ағач нөвләринин ганунаујғун олараг јайылмасы мүхтәлиф тәркибли мешәликләрин јаранмасына сәбәб олур. Дәннз сәвијјәсиндән, јамачын чәһәтиндән вә диклијиндән асылы олараг тәмиз (сырф) вә гарышыг тәркибли ағачлыглар битир.

Орта дағ-мешә гуршағында фыстыг ағачынын сырф вә вәләслә гарышыг мешәләри јамачын чәһәтиндән асылы олараг дәјишир. Сырф фыстыг ағачлыглары әсасән јамачын шимал чәһәтләриндә битир. Јенә һәмнин гуршагда иберија палыды јамачын чәнуб вә чәнуб-шәрг чәһәтләриндә тәмиз (сырф) тәркибли вә вәләслә, јахуд фыстыгла гарышыг мешәликләр јарадыр. Мешәләрин ганунаујғун јайылмасы илк нөвбәдә һәр бир ағач нөвү үчүн һәмнин шәраитдә битиб артмасы вә јайылмасы, јә'ни онларын биоложи хүсусијјәтләрилә, һәм дә еколожи факторларын чәми илә биткинин битмә шәраитини јарадыр. Битмә шәраити биткинин тәбиәттә јашајыб инкишаф етмәси үчүн ән зәрури мөкан сајылыр.

Мәсәлән, шәрг палыды үчүн зәрури мөкан дәннз сәвијјәсиндән 1000- 2200 (2700) метр јүксәкликдә јамачларын чәнуб, шәрг вә шимал-шәрг чәһәтләри сајылыр. Палыд чинси үчүн илк јашларында дик дүшән ишыг, күнәш шүасы ән зәрури фактор

һесаһ олунур. Палыдын чаван шивләри башга ағач чинсләри тәрәфиндән көлкәләндириләрәк јухарыдан дүшән ишыг шүасындан мәһрум едиләрсә онлар басылараг мәһв ола биләр. Мешәсалма вә јашыллашдырма ишләриндә ағач вә кол чинсләринин биоложи вә еколожи хүсусијјәтләри мүтләг нәзәрә алынмалыдыр.

Еколожи факторлар мүхтәлиф олуб үч група бөлүнүр:

1) Абиотик факторлар (иглим, торпаг-грунт шәраити, топографик шәраит); 2) Биотик факторлар; 3) Антропоген факторлар.

Көстәрилән еколожи факторлар тәбиәттә ваһид гаршылыгы өләгә шәраитиндә тә'сир көстәрир. Тәбиәт һадисәләри биткиләрин биоложи хүсусијјәтләри илә гаршылыгы сыхы өләгә шәраитиндә баш верир. Она көрә әтраф муһитин факторлары биткијә изалә едилмиш һалда тә'сир көстәрә билмәз. Тәбиәт ваһид бүтөв организм тәшкил едир вә бүтүн һадисәләр бу организмин ганунаујјунлулары даһилиндә баш верир. Биткиләр илә чанлы микроорганизмләр вә харичи муһит арасында олан сыхы өләгә чоһ мүхтәлиф вә мүрәккәбдир. Бу мүрәккәб шәраитдә онлар бири-бирилә өләгәли олуб, бири дикәрини тамамлајыр. Буналары әсас тутараг мешә тәсәррүфатлары вә јашыллашдырма идарәләри мешәликләр вә мешә-бағлар саларкән биткиләрин биоеколожи хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдыр.

Иглим шәраити

Иглим шәраитинә ашағыдакы еколожи иглим факторлары даһилдир: истилик, ишыг, рүгубәт (әсасән јағмурлар), сакит вә көрәкәттә олан һава.

Биткиләрин исти һаваја мүнәсибәти

Биткиләрин чоғрафи јайылмасында һаванын истилик режими муһүм рол ојнајыр. Мә'лумдур ки, истилик режими бир нечә гисмә ајрылыр: тропик, мулајим вә сојуг иглим. Азәрбајчан әразисиндә тәбئي биткиләрин иглим сәрһәди дүзән исти иглимдән башлајараг јүксәк дағларда – даими бузлаглара кими чатыр. Бә'зи биткиләр сојугдан зәрәр чәкдијиндән дағларын даһа

јүксәкликләринә галха билмир. Белә биткиләр дүзән зонадан башлајараг орта дағ-мешә гуршағына кими јајылыр. Бу сәбәбдән дә сојуг субалп зонада мешә ағач вә колларынын нөв тәркиби чох касыб олур. Һаванын температуру биткиләрин физиолжи просесинә, о чүмлөдән фотосинтез һадисәсинә күчлү тә'сир кәстәрир. Үмумијјәтлә, биткиләрин һәјатында һаванын температуру мұһүм рол ојнајыр. Белә ки, биткиләр сојуға, шахтаја, ғышын гарлычовғунлу шахталы күнләринә вә дүзән зонанын ғызмар јајына вә 40-50⁰ истисинә давамлы олмалары илә сечилир. Дендролокија елми ағач биткиләрин иглимлә әлагәсини өјрәнәрәк онларын шахтаја вә ја истијә давамлы нөвләринин сечилиб мұхтәлиф зоналарда бечәрилмәси вә артырылмасы үзрә төвсијјәләр вермәлидир.

Биткиләрин ишыға олан мұнасибәти.

Ишыг биткиләрин һәјатында мұһүм рол ојнајыр. Күнәшин истигамәти, атмосферин галынлығы, тәркиби, думанлыг вә истилијин јер сәтьинә дүшән мигдарындан асылы олараг о, биткиләрә мұхтәлиф тә'сир кәстәрир. Јер күрәсинин үст гатынын ишыгланма дәрәчәси шимал күтбүндән экватора доғру артыр. Шимал ен даирәсиндә һаванын чох заман булудлу вә рүгүбәтли олмасы илә әләғәдар ишыг јер сәтьинә дағыныг һалда дүшүр. Дүз дүшән шүалар үмуми ишығын јалныз 30%-ни тәшкил едир.

Ишыг биткиләрин фотосинтез просесиндә мұһүм рола маликдир. Бу просес чох мұһүм физиоложи һадисә кими биткиләрдә үзвү маддәләрин јаранмасыны тә'мин едир. Мешә ағачлары ишыға олан тәләбатына көрә мұхтәлиф олур (ишыгсөвәр, көлкөјә давамлы, ишыға чох да тәләбкар олмајан вә с.). Палыд ағачы ишыгсөвәр, фыстыг көлкөјә давамлы, вәләс исә мұлајим ишыгсөвәр ағач чинси сајылыр.

Јашдан асылы олараг ағачларын ишыға олан мұнасибәтиндә тәләбаты дәјишир. Мәсәлән, көјрүш ағачынын чаван јашларында ишыға олан тәләбаты о гәдәр нәзәрә чарпмыр, лакин орта јашларында онун ишыға тәләбаты артыр.

Ағачларын там ишыг шөраитиндө битмәси дә онларын формасына бөжүк тө'сир едир. Мәсәлән, там ачыг шөраитдө битән гөк палыд, гарағач вә дикөр ағачларын заһири көрүнүшү вә чөтирләринин формасы мешәдә битән ағачдан кәскин фәрғләнир. Ачыг шөраитдө битән палыдын чөтри ашағыдан башлајыр, ағачын бөјү нисбәтән алчаг, формасы исә гејри-мүгәнәсиб олур. Мешә мүһитиндө битән ағачлар исә уча бөјлу, дүз гамәтли, чөтирләри аз инкишаф етмиш енсиз вә көдөк олуб ағачларын төпә һиссәсиндө јерләшир. Јухарыда гејд олунанлары нәзәрә алараг дендролокија елми јашыллыг салма ишләриндө ајры-ајры ағачларын ишыға олан мүнасибәтини мүәјјән етмәлидир.

Биткиләрин рүгүбәтә (атмосфер чөкүнтүләринә) олан мүнасибәти.

Рүгүбәт биткинин һөјатында мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, биткиләр торпагдан су вә гида маддәләри алараг өз јашыл күгләсини јарадыр. Республикамызын мешә зонасында бөлкәдән асылы олараг ил әрзиндө 250-1000(1200) мм-ә гәдәр јағмур дүшүр. Аран әразиләриндө јағмурларын мигдары аз (200-250 мм), дағлыг бөлкәләриндө исә нисбәтән чох олур. Јағмурлар јағыш, гар вә сулу-думанлы шөкилдә дүшүр. Беләликлә, мешәдә сабит су режими јараныр.

Мешәли јамачларда атмосфер чөкүнтүләринин бир һиссәси ағачларын чөтриндө галыб тәдричән бухарланыр, дикөр һиссәси исә јарпаг, будаг вә көвдәләрлә јаваш-јаваш ахараг мешә дөшәјинин сәһинә төкүләрәк тәдричән торпаға һопур. Рүгүбәтә олан мүнасибәтинә көрә ағач вә коллар ашағыдакы группара ајрылыр:

1. Һигрофитләр – бу биткиләр һөддиндән артыг нәмлијә мејл көстәрир вә ондан чох истифацә едирләр. Белә биткиләр чај көнарларында, даһа нәмли јерләрдә јајылыр. Мәсәлән, гызылағач, јалангоз, сөјүд, говаг вә с.

2. Мезофитләр – бу биткиләр торпагда лазыми гәдәр рүгүбәт олан әразиләрдә даһа чох битир. Мәсәлән, палыд, фыстыг, вәләс, чокә, ағчагајын, дөмирағач, гарачөбрә вә с.

3. *Ксерофитләр* – бу биткиләр жалныз гуру торпаг шәраитинә уҗунлаша билир. Онлар әксәр Һалда сәһра вә жарымсәһра бөлкәләриндә, даҗ ямачларынын гуру чәнуб-дашлычынгылы чәһәтләриндә јаҗылмышдыр. Ксерофит аҗачлардан ардыч нөвләри, сагтыз аҗачы, даҗдаҗан, иберија аҗчаҗаҗыны, иҗдәярпаг армуд, араз палыды, елдар шамы вә с. кәстәрмәк олар. Ксерофитләр бир җаҗда олараҗ торпаҗын мүнбитлиҗинә аз тәләбкар, гураҗлыҗа давамлы олулар. Бир чох нүмаҗәндәләри торпаҗын дәрин гатларына ишләҗән кәк системинә вә күчлү јан кәкләрә малик олу. Бу да торпаҗын мүнхәлиф гатларындакы нәмликдән максимум истифадә етмәҗә имкан јаҗадыр. Ксерофит биткиләрин јаҗпаҗлары хырда, бә’зән тиканлы олуб торпаҗдакы сујун тәбәххүрүнү азалдыр. Бу да һүчәјрә ширәсиндә осмотик тәзҗиг васитәсилә топланан рүгүбәтин тургур вәзијҗәтини низамлаҗыр. Бә’зән тәбиәтдә, ксерофит биткиләрин јаҗпаҗлары хүсуси тумурчугларла әвәз олулар. Буна сәһра вә жарымсәһра иглим шәраитиндә вә күнәј дик ямачларда раст кәлинән гатыргүјүрүҗуну мисал кәстәрмәк олар.

Бир груп биткиләрә оксилофитләр деҗилир. Белә биткиләр бир тәрәфдән ксерофит хассәҗә малик олуб, дикәр тәрәфдән исә һигрофитләрдир. Белә биткиләр батаҗлыҗ оксилофитләридик. Батаҗлыҗ шәраитиндә аерасијаҗын чәтинләшмәси, бир чох дузларын әмәлә кәлмәси, башҗа зәрәрли кимҗәви вә су режиминин јаҗанмасы биткиләрин инкишафына мәнфи тә’сир кәстәрир. Батаҗлыҗда изафи рүгүбәтлик шәраитиндә биткиләр ондан кифаҗәт гәдәр истифадә едикрәр.

Батаҗлыҗ биткиләри саҗылан сүпүркәкимиләр, җамыш вә с. һәмин шәраитә уҗунлашмыш јаҗпаҗ формалары јаҗадырлар.

Һаванын тәркибиндә олан оксикен вә карбон җазы биткиләрин һәҗатында мүнүм рол ојаҗыр. Оксикен биткиләрин тәнәффүс просесиндә, карбон җазы исә битки организмнин үзви маддәләринин синтезиндә иштирак едикр.

Оксикенин аерасијаҗы зәиф кетдикдә тәнәффүс дә зәиф олу вә биткиләрин инкишафына мәнфи тә’сир кәстәрир. Бу

заман торпаг сәтһинә җахын җерләшән әлавә көкләр даһа җахшы инкишаф едир.

Һаванын һәчмчә 0,03%-ни карбон газы (CO_2) тәшкил едир вә әсасән биткиләрин, һеҗванларын тәнәффүсү заманы аҗрылып. Бундан башга карбон газы һаваҗа бурахылан түстү вә битки бирләшмәләринин чүрүмәсиндән вә с. мәнбәләрдән дә җараныр. Лакин онун әсас күгләси торпагда җараныр. Белә ки, торпагда җаһылан микроорганализмләрин чүрүнтүнүн җаранмасы просесиндә иштиракы вә биткиләрин көк системи илә тәнәффүсү заманы карбон газы аҗрылып. Һавада карбон газынын тәркибиндә дәҗишкәнлиҗи фотосинтезин интенсивлиҗинә, җә'ни биткинин һавадан гидаланмасына тә'сир едир. Ишыгсевәр ағач чинсләри үзәриндә апарылан тәчрүбәләр көстәрмишдир ки, һавада карбон газынын гатылыгы үч дөфә артдыгда фотосинтез үч дөфә, ишыгын интенсивлиҗи үч дөфә артдыгда исә фотосинтез ики дөфә артыр. Карбон газынын тәркибинин сүн'и олараг артырылмасы да, фотосинтез просесини мүәҗҗән һәддә кими артырыр. Бу һәддән сонра карбон газынын артмасы битки үчүн горхулу олур. Һавада туршуларын, хүсусилә күкүрд туршусунун түстүләри артдыгча биткинин гурума сәтималы да артыр. Бә'зи ағач чинсләри гара түстүләрә мүхтәлиф тәрздә давам кәтирир. Мәсәлән, аҗлант, туҗа, ардыч, канада говағы, гарағач, көҗрүшҗарпаг ағчагаһын, чәһраһы маклҗура, гырмызы кәндалаш, олеандр гара түстүләрә даһа давамлы олдуғу һалда, шам, көзәл ағчагаһын, чөкә, гушармуду, тозағачы, фыстыг, палыд исә түстүҗә аз дөзүмлүдүр. Гара түстүләр җарпагларын сәтһиндә топланараг ағачлара даһа тез мәнфи тә'сир көстәрир. Мешәдә карбон газы торпағын сәтһиндә даһа чох топланыр. Бунун әсас сәбәби торпағын сәтһиндә топланмыш җарпаг төкүнтүсү вә көлкәдә галан җарпагларда фотосинтезин зәиф кетмәсидир. Мешә ағачлары кечә вахты 3 дөфә артыг карбон газы һасил едир. Тәхминән бир күндә һәр ағач 1 грам карбон газы бурахыр. Мешә алтында 4 м² саһәдә 1,6 грам карбон газы әмәлә кәлир. Торпаға пеҗин вә минерал маддәләр вердикдә карбон газынын тәркиби бир гәдәр дә артыр.

Күлөжө гаршы давамлылығына көрө мешө ағачлары 2 гисмө бөлүнүр: күлөжө давамлы вә күлөжө давамсыз. Мәсәлән, палыд, чинар күлөжө давамлы, фыстыг ағачы, күкнар исә күлөжө давамсыз ағачлар сајылып. Күчлү күлөклөр ағачлары механики зөдөлөјөрөк гол-будағыны гырыр. Бә'зән ағачы көкүндөн гопарыр. Ағачларда тозланманын кетмәсиндө күлөк муһум рол ојнајыр. Чох јүнкүл тохумлу ағач вә колларын тохумлары күлөк васитәсилә бир әразидән башга әразижә јайылараг һәмин биткиләрин ареалыны кенишләндирир. Күлөк ганадлы тохумлары даһа узаға апара билир. Мәсәлән, ағчагајынлар, чөкө, гарағач, говаглар вә с.

Торпаг-грунт шәраити вә битки

Торпаг-грунт шәраити биткинин һәјатында муһум рол ојнајыр. Азәрбајчанда торпагәмәләкәлмә просесиндө әсас 2 нөв ана сүхур иштирак едир. Гафгазда ана сүхур олан кил шистләри әсасында муһтәлиф дәрәчәли турш реаксиялы мешә торпагларыдыр. Кичик Гафгазда ана сүхур сајылан әһәнк дашлары әсасында әһәнкли килличәли дағ-мешә торпаглары јайылып. Торпагларын ана сүхурун тәркибиндән асылы олан формалашмасы ағач чинсләринин јайылмасына тә'сир кәстәрир. Бу сәбәбдән Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларынын мешә өртүјүнүн формалашмасында муһтәлифлик мөвчуддур. Мәсәлән: Бөјүк Гафгазын мешәләриндә олан, шабальд вә мешә үзүмүнә, Кичик Гафгазда раст олунмур. Ләнкәран, Астара бөлкәсиндә турш торпаг шәраитиндә мешәләрдә бир чох реликт вә ендемик ағач чинсләри битир.

Топографик шәраит (релјеф)

Битки аләминин јайылмасында әразинин топографик шәраитинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Дағлыг өлкәләрдә, с чүмлөдән Азәрбајчанда релјефин битки өртүјүнүн јайылмасына тә'сири даһа нөзәрә чарпыр. Әразинин дәниз сәвијјәсиндән јүксәклији вә јамачын чәһәтиндән асылы олараг мешәләрин нөв тәркиби вә мөһсулдарлығы муһтәлиф олур. Мәсәлән, иберија палыды дәниз сәвијјәсиндән 400-500 метрдән башлајараг, бәзән

1700 метр жүксәклијә галхыр. Шәрг палыды мешәләри исә дәниз сәвијјәсиндән 1000-2200(2400-2700) метр жүксәкликдә јайылып. Узунсаплаглы палыд Күр гырағы тугај мешәләриндә битир, Ганых-Һәфтәран вадисиндә 400-600 метр жүксәклијә галхыр. Чол вә көзәл ағчагајын нөвләри орта мешә гуршағында (1000-1500) јайылдығы Һалда Траутветтер ағчагајыны 1800-2200 метрә кими жүксәкликдә битир. Јамачын чәһәтиндән асылы олараг да мешәдә нөв дәјишкәнлији мүшаһидә олунур. Ејни жүксәкликдә јамачын чәнуб чәһәтләриндә палыд, гәрб вә шимал-гәрб чәһәтләриндә исә фыстыг ағачлары битир. Дәниз сәвијјәсинин Һүндүрлүјүндән вә јамачын чәһәтиндән асылы олараг ағачларын кејфијјәти вә мәһсулдарлығы да мүхтәлиф олур. Мәсәлән, орта мешә гуршағында (1200-1600 м) јамачын гәрб чәһәтләриндә жүксәк кејфијјәтли фыстыг мешәләри јайылмышдыр. Топографик шәраит дендролокијаны јахшы әјрәтмәк вә ондан кәләчәкдә истифадә әтмәк үчүн нәзәрдә тутулмалыдыр.

Биотик факторлар

Бактерија вә микроблар өзләринин һәјат фәалијјәти нәтичәсиндә бүтүн үзвү маддәләри минераллашдырыр. Бунула да торпағын кејфијјәтини јахшылашдырыр. Бәзи хош хассәли көбәләкләр ағачларын јерүстү көкләри үзәриндә битәрәк онларда минерал маддәләрин мәнимсәнилмәсинә көмәклик кәстәрир. Лакин бәдхассәли көбәләкләр исә ағачларын габығы вә јарпағы үзәриндә јайылараг ону зәдәләјир вә гурудур. Микоризалы торпаглары аз мәһсулдар саһәләрә вермәклә торпағын мүнбитлијини жүксәлтмәк олур. Бунлардан башга мешә торпагларында мүхтәлиф торпаг гурдлары вә соғулчанлар јашајыр. Онлар торпагда һәрәкәт едәрәк торпағы јумшалдыр, торпагәмәләкәлмә просесиндә иштирак едәрәк торпағын структуруну јахшылашдырыр, мүнбитлијини артырыр. Гушлар да мешәнин һәјатында мүһүм рол ојнајыр. Онлар фәјдалы вә зәрәрли ола биләр. Бир чох бәчәкләр, мәсәлән, мај бәчәји, палыд јарпагјәјәни, габыгјәјән чүчүләр мешәләрә күллү мигдарда зијан вурур. Бунлардан башга һәјванла-

рын да мешәјә тә'сири бөјүкдүр. Бир чох мешә сичанлары нөвләри төкүлән тохумларын чох һиссәсини јејир вә зәдәләјир. Мешә һејванлары ағачларын уч тумурчуг будагларыны јејир, ону зәдәләјир, чаван ағачлар коллашыр. Буна даһа чох фыстыг, вәләс, палыд, дәмирағач мешәләриндә раст кәлинир. Ағач тохумларынын јајылмасында гушларын вә һејванларын ролу бөјүкдүр. Гушлар ағачларда олан јарпагјејән гурдлары вә һәшәратлары јејәрәк мешәјә хејир верир.

Мешәләрдә мал-гара отарылмасы мешәјә даһа чох зијан вурур. Чаван ағачлар мәвв едилир, торпағын үст гаты бәркијир, су-физики хассәләри писләшир, ерозија просеси баш верир.

А н т р о п о к е н ф а к т о р л а р

Бу груп факторлара инсанларын фәалијјәти дахилдир. Инсанлар өз фәалијјәти нәтичәсиндә мешәләрин горунмасы вә артырылмасы гајғысына галмалыдырлар. Мешә ағачларындан ән гијмәтлиләрини елми чәһәтдән јериндә өјрәнмәклә тезбөјүјән, истијә, шахтаја вә гураглыға давамлы перспективли чинсләри сечәрәк мешәсалма вә јашыллашдырмада истифадә етмәк үчүн төклиф һазырланмалыдыр. Республикада бу истигамәтдә хејли иш-ләр көрүлмүшдүр. Инди елдар шамы, шабалыдјарпаг палыд, говаг нөвләри, чәкил, чинар, гоз, шабалыд вә. с. ағач вә коллар мешә-салма ишләриндә күтләви истифадә олунур. Бир чох реликт вә ендем ағач вә коллар јашыллыгларын, парк вә бағларын салынмасында истифадә едилир. Бунлардан елдар шамы, дәмирағач, ипәк акасијасы, ләләк ағачы, чөкә, дағдаған, чинар, говаглар вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Јабаны битән ағачларла јанашы јашллашдырма вә мешәсалма ишләриндә башга вилајәтләрдән кәтирилиб республиканын иглими илә ујғунлашараг тәтбиг олунан екзот ағач вә коллар да вардыр. Бунлардан һәмишәјашыл јарпаглы ағач вә коллардан даш палыд, авропа зејтуну, јапон әзкили, ади дәфнә ағачы, магнолија, һәмишәјашыл башын ағачы, јапон биркөзү, ади олеандр, палмалар, розмарин, евкалипт вә. с. ни, ијнәјарпаг-

лылардан исә ади шам, крым шамы, һөләб шамы, италија шамы, нималај сидри, сөрвләр, мави күкнар вә с.- ни көстөрмөк олар.

Инсан фәалиијјәтинин көстөрилән мүсбәт тә'сирилә жанашы мешә өртүјүнә мәнфи тә'сири даһа бөјүкдүр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, һазырда јер сәһъинин 3/1 һиссәсини мешәләр тутур. Мөвчуд мә'луматлара әсасән мешәләрин саһәси вахтилә даһа чох олмушдур. Сон 500 илдә дүнја мешәләринин 3/2 һиссәси, бә'зи өлкәләрдә мешәләрин һамысы мәвв едилмишдир. Мешәләрин јох едилмәси дүнјанын бир сыра рајонларында су мәнбәләринин јоха чыхмасына, чајларын гурулмасына вә ја селләрин човланына, торпагларын күчлү ерозијаја уграмасына, шимал рајонларында батаглыгларын, чәнуб рајонларында исә сәһраларын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Республикамызын бүгүн дағларында инсан фәалиијјәтинин мәнфи тә'сири нәтичәсиндә мешә гуршагларынын јајылмасы ганунаујғунлулары позулмушдур. Јухары мешә гуршағында узунмүддәтли интенсив малдарлығын, кичик Гафгаз вә Талышда исә һәм дә әкинчилијин тә'сири нәтичәсиндә мешә демәк олар ки, һеч јердә тәбии сәһъединдә галмамышдыр, чох јердә тозағачы, шөрг палыды вә ардыч гуршаглары тамамилә сырадан чыхмыш, онлары төрәмә типли чәмәнләр, бозгырлар, коллуглар вә ја гајалыглар, дашлыглар әвәз етмишдир. Ашағы вә орта дағ-мешә гуршагларында мешәләр антропокен ландшафтларла (кәнд төсәррүфаты биткиләри саһәләри, бағлар, јашајыш мәнтәгәләри вә с.) әвәз олунмушдур. Бир чох саһәләрдә илкин јүксәк мәһсулдар фыстыг мешәләри сејрәк вә аз мәһсулдар вәләс мешәләринә чеврилмишдир. Иберија палыды мешәләри антропокен амилләрин тә'сири нәтичәсиндә азгијмәтли дәмиргара чәнколлији, ксерофит коллуглар, әсасән гаратикан коллуглары илә әвәз олунмушдур.

Күргырағы тугај мешәләрин 30 мин һа јахын саһәси Минкөчөвир, Шәмкир вә Јеникәнд су анбарларынын тикилмәсилә әлагәдар мәвв едилмишдир. Чәми 20 мин һа саһәдә галан Күрбоју тугај мешәләри интенсив антропокен тәзјиг нәтичәсиндә кет-кәдә

сырадан чыхыр. Ганых-Һәфтаран вадиси, Самур-Дөвөчи дүзәнлији вә Ләнкәран овалығында вахтилә әсас ландшафт типии мешә өртүју олмушдур. Бизим дөврүмүзә бу мешәләрин ајры-ајры кичик саһәләри кәлиб чатмышдыр. Инсан фәалијјәтинин тә'сири нәтичәсиндә мешә өртүју антропокен ландшафтларла әвәз олунмушдур.

Фенолокија

Фенолокија ағач вә колларла әтраф мұыитин әлагәсини вә тәбиәт дәјишкәнликләрини өјрәнир. Бу бүтүн векетасија дөврүндә тәбиәтдә баш верән һадисәләрин гејдә алынмасы демәкдир. Јә'ни, еркән јазда ағачларда ширә дөвранынын башланмасы, сонра тумурчуғларын јарпағламасы, чичәкләрин тозланмасы, јарпағларын төкүлмәси гејдә алыныр. Бу һадисәләр һәр илин һава шәраити илә әләгәләндирилир вә тәһлил олунур.

Республиканын дағ вә дағәтәји бөлкәләри мешәләриндә ағач вә колларда феноложи мұшаһидәләр апарыларағ һәр ағач вә кол чинсинин өзүнәмәхсус феноложи хусусијјәтләри өјрәнилир. Бу истигамәтдә мә'луматлар әлдә етмәклә мешәдәки ајры-ајры ағач вә кол нөвләринин кејфијјәтли тохум тәдәрүкүнү тәшкил етмәк, мешә әкини вә сәпини ишләринин вахтыны дүзкүн тә'јин етмәк олур. Феноложи мұшаһидәләрин нәтичәләрилә гијмәтли фәрдләрин хусусијјәтләри ортаја чыхыр. Тез ојанан вә кеч ојанан, шахтаја вә истијә давамлы, јахуд давамсыз ағач вә колларын фәрдләри мөјјән едилир. Бунларын нәтичәсиндә тохум тәдарүкүнүн дүзкүн топланма вахты мә'лум олур. Ајры-ајры ағач вә кол нөвләринин зонадан асылы оларағ сәпин вә әкин вахты дәғиг тә'јин едилир. Республикада бу саһәдә кениш ишләр апарылып. Азәрб. ЕА Ботаника Институтунун тәчрүбә саһәләриндә 800-дән артыг гијмәтли вә декоратив ағач вә кол нөвләри үзәриндә феноложи мұшаһидәләр апарылып.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

БИТКИНИН НӨВҮ ВӘ НӨВДАХИЛИ МҮХТӘЛИФЛИК

Битки систематикасынын әсас өјрәнилән ваьиди нөвдүр.

Дендролокија ботаниканын бир бөлмәси олуб ағач вә коллары, онларын харичи гурулушуну, биоложи хүсусијјәтләрини, муьитлә әлагәсини, јајылмасыны вә битки өртүјүнүн јаранмасында өвәмијјәтини өјрәнир.

Һәр бир нөвү фәрдрләр бирләшдирир, бунларын кејфијјәтчә хүсусијјәтләри дә бир-бирини бирләшдирир вә онларын оламәтләринин бири дикәрини әвәз едир. Һәр бир ағач чинсинин (налыд, вәләс, фыстыг, шам вә с.) тәбиәтдә күллү мигдарда фәрдрләри вардыр. Бу нөвләр тәбиәтдә јашлы, орта јашлы вә чаван фәрдрләр илә тәмсил олунараг мүхтәлиф әразиләрдә јајылмышдыр. Ајры-ајры ағачлар мешәдә дүз көвдәли, ачыглыгда исә гејри-нормал (јоғун, әјри) көвдәли олулар. Мүхтәлиф еколожи шәраитләрдә ајры-ајры фәрдрләрин харичи көрүнүшүндә дәјишкәнлик нәтичәсиндә фәргләр әмәлә кәлир. Белә ағачларын ошшар чәһәтләри нәтичәсиндә нөв мүхтәлифлији јараныр. Беләшкә, нөв мүхтәлифлији һәмин нөвүн формача тәбиәтдә мовчудлуғуну кәстәрир. Әтраф муьитин, еколожи шәраитин го'сири нәтичәсиндә нөвләрин формалары јараныр. Әтраф муьитдә еколожи шәраитин кәскин дәјишилмәсиндә формалар дана чох олур. Нөвүн мүхтәлифлији бир нечә истигамәтдә јарана биләр. Мәсәлән, чоғрафи форма. Бу заман нөвүн фәрдрләри мүхтәлиф иглим-торпаг, орографик шәраитдә мүхтәлиф форма шөклиндә јајылыр. Еколожи форма мүхтәлифлији екотип, морфоложи мүхтәлифлик, һибрид форма, сорт вә клон фәрдрләри диланыр. Мүөјјән чоғрафи шәраитә ујғунлашараг мүхтәлиф рескионларда өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри олан формалар јараныр. Мәсәлән, шам нөвү: Мәркәзи Русија мешәләриндә онун мүхтәлифлији олан Сосновски шамы, Гафгаз шәраитиндә јени кејфијјәтләр газанмыш гармагвари, шам ады илә моншурлашмышдыр.

(Angiospermal). Јер үзүндө чылпагтохумлулар өртүлүтохумлулардан өввөл пейда олублар.

Нөвлөрин ареалы, ареалын типлери

Агач нөвлөри узун иллөр боју башга организмлөр илө өлагө шөраитиндө мөүјјөн чоғрафи өразидө ганунаујгун олараг јайылмыш вө инсан тө’сиринө мө’руз галмышдыр. Әкөр нөвүн јайылдығы чоғрафи өразини хөритө үзөринө көчүрсөк вө јайылдығы өразини чөксөк онда биз һөмин нөвүн тәбии ареалыны тө’јин етмиш оларыг.

Нөвүн әкилөн саһөлөри исө онун әкилмө (мөдәни) ареалы олачагдыр. Нөвүн ареалынын сөрһөди бир чох амиллөрдөн асылыдыр. Мөсөлөн, дөниз, гуру, релјөф шөраити, чанлылар вө нөһәјөт инсан амилиндөн асылыдыр. Нөвүн тарихинин мө’лум олмасы өн вачиб шөртдир.

Нөвүн ареалы бүтөв шөкилдө, һиссө-һиссө вө адалар формасында ола билөр. Белө һалларда бир чох факторларын тө’сириндөн нөвүн фөрдлөри јоха чыхыр вө ја мөһв едилир. Белө јаранан нөвлөрө өвөзедичи нөвлөр дејилир.

Белө өвөзедичи нөвлөр кениш јайыла билөр. Мөсөлөн: Карпат дағларында авропа фыстыг нөвү битдији һалда, Гафгазда шөрг фыстығы, Русијада вө Беларусијада авропа вөлөси, Гафгазда исө гафгаз вөлөси нөвү битир. Азәрбајчанда рүгубөтли субтропик юна олан Лөнкөран-Астара бөлкөсиндө шабалыдјарпаг палыд нөвү, Күргырағы тугај мешәләриндө исө узунсаплаг палыд нөвү јайылмышдыр.

Бө’зөн һөр һансы бир нөв чох кичик чоғрафи өразидө јайылыр вө бу нөвүн саһөси 200-300 һектар олур. Белө нөвлөрө *сидемик нөвлөр* дејилир. Мөсөлөн: республикамызда елдар шамыны мисал көстөрмөк олар, һөмин шамлыг гуру сөһра шөраитиндө “еллөр ојуғу” дағында јайылмышдыр. Гафгазда Питсунда шамы саһил бојунча төхминөн 200 һектар саһөдө јайылмыш, сөрбөст нөв кими таныныр.

Эндемик нөвлөр реликт нөв ола билер. *Реликт нөв* узаг кечмишдә кеоложи, тарихи, кәскин иглим дәјишкәнлији вә инсан тә'сири нәтичәсиндә кичик әразидә галмышдыр. Археоложи-кеоложи газынтылар заманы реликт биткиләрин кениш әразиләрдә јайылмалары ашкар едилмишдир. Мәсәлән, кинкго нөвүнүн газынтылары кәстәрмишдир ки, һәмин нөв узаг кечмишдә (3 өн дөврдә) чох кениш јайылыбмыш. Һазырда һәмин нөвүн нәсли кәсилиб. Реликт биткиләрин галыб өмүр сүрмәсинә сәбәб чох вахт онун дағ шәраитиндә битмәсидир. Һәмин јерләрә башга нөвләрин дахил олмасы чәтинләшир вә реликт биткиләри сыхышдырыб арадан чыхара билир. Мәсәлән: Гафгаз дағларында бир чох реликт биткиләр бу күнә кими галмышдыр. Онлардан гарачөврә, гафгаз редодендрону, Шимали Америка дағларында реликт вә эндемик олан ағ акасија да јабаны һалда нүмунә кими галмышдыр.

Бә'зән инсанын тәсәррүфат фәалијјәти нөвүн ареалыны гысалдыр. Бә'зи әразидә там сырадан чыхарыр. Белә һалларда мүәјјән бир нөвүн әразисиндә дәјишкәнлик баш верир. Мәсәлән, дағларда гарачөврәнин кәсилиб истифадә едилмәси нәтичәсиндә онун саһәси хејли азалмыш вә һазырда гарачөврәнин массив шәклиндә мешәсинә тәсадүф едилмир. Она ада шәклиндә тәсадүф етмәк олар. Дикәр тәрәфдән екзотик (башга јерләрдән кәтирилән) биткиләрин мә'дени мешәсалмада истифадә едилмәси онун әразисини артырыр. Бу заман нөвүн ајры-ајры фәрдләри јени битмә шәраитиндә јени хүсусијјәтләр газаныр вә нөвүн јени формалары јараныр. Мәсәлән, Елдар шамынын јарымсәһра шәраитиндә гајалыг јуха торпагларда кичик саһәдә мешәләри галмышдыр. Јени битмә шәраитиндә мүнбит торпагларда, суварма апармагла елдар шамынын бечәрилмәси ону тезбөјүјән чевик дәјишкәнлијә уғратмыш вә јени формаларын јаранмасына сәбәб олмушдур. Республикамызын дүзән рајонларында, Загафгазијада, Орта Асијада дүзән вә дағәтәји бөлкәләрдә елдар шамынын бечәрилмәси вә онун јени формалары буну сүбүт едир. Бу һал нөвдахили дәјишкәнлији тәсдиг едир.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ АҒАЧ БИТКИЛӘРИНИН СИСТЕМАТИК ТӘРКИБИ

Бүтүн ағач биткиләри ики битки шө'бәсинә аид едилир: чылпагтохумлулар вә өртүлүтохумлулар.

ЧЫЛПАГТОХУМЛУЛАР ШӨ'БӘСИ - GYMNOSPERMAE.

Чылпагтохумлу биткиләр 4 синфә бөлүнүр: 1.Pteridospermafopsida (Lyginopteridopsida) – тохумлу гыжылар; 2.Cocodopsida – Саговникләр; 3.Coniferopsida – гозадашыжанлар; 4.Chlamidospermatopsida – тохуму габыглылар. Азәрбајчанда ашағыдакы синфин нүмајәндәләри вардыр: Coniferopsida синфи – онун гарачөврә – Taxaceae, шам – Pinaceae, таксодикимиләр – Taxodiaceae вә сәрвикимиләр – Cupressaceae фәсиләләри.

Кинкго сырасынын - *Ginkgoales*, Һазырда јалныз бир нөвү галыб (јалныз мә'дәни һалда) – *G.biloba* – икидилимли кинкго. Үчүнчү дөврдә шимал јарымкүрәсиндә кениш јайылыбмыш.

Гарачөврә сырасы - *Taxales*, Бу сыраја 2 фәсилә дахилдир: подокарпа (Podocarpaceae) вә гарачөврә (Taxaceae). Гарачөврә фәсиләсинә 3 чинс дахилдир: гарачөврә (*Taxus*), торреја (*Torreja*) вә сефалатаксус (*Cephalotaxus*). Гафгазда вә Азәрбајчанда гарачөврәнин бир нөвү јайылмышдыр. Киләмејвәли гарачөврә – *T.baccata*.

Ш а м ф ә с и л ә с и – Pinaceae

Бу фәсиләјә 250 – дән чох нөв дахилдир. Гафгазда јабаны һалда 3 чинс. Азәрбајчанда исә бир чинс јайылмышдыр. Бу чинсә ики нөв аиддир: кох шамы вә ја гармагвари шам вә елдар шамы. Шам фәсиләсинә шам, күкнар, гарашам, сидр вә ағшам чинсләри дахилдир. Шам чинсинә дахил олан нөвләр ашағыдакылардыр.

1.*Pinus kochiana* – Кох шамы

Бу шам нөвү бир чох шам нөвләринә јахын олдуғундан вахтилә һәммин шамларын ады илә гејд олунурду. Мәс. *P.silvestris*, *P.hamata*, *P.caucasica*, *P.montana*, *P.sosnovskyi* вә с.

2. *P. eldarica* – Елдар шамы

Бу шамы да бә'зи шам нөвләри илә гарышдырырлар. Мәс
һәләб шамы – *P. halepensis* var. *eldarica*.

3. *P. haliepis* – Һәләб шамы

Һәләб шамы гәрби Аралыг дәнизи саһилләриндә, шимали
Африкада, Суријада, Фәләстинин вә Исраилин гуру да
јамачларында 1750 м јүксәклијә гәдәр јайылмышдыр.

Шәрг өлкәләриндә, Гафгазда вә Азәрбајчанда
јашыллашдырма ишләриндә истифадә олунар.

4. *P. pinea* – Италија шамы

Азәрбајчанда мешә әкинләриндә вә јашыллашдырмада раст
кәлинир.

5. *P. sylvestris* – Ади шам

Ади шам Азәрбајчанын дағлыг рајонларында мешәсалма
ишләриндә кениш истифадә олунар. Шәки, Загатала, Кәдәбәј,
Губа, Гусар, Јухары Гарабағ вә с. рајонларда әкилиб. Шахтаја
давамлыдыр.

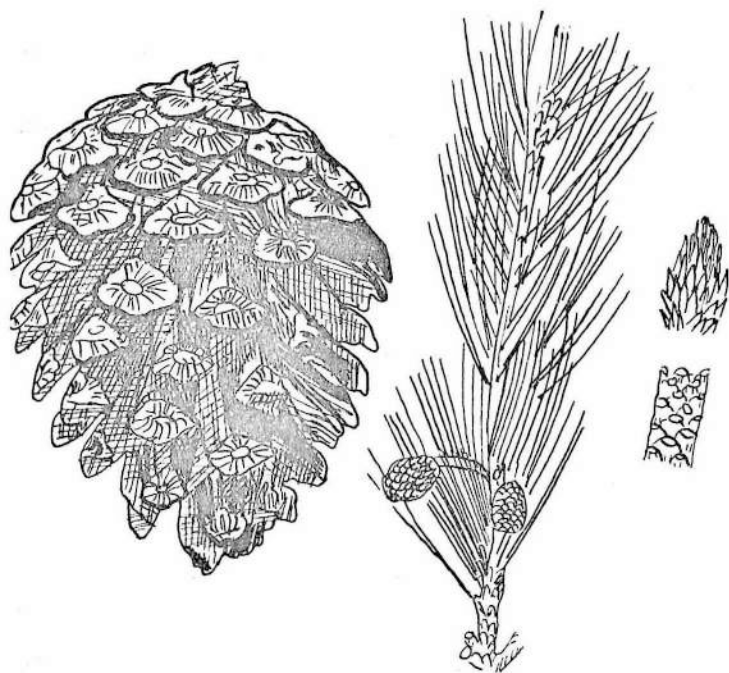
Русиянын бүгүн мешәликләринин әксәр рајонларында тәбии
балда јайылыб. Иншаат материалы кими чох гүјмәтли сајылыр.

6. *P. pinaster* – Саһил шамы

Бөјүк мелиоратив әһәмијјәтә маликдир. Вәтәни Аралыг
дәнизи өлкәләри вә Европанын Атлантик океанына јахын олан
чәнуб һиссәсидир. Азәрбајчанда – Ләнкәранда онун сүн'и
әкинләри мөвчуддур. Тәдигат заманы ағачларын боју 18 метр,
јоғунлуғу 40 см олмушдур. Онлардан топланан тохумларын
чүчәртиләри ади шам вә Италија шамынын чүчәртиләринә
нисбәтән даһа сүр'әтлә бөјүмүшдүр.

7. *P. pallasiana* – Крым шамы

Вәтәни Крым, гисмән Гәрби Загафгазија, Анадолу
јарымадасы, Кипр адасы, Балкан јарымадасынын шәрг һиссәсидир.
Ләнкәран, Балакән, Кәдәбәј вә башга рајонларда онун әкинләри
јахшы нәтичә вермишдир. Бу шам нөвүндән дағлыг рајонларда
мешәсалмада кениш истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Гәләб шамы

8. *P.thunbergii* – Тунберг шамы

Вэтәни Япониядадыр. Ләнкәранда ырккан ботаника саһәсиндә тохумдан әмәлә кәлмиш 50 иллик ағачлары вар. Мешәсалмада истифадә етмәк олар. Чәнуби Крымда, Гара дәниз саһилләриндә дә әкилиб бечәрилик.

9. *P.banksiana* – Ванкс шамы

Вэтәни Шимали Америкададыр. Крымда Гара дәниз саһилләриндә дә әкилиб бечәрилик. Шахтаја давамлыдыр. Ләнкәранда тәчрүбәдән кечириләрәк јахшы нәтичә вериб.

10. *P.nigra* – Гара шам

Вэтәни орта вә чәнуби Европададыр. Азәрбајчанда Абшеронда Бузовнада әкилиб, чох кеч бөјүјүр. Кечмиш ССРИ-нин бир чох рајонларында әкилиб бечәрилиб. Ләнкәранда тохумлары сәпилиб, јахшы нәтичә вермишдир.

11. *P.pithynsa*– Питсунда шамы

Вэтәни Гәрби Загафгазијададыр. Анападан Питсундаја гәдәр. Тез бөјүјән вә декоратив ағачдыр. Јамачларда мешәсалмада истифадә етмәк олар. Бақыда, Кәнчәдә јахшы нәтичә вериб.

12. *P.ponderosa* – Сары шам

Вэтәни Шимали Американын гәрб һиссәсидир (Британија Колумбијасындан чәнуби Калифорнијаја гәдәр). Торпаға аз тәләбкар вә тез бөјүјәндир. Ләнкәранда сынагдан кечирилиб, јахшы нәтичә вериб. Гафгазда, Украјнада она бағ вә паркларда раст кәлинир.

13. *P.radiata* – Гәрибә шам

Вэтәни Шимали Америка – Калифорнијададыр. Тез бөјүјән вә декоративдир. Бағ вә паркларда әкилә биләр. Ләнкәранда тәчрүбәдән кечирилиб. О, бир чох шам нөвләриндән тез бөјүјүр.

14. *P.sabiniana* – Сабина шамы

Вэтәни Шимали Америка – Калифорнијададыр. Гураглыға давамлы, истисевән ағачдыр, декоративдир. Ләнкәранда јахшы

нәтичә вермәмишдир. Чәнуби Крымда, Гафгазын Гара дәниз сабилләриндә јетишдирилир.

15. *P.canarensis* – Канар шамы

Вәтәни Канар адаларыдыр. Тез бөјүјөн вә гураглыға давамлыдыр. Декоратив ағачдыр. Лакин шахтаја давамлы дејил. Ләнкәран овалығында апарылан тәчрүбә мүсбәт нәтичә вермәмишдир. Гәрби Загафгазијада, Чәнуби Крымда бағ вә паркларда раст кәлинир.

16. *P.strobus* – Вејмут шамы

Вәтәни Шимали Американын шәрғ һиссәсидир. Загатала рајонунда тәчрүбәдә өзүнү јахшы кәстәрмишдир. Гәрби Загафгазијада, аз-аз Һалларда Крымда вә Орта Асијада бағ вә паркларда раст кәлинир.

17. *P.coulteri* – Култер шамы

Вәтәни Шимали Америкадыр. Ири гозалары олан чох декоратив ағачдыр. Ботаника институтунун бағында сынагдан кечирилиб. Гураглыға давамлыдыр. Она Крымда, Гафгазын Гара дәниз сабилләриндә раст кәлинир.

Чинс: Cedrus - Сидр

Сидр чинсинин бир чох нөвләри Азәрбајчанда бағ вә паркларда әкилиб бечәрилир. Бунларын әсас әламәтләри чаван тоғларынын саллаг, будағларынын исә үфүғи вәзијјәтдә олмасыдыр. Ијнәјарпағларын узунлуғу 50 мм-ә јахындыр вә кифајәт гәдәр јумшагдыр. Ашағыдакы нөвләри әкилиб бечәрилир.

1. *C.deodara* – Һималај сидри

Вәтәни Әфғаныстан дағларыдыр. Ири кәвдәли олуб 50 метә кими бөј верә билир (јахшы шәраитдә). Азәрбајчанын бир чох рајонларында өзүнү јахшы кәстәриб. Абшеронда, Бакыда, Ләнкәранда, Кәнчәдә вә гәрб рајонларында ири кәвдәли Һималај

сидринə раст кəлмək олар. Тбилиси шəбəриндə парк вə бағларда кениш истифадə олунур.

2. *C.libani* – Ливан сидри

Вəтəни Кичик Асијадыр. Гурағлыға вə шахтаја давамлы ағач чинсидир. Республиканын аз-аз јерлəриндə раст кəлинир. Дағлы вə дағəтəји рајонларда əкилиб бечəрилə билəр.

3. *C.sibirica* – Сибир сидри

Вəтəни Сибир мешələридир. Азəрбајчанын дағəтəји вə аран рајонларында раст кəлинир. Декоратив кəрүнүшү вар.

4. *C.atlantica* – Атлас сидри

Вəтəни Əлчəзаир вə Шəрги Мəракеш дағларыдыр. Загаталада кəнд тəсарруфаты техникумунун сағəсиндə, Лəнкəранда исə хəстəхананын љəјəтиндə вар.

Чинс: *Picea* – Күкнар

Вəтəни Русијанын шəрг љиссəсидир, Күрчүстанда Бəјүк Гафгаз дағларында да јайылмышдыр. Азəрбајчанда чох аз љалларда јашыллығларда раст кəлинир. Оун Кəнчədə мејдан паркында өзүнү даға јахшы љисс əтмəsi мұшандə олунмушдур. Күмүшү күкнары шəбəр инзибати бинасынын күнчүндə јашыллығда кəрмək олар. Бакы шəбəриндə күлək тутмајан јерлəрдə декоратив ағач кими əкилмəsi мəслəнəтдир.

Чинс: *Abies* – Ағ шам

Вəтəни Сибирин мешələри вə Гафгаз дағларыдыр. Бу чинсин 40-а гədəр нөвү вар: Авропа ағ шамы, Сибир ағшамы, Гафгаз ағшамы, Семјонов ағшамы вə с. Кəнчədə истираəт вə мədəнијјət паркында əкилиб. Јахшы нəтичə вериб. Шам фəсилəсинə анд олан вə кениш јайылан шам чинсиндən бири дə гарашамдыр (*Larix*). Лакин онун јашыллығда истифадə едилмəsi мə'лум дејил (Азəрбајчанда). Ғышда јарпағыны тəkүр.

Күкнар мешәси (Күрчүстан, Триалет дагы)

Т а к с о д и к и м и л ъ р ф ъ с и л ѣ с и – Taxodiaceae

Бу фәсиләжә 5 чинс дахилдир.

1.Криптомерија – *Cryptomeria*

Нүмајәндәси јапон криптомеријасыдыр – *Cr.japonica*

2.Секвоја – *Sequoia*

Вәтәни Шимали Америкадыр. Бир нөвү вар (һәмишәјашыл секвоја – *S.sempervirens*), чох ири ағачдыр.

3. Батаглыг сәрви – *Taxodium*

Вәтәни Шимали Америкадыр. Јарпаглары гышда төкүлүр.

4.Куннингамија – *Cunninghamia*

Вәтәни чәнуби вә Мәркәзи Чиндир. Ири бојлу ағачдыр.

5.Секвојадендрон – *Sequoiadendron*

Вәтәни Шимали Америкадыр. Боју 100 м-ә чатан мөнтәшәм ағачдыр. 2000 илә гәдәр өмүр сүрүр.

С ә р в ф ъ с и л ѣ с и – Cupressaceae

Бу фәсиләжә 13 ағач чинси дахилдир: ардыч, сәрв, биота туја, чај сидри, тујачыг, сәрвәрәк, микробиота. Азәрбајчанда ардыч чинсинин 8 нөвү битир. Сәрв фәсиләсинә дахил олағ *S.sempervirens* – һәмишәјашыл сәрв чинсидир. Оун нөвләриндә: Азәрбајчанда јашыллыглар, бағ вә паркларын салынмасында чох кениш истифадә едилир. Оун бир чох нөвләри тәбии олараг Калифорнија, Һималај, Иран, Мәркәзи Чин дағларында јайылыб. Истијә шахтаја вә гураглыға давамлыдыр.

А ч ы л ы г в ъ ј а е ф е д р а ф ъ с и л ѣ с и –

Ephedraceae

Ачылыг фәсиләсиндә јабаны һалда раст олунан 42 нөв Аралыг дәнизи өлкәләри, өн вә Орта Асија өлкәләри, Һиндистан, Чин, Шимали вә Чәнуби Американын сәһра вә чөл әразиләриндә јайылмышдыр.

Гафгазда вә Азәрбајчанда 4 нөвү битир. Республикамыздакы ачылыг нөвләри алчаг бојлу коллар олуб гураглыға давамлыдыр.

Ачылыг нөвләрindən ән гәдимдән бәри дәрман биткиси кими истифадә олунур. Тәркибиндә 2-3 фаиз ефедрин вә псевдоефедрин вардыр. Ачылыгын 5 нөвү Азәрбајчанда тәчрүбә мәнтәгәләриндә бечәрилик. Халг арасында гатыргужруғу кими от биткисинә бәнзәдилер. Ачылыгын нөвләринә Елләр ојуғу дағында, Бозгыр јайлада (Боздағда) даһа чох раст кәлилик.

ӨРҮЛҮҒОХУМЛУЛАР ШӨ'БӘСИ – ANGIOSPERMAE

Өртүлүғохумлу биткиләр 2 синфә- бирләпәлиләр вә икиләпәлиләр синфинә ајрылыр.

Бирләпәлиләр – Monocotyledoneae

Тохум рүшејминдә адәтән бир өдәд ләпә вардыр.

Икиләпәлиләр – Dicotyledoneae

Тохум рүшејминдә адәтән ики ләпә олур.

Т а х ы л л а р ф ә с и л ә с и – Gramineae

Бу фәсиләјә дахил олан ағач вә коллардан гызылјарпаг сүнбүл вә ја бамбук биткисини кәстәрмәк олар. Бу чинс чох рүгүбәтли вә колкәли јерләрдә битир. һаванын вә торпағын рүгүбәтинә чох тәләбкәрдыр. Онун бир чох нөвләри тропик иғлимә ујғун олдуғундан 0⁰-дән ашағы олан әразиләрдә битмир. Субтропик вә мұлајим иғлимә мәхсус олан өлкәләрдән кәтирилмиш бамбук нөвләри – 15-20⁰, кәтта мәнфи 30⁰ шахтаја дозур. Бамбукларын тәсәррүфат әһәмијјәти чох бәјүкдүр. Ондан мебел, кағыз истәнсалы, су кәмәрләри, идман ләвазиматы кими истифадә олунур. Чох дүз, һамар, парылдајан кәвдәси вардыр. Бунлардан балыгчылығда кениш истифадә олунур. Вәтәни Шәрги вә Чәнуби Шәрги Асијадыр. Загафгазијада, Азәрбајчанда (Ләнкәранда, Кәнчәдә) 2 нөвү әкилик бечәрилмишдир.

Чинс: Јарпагсүнбүл – Phyllostachus

Бу чинсә дахил олан нөвләрин боју 18-22 м-ә чатыр. Гафгазын Гара дәниз сәһилләриндә бамбук чинсинин 12 нөвү бечәрилик. Вахтилә Азәрбајчанда бу чинсин 5-7 нөвү бечәриликди. Вәтәни Шәрги Асија вә һималая дағларыдыр.

Чинс: Псевдосаза – Pseudosasa

Бу чинсин Асијада (Јапонија, Јава) јајылмыш 3 нөвү вардыр. Азәрбајчанда 1 нөвү әкилиб бечәрилир. Бу нөвүн ады јапон псевдосазасыдыр- *P. Japonica*.

П а л м а л а р ф ә с и л ә с и – Palmae

Бу фәсиләжә дахил олан нөвләр башлыча олага тропик, бә'зән субтропик өлкөләрдә јајылмышдыр. Тәхминән 217 палма чинси вә 1500-ә гәдәр палма нөвү мөвчуддур. Гафгазда вә Азәрбајчанда јабаны ыалда битмир. Јашылыг үчүн чох әлверишлидир. Республикада Ләнкәранда, Күр-Араз овалығында, Абшеронда үстү ачыг ыалда јетишидирилр. Онлардан алчаг бој хамеропс ва ыүндүр бојлу трахикарпусу көстөрмәк олар.

Чинс: Јелпик палма – Trachycarpus

Боју 10 –12 метрә чатыр, тәпәси јарпаглар илә өртүлү олур. Тохумлары гара олуб узунлуғу 10 мм-дир. Көвдәсиндәки лифләр шотка вә кәндир үчүн јарарлы хаммалдыр.

Чинс: Хамеропс – Chamaecops

Онун нөвү јерәјатыг хамеропс алчаг бојлу колдур. Сых лифләрлә өртүлүдүр, јарпагларынын саплағы 70-80 см-дир. Ән чох Бакыда бечәрилир. 19 јашында 3 метрә гәдәр бој вериб. Көзәл декоратив көрүнүшү вар. Тохумла артыр.

З а м б а г ф ә с и л ә с и – Liliaceae

Јер үзәриндә ән гәдим јајылан биткиләрдир. 200-дән артыг чинс вә 3000-ә јахын нөвү ашкар олунуб. Азәрбајчанда 30-а јахын чинси мә'лумдур. Әксәрән от биткисидир. Јалныз 3 чинси кол вә ја јарымколдур. Нәмин чинсләрдән бири *Danae* – Данаја чинсинин бир нөвү анчаг Азәрбајчанда битир. Бу нәмишәјашыл голлубудаглы колдур.

Будаглы данаја – D. gasemosa

Сүрүнөн вә көвдәсинин узунлуғу 15- 35 см олан һәмишәјашыл колдур. Талышда јайылыб, Гәбәлә вә Исмајыллыда ашағы дағ-мешә гуршағында, чај гырығында, рүгүбәтли јерләрдә раст кәли-нир.

Чинс: Бикәвәр – Rucus

Бу чинсин дүнјада 5 нөвү мә'лумдур. Азәрбајчанда јалныз бир нөвү Ләнкәранда јайылыб. Һәмишәјашыл битки олуб боју 20-40- (60) см-ә чатан колдур.

Мәрәвчә фәсиләси – Sullax

Кол шәкилли лианлардандыр. Онун бир нөвү Азәрбајчанын мешәләриндә јайылыб (Ләнкәранда).

Һүндүр мәрәвчә – S. excelsa

Лиандыр. Ағачлара дырмашарағ 15-20 м һүндүрлүјә кими галхыр. Аранда вә дағларда јайылыб.

Сөјүдләр фәсиләси – Salicaceae

Бу фәсиләјә 3 чинс вә 700-ә јახын нөв дахилдир. Азәрбајчанда 2 чинс вә 27 нөвү мә'лумдур. Һәмин чинсләр сөјүдкә говагдыр.

Сөјүд – Salix

Азәрбајчанда тәбии Һалда сөјүдүн 15 нөвүнә раст кәлинир.

Говаг – Populus

Дүнјада 120 нөвү, Азәрбајчанда исә 11 нөвү битир. Ондан 5 нөвү әкилиб бечәрилир.

Гоз фәсиләси – Juglandaceae

Бу фәсиләјә 8 чинс дахилдир. Азәрбајчанын флорасында јабаны Һалда ики чинси мә'лумдур.

Јалангоз – *Pterocarya*

Бир нөвү ганадмејвә јалангоз (*P. pterocarya*) адланыр. Һүндүр бојлу ағачдыр (20-30 м).

Гоз – *Juglans*

Бу чинсин 40-а јахын нөвү вар. Азәрбајчанда бир нөвү - ади гоз *J. regia* јабаны ыалда битир вә сүн'и олараг бечәрилик.

Гара гоз – *J. nigra*

Вәтәни Шимали Америкадыр (Флорида, Техас штаты). Бу фәсиләжә анд олан үчүнчү чинс пекан (*Carua*) адланыр. Пеканын гоз ләпәсиндә 70% фаизә јахын јағ вар. Чох уча ағачдыр. Боју 30-40(60) метрә чатыр. Вәтәни Шимали Америкадыр. Азәрбајчанда Ләнкәран дүзәнлијиндә мешә золагларында кениш истифадә олунмушдур. Чәлилабад, Көјчәј вә Зағаталада тәк-тәк сүн'и ағачларына раст кәлиник.

Тозағачы фәсиләси – *Betulaceae*

6 чинс дахилдик. Азәрбајчанда 4 чинсинә раст кәлиник.

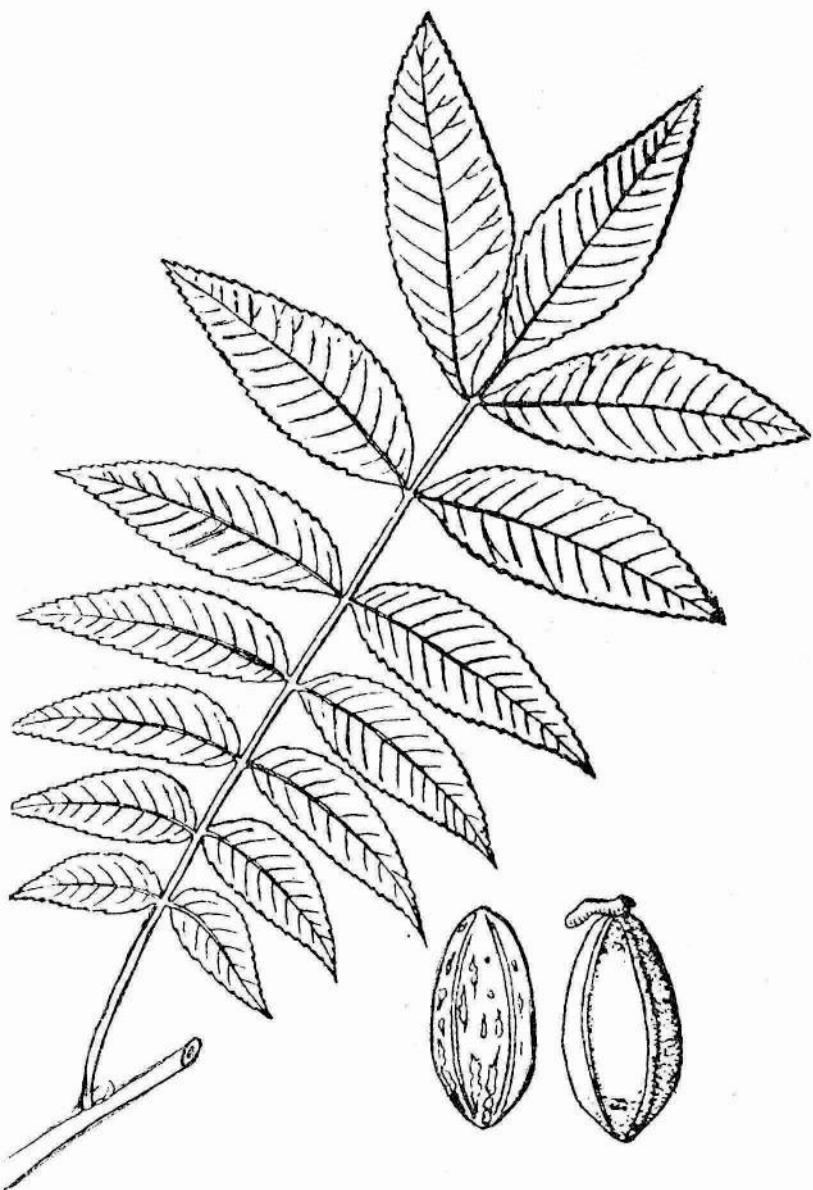
Тозағачы – *Betula*

Шимал јарымкүрәсиндә субтропикадан тундраја гәдәр һәр јердә кениш јајылмышдыр. 120-ә гәдәр нөвү мө'лумдур. Азәрбајчанда үч нөвүнә раст кәлиник. Интродуксија олунмуш 25-ә гәдәр новү вардыр. Республикамызда јабаны битән нөвләри ашағыдакылардыр:

1. Радде тозағачы – *B. raddeana* – жүксәк дағ мешәләриндә – субалп зонасында јајылмышдыр (1500-2100 м.). Алчаг бојлу ағачдыр.

2. Зијилли тозағачы – *B. vertucosa*. Һүндүр бојлу (22-25) ағачдыр. Республикада Кичик вә Бөјүк Гафгаз дағларында 1800-2200 м жүксәкликдә субалп зонада сејрәк мешәлик әмәлә кәтирик.

3. Литвинов тозағачы – *B. litwinowii*. Бөјүк Гафгаз (Губа рајону) вә Кичик Гафгазда мешәнин јухары гуртарачағында 1500-2200 м жүксәкликдә чох вахт кол ыалында мешәликләр әмәлә кәтирик. Әксәрән мезофил субалп чәмәнлији фонунда битир.

Сагуа ресап
Ади пекан (американ гозу)

Гызылағач - Alnus

Бу чинсә 30 нөв дахилдир. Азәрбајчанда 3 нөвүнә раст кәлинир. Интродуксија олуанлары да вар.

Үрәкјарпаг гызылағач – A.subcordata

Әлверишли шәраитлә боју 28-30(35) метрә вә диаметри 160 см-ә чатан ағачдыр. Азәрбајчанда әсасән Ганых-Һәфтәран вадисиндә вә Ләнкәран дүзәнлијиндә чај кәнарларында јайылмышдыр.

Боз гызылағач – A.incana

Һүндүрлүјү 20-25(30) метрә чатыр. Адәтән аран јерләриндә чај кәнарларында, батаглыг саһәләрдә мешәлик әмәлә кәтирир. Азәрбајчанда Самур-Дәвәчи овалығы, Күр-Араз дүзәнлијиндә вә Ләнкәран овалығында мешәликләр әмәлә кәтирир.

Вәләс чинси – Carpinus

Бу чинсә 50-ә јахын нөв дахилдир. Гафгазда вә Азәрбајчанда 6 нөвү битир. Ағач вә ја колдур. Вәләс чинсинә дахил олан Иберија, иримејвәли итиучлу, Көјчај, Шуша вә Гафгаз вәләси нөвләрини кәстәрмәк олар. Гафгаз вәләси ири бојлу ағач, галанлары исә алчаг бојлу ағач вә ја ири бојлу колдур.

Гафгаз вәләси – C.caucasica

А.Гроссәјм тәрәфиндән ајрыча тәсдиг едилмишдир. Азәрбајчанын даглыг мешәләриндә бүтүн гуршагларда јайылмышдыр.

Фындыг чинси – Corylus

Кол, бә'зән ағачдыр. Бу чинсин Азәрбајчанда 3 нөвүнә јабаны һалда раст кәлинир.

Ајы фындығы – C.colurna

Боју 25-30(50) метрә, диаметри 60-90 см-ә чатан дүз көвдәли ағачдыр. Азәрбајчанда Гәрби Бөјүк Гафгазда ашағы гуршагдан јухары мешә гуршағына гәдәр мешәликләрдә јайылмышдыр.

Сербәст мешәлик әмәлә кәтирмир. Она тәк-тәк вә ја⁴ груп шынды раст кәлинир. 20 јашында мејвә верир. 200 илә гәдәр өмүр сүрүр. Көлкәјә, шахтаја давамлы олуб, тез бөјүјөндир. Мејвәләри јејилир вә дадлыдыр. Лакин нисбәтән хырдадыр, габыны галын вә бәркдир. Буна көрә дә ондан аз истифадә олунур. Пакин одунчағы мебел үчүн әвәзолунмаздыр.

Ади фындыг – C.avellana

Һүндүрлүјү 2-4 метр олан чохкөвдәли колдур. Боју бә'зән 9-10 (11) метрә чатыр. Азәрбајчанда дағ мешәликләриндә чох јайылыб.

Марал фындыгы – C.cervorum

Боју 30 метрә, диаметри 80 см олан ачыг боз чәтирли шачдыр. Бу фындыг нөвү Гарабағда Кирс дағынын өтәкләриндә, Көлбәчәрдә чәтин кечилән дәрәләрдә, мешәликләрдә јайылыб. Козәл одунчағы вар. Бу фындыг нөвү чох аз өјрәнилиб.

Ири фындыг – C.maxima

Боју 3-10 метр олан ири кол вә ја ағачвари колдур. Республикамызда кениш саһәләрдә мәһсулдар бағлары вар.

Фыстыг фәсиләси – Fagaceae

Фыстыг фәсиләсинә 7 чинс дахилдир. Онлардан 3 чинс јабаны һалда Гафгазда вә Азәрбајчанда кениш јайылмышдыр. Палыд, фыстыг вә шабалыд чинсләри. Бу фәсиләнин нүмајәндәләри 3-чү дөврдә чох кениш јайылмышдыр. Онларын галыглары Авропа, Асија, Шимали Америкада ашкар едилмишдир.

Шабалыд чинси – Castanea

Бу чинсә 14 нөв дахилдир. Гафгазда вә Азәрбајчанда бир нөвү јабаны һалда битир - *Ади шабалыд(C.sativa)*. Бөјүк Гафгазын чөнүб јамачында мешәлик әмәлә кәтирир. Она Кичик Гафгазын чөнүб өтәкләриндә вә Гарабағ мешәләриндә дә раст кәлинир. 500 илә гәдәр јашајыр. Авропада 1000-3000 јашлы, шабалыд шачларына тәсадүф олунур.

П а л ы д ч и н с и – Quercus

Чох гәдим тарихә малик олуб табашир дөврүнә аид едилир. Шимал жарымкүрәсинин тропик вә мұлајим иглим зонасына дахил олан өлкәләрдә кениш јайылмышдыр. Палыд чинсинә 600 нөл дахилдир. Онларын чоху Шимали Америкада, Чәнуби Шәрғи Асијада даһа чох јайылыб. Гафгазда палыдын 19 нөвү, Азәрбајчанда исә 9 нөвү битир. Азәрбајчанда палыдын 5 нөвү интродуксија олунуб. Ондан 3 нөвү мөдәни ыалда кениш бечәри-лир.

Шабалыдјарпаг палыд – Q.castaneifolia

Иранда (Шимали Иран, Киланда, Мазандаранда) Хәзәр дәнизинин чәнуб саһили бојунча јайылмышдыр. Гафгазда Талышда вә Исмајыллы рајонунда мешәликләр әмәлә кәтирир.

Шәрғ палыды – Q.macranthera

Иран, Гафгаз, о чүмлөдөн Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазын орта вә јухары мешә гуршагларында јайылыб. Бә'зән мәһсулдар мешәликләр јарадыр.

Араз палыды – Q.araxina

Азәрбајчанда Араз палыды – Кичик Гафгазын чәнубунда Зәнкилан рајонунда јайылмышдыр. Истијә вә шахтаја давамлыдыр. Мүглөг мүсбәт 37⁰-ә гәдәр вә мүглөг мәнфи –12⁰-21⁰-ә гәдәр шахтаја дөзүр. 500-1100 метр јүксәкдә јайылыб. Шимали Иран вә Зәнкәзур әразисиндә битир.

Узунсаплаг палыд – Q.longipes

Анчаг Загафгазијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Күр-Араз дүзәнлијиндә Күр чајы бојунча Тугај мешәләриндә битир. Гарағач вә сагыз ағачы илә гарышыг мешәликләр әмәлә кәтирир. Күр гырағы тугај мешәликләри мәвв едилдијиндән онун груп ыалында галыгларына раст кәлинир. Узунсаплаг палыд Ганых-Һәфтәран вадисиндә, Самур-Дәвәчи дүзүндә, Бәрдә рајонунда – Султанбуд

мешәсиндә дә битир. Бу палыд нөвүнә дәннз сәвијјәсиндән 500, бә'зән 700метр һүндүрлүјә кими раст кәлинир.

Көврәк палыд – Q. crucifolia

Азәрбајчанын Бөјүк Гафгаз рајонунда тәсадүф едилир. Буна сјни заманда Кичик Гафгазын мешәләриндә дә раст кәлмәк олар Сырф мешәлик јаратмыр. Иберија палыды мешәликләриндә она гөк-гәк тәсадүф олунур.

Иберија палыды – Q. iberica

Иберија палыды илк дөфә Күрчүстанын иберија дағларында гөсвир едилмишдир. Јалныз Гафгазда битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Ләнкәранда 300-1700 метр јүксәкликдә јайылмышдыр. Кениш әразиләрдә сәрбөст мешәликләр әмәлә кәтирир.

Гызыл палыд – Q. hypochrysa

Бу палыд нөвү иберија палыдына чох јахындыр. Лакин јарпағынын формасына кәрә фәргләнир. Јарпағларынын назик, узун вә енсиз узунсов, тәрс, овал формалы олмасы илә фәргләнир. Иберија палыды илә гарышыг битир.

Гумрал палыд – Q. crispata

Алчаг бөјлү, 12 метрә кими галхан ағачдыр. Зоғлары боз сых кечәтүклүдүр. Јарпағын үст тәрәфи кечәвари түк илә әртүлү олур. Соңралар төкүлүр. Гозалары хырдадыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазда – Губада, Самур-Дөвәчи дүзәнлијиндә, ашағы мешә гуршағында 500-1000 метрә кими јайылыр. Крымда да битир.

Боз палыд – Q. anatolica

Алчаг бөјлү олуб 12 метрә кими галхыр. Зоғлары боз сых кечә түклүдүр. Јарпағлары бәзән үст тәрәфдән гыса түклү олур. Гозалары 2-3 см олуб хырдадыр. Дүзән вә дағәтәји рајонларда битир. 500 метрә кими јайылыр. Азәрбајчанда Самур-Дөвәчи

дүзәнлијиндә, чох аз Губа рајонунда јайылыб. 500 метрә кими галхыр. Анчаг Гафгазда битир.

Даш палыд – Q.ilex

Һүндүрлүјү 20 метрә чатан ағачдыр. Тәбии ыалда республикамызда битмир. Јашыллыг салмада әсасән Ләнкәранда, Бакыда кениш истифадә олунар. Бағ вә паркларда 10-12 метрә кими галхыр. Аралыг дәнизинин Шәрги вә Гәрбиндә, чәнуби Европада тәсвир едилмишдир. Торпаға төләбкар, давамлы, кениш чәтирли, олдуғча көзәл декоратив ағачдыр.

Гәрб палыды – Q.occidentalis

Бу палыд нөвү мантар палыдына чох охшардыр. Лакин жарпағлары бүгүн или галыр вә кәлән илин јазында төкүлүр. Гозалары исә сонракы илин јайында јетишир, бечәрилмә јолу илә чохалдылыр. Үмуми јайылмасы – Аралыг дәнизи һөвзәси өлкәләридир. Португалијада тәсвир едилиб. Азәрбајчанда Шәки-Зағатала, Ләнкәран, Масаллы рајонларында бечәрилер.

Фыстыг – Fagus

Шимал јарымкүрәсиндә 9 нөвү вардыр. Ондан Гафгазда вә Азәрбајчанда бир нөвү битир.

Шәрг фыстығы – F.orientalis

Азәрбајчанын Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларында(чәнуби Кичик Гафгаздан башга) Ләнкәранын дағлыг һиссәсиндә, Гафгазын дағлыг рајонларында кениш саьәдә мөһсулдар мешәликләр јарадыр. Үмуми јайылмасы: Иран, Сурија, Кичик Асија, Јунаныстан, Македонија, Болгарыстан.

Гарағач фәсиләси – Ulmaceae

Гарағач фәсиләсинә дахил олан нөвләр Шимал јарымкүрәсинин мүлајим иглим гуршағларында вә тропик Асијанын дағ мешәләриндә јайылмышдыр. Бунларын 17 нөвүндән

8 нөвү Гафгазда, 7 нөвү Азербайжанда битир. Республикамызда 2 чинси јайылыб: Гарағач(Ulmus) вә дағдаған (Celtis) чинсинә дахил оған нөвләр ашағыдакылардыр.

Һамар гарағач – U.laevis

Республикамызда тәбии Һалда битмир. Әкилиб бечәрилик.

Ади гарағач – U.foliacea

Азербайжанын бүтүн районларында раст кәлиник.

Мантар гарағачы – U.suberosa

Азербайжанын аран районларында, ашағы вә орта дағ гуршағларында, һәмчинин тугај мешәләриндә јайылыб.

Нарағач-һалбәнд – U.elensa

Азербайжанда Нахчыванын дүзән, дағ, дағәтәји әразиләрдә мө'дәни Һалда тәсадүф едилер.

Дағ гарағачы – U.scabra

Еллипсвари гарағач – U.elliptica

Азербайжанда дағ мешәләриндә, Ләнкәранда тәбии Һалда јайылмышдыр.

Түркмәнистан гарағачы – U.eamosa

Азербайжанда јабаны Һалда битмир. Декоратив көрүнүшү чох көзәлдир. Чәтирләри чадыр формасындадыр. Абшеронда, Сумгајытда јашыллашдырма ишиндә истифадә олунар.

Дағдаған – Celtis

18-20 метрә кими бој верир. Гурағлыға давамлыдыр, гуру дашлы дағ јамачларында битир. 500-600 ил јашајыр. 60 нөвү мө'лумдур. Онун Гафгазда вә Азербайжанда 4 нөвү јайылыб.

Гафгаз дағдағаны – C. caucasica

Азербайжанын дағ вә аран районларында кениш јайылмышдыр. Дағәтәји районларында чылпаг дашлы јамачларда, мотта мешәсиз әразиләрдә дә битир.

Һамар дағдаған - *C. glabrata*

Бөжүк Гафгазын Шөргиндө вә Гәрбиндө, Кичик Гафгазы бүтүн бөлкөләриндө, Ләнкәранда, Нахчыван МР - да бити Крымда да тәбии Һалда раст кәлинир.

Турнефор дағдағаны - *C. tournefortii*

Нахчыван МР - нын дағлыг вә дағәтәји Һразиләриндә гураглыг саһәләрдә јайылыб.

Чин дағдағаны - *C. chinensis*

Абшерон рајонунда анчаг мә'дәни Һалда бечәрилик.

А з а т (Н и л) - *Zelkova*

Азат ағачы аран вә дағәтәји рајонларда битир. Кичик Гафгазын Мәркәзи вә чәнуб бөлкөләриндә вә Ләнкәран зонасында јайылыб. Бизим мүшаһидәмизә кәрә азат ағачы массив шәклиндә Физули рајонунун Гачар кәнди әтрафында да јайылмышдыр. Азат ағачынын 2 нөвү мә'лумдур.

Вәләсјарпаг азат (Нил) - *Z. carpinifolia*

Јарпаглары вәләсин јарпагларына охшајыр. Лакин азат ағачынын габығынын гурулушу һамар вә ачыг боз рәнкәдир. Габығынын рәнки илә вәләсдән чох ајдын фәргләнир. Азәрбајчанда анчаг Кичик Гафгазын дағ әтәкләриндә јайылыб.

Һиркан азаты - *Z. hircana*

Әсасән Ләнкәран зонасында тәсвир едилиб. Тәбии Һалда бир чох өлкәләрдә (Иран, Гафгаз) јайылыб. Бир сыра әләмәтләринә кәрә һәр ики нөв бир-биринә чох јахындыр. Күман едилир ки, бунлар елә бир нөвдүр.

Т у т ф ә с и л ә с и - *Moraceae*

Тут фәсиләсинә дахил олан нөвләрин бә'зиләри јарпағыны гышда төкмүр. Бунлар ағач вә кол олуб тропик вә субтропик

иглим биткисидир. Бу фәсиләни тәхминән 65 чинс ғыатә едир, бунлардан дөрдү республикамызда мә'лумдур. Онлардан 2 чинс тәбии ыалда (тут вә әнчир), 2 чинс исә сүн'и бечәрилир.

Ади әнчир – Ficus carica

Ағач, бә'зән кол шәклиндә олур. Бир чох өлкөлөрдә әнчирин чохлу сортлары вар. Азәрбајчанда (Көнчә, Ширван, Абшерон) сары, бәнөвшәји, гара вә башга әнчир сортлары бечәрилир.

Тут ағачы – Morus

Тут ағачы јабаны ыалда әсасән аран рајонларында јайылмышдыр. Дағлыг вә дағәтәји рајонларда да ондан истифадә едилир. Бунун үч нөвү мә'лумдур. 2 нөвү Асија, 1 нөвү исә Америка нөвүдүр.

Ағ тут – M. alba

Гара тут – M. nigra

Гырмызы тут – M. rubra

Ма к л ј у р а – Maclura.

Нарынчы м. – M. aurantica.

Боју 15-20 м олан ағачдыр, тиканлыдыр вә әлверишсиз торпаг шөраитинә давамлыдыр. Она көрә ондан чанлы чөпәр кими дә истифадә олунур.

Кағызы тут – Broussonetia

Боју 10-12 м олан ағач вә ја колдур. Азәрбајчанын бир чох рајонларында бағ вә паркларда бечәрилир, Мәсәлән, Көнчәнин мәркәзи истираәәт паркында онун ағачлары вар.

Бағамбурч фәсиләси – Loganthaceae

Бу фәсиләјә дахил олан 26 чинс 500-дән артыг нөвү ғыатә едир. Бунлардан Гафгазда вә Азәрбајчанда јабаны ыалда 2 чинсә тәсадүф олунур.

шлим биткисидир. Бу фәсиләни тәхминән 65 чинс ынатә едир, бунлардан дөрдү республикамызда мә'лумдур. Онлардан 2 чинс юбии ыалда (тут вә әнчир), 2 чинс исә сүн'и бечәрилир.

Ади әнчир –Ficus carica

Ағач, бә'зән кол шәклиндә олур. Бир чох өлкәләрдә әнчирин чохлу сортлары вар. Азәрбајчанда (Кәнчә, Ширван, Абшерон) сары, бәнөвшәји, гара вә башга әнчир сортлары бечәрилир.

Тут ағачы – Morus

Тут ағачы јабаны ыалда әсасән аран рајонларында јайылмышдыр. Дағлыг вә дағәтәји рајонларда да ондан истифадә едилир. Бунун үч нөвү мә'лумдур. 2 нөвү Асија, 1 нөвү исә Америка нөвүдүр.

Ағ тут – M. alba

Гара тут – M. nigra

Гырмызы тут – M. rubra

Ма к л ј у р а – Maclura.

Нарынчы м. – M. aurantica.

Боју 15-20 м олан ағачдыр, тиканлыдыр вә әлверишсиз торпаг шәраитинә давамлыдыр. Она көрә ондан чанлы чәпәр кими дә истифадә олунур.

Кағызы тут – Broussonetia

Боју 10-12 м олан ағач вә ја колдур. Азәрбајчанын бир чох рајонларында бағ вә паркларда бечәрилир. Мәсәлән, Кәнчәнин мәркәзи истираһәт паркында онун ағачлары вар.

Бағамбурч фәсиләси – Loranthaceae

Бу фәсиләјә дахил олан 26 чинс 500-дән артыг нөвү ынатә едир. Бунлардан Гафгазда вә Азәрбајчанда јабаны ыалда 2 чинсә тәсадүф олунур.

Арсеут чинси – Arceuthobium

Голлу-будаглы кичик бојлу паразит биткидир. Бу чинсә шимал жарымкүрәсиндә битән 10 нөв дахилдир. Гафгазда вә Азәрбајчанда 1 нөвүнә тәсадүф едилир.

Ардычвари арсеут – A. oxicedri

Чохлу будагланмышдыр, будаглары буғумлу, 2-20 см узунлуғунда колчугдур. Әсасән ардыч коллары битән әразиләрдә јајылыр, паразитлик едир.

Һәмишәчаван омега чинси – Viscum

Колчуг олуб паразитдир. Азәрбајчанда 1 нөвүнә тәсадүф едилир, јер күрәсиндә 70 нөвү јајылмышдыр.

Ағ һәмишәчаван – Viscum album

Јабаны ыалда будаглары одунлашмыш 50 см-ә гәдәр ыүндүрлүјү олан колчугдур. Азәрбајчанын бир чох аран вә дағ мешәләриндә јајыларағ әсасән мејвә ағачлары үзәриндә паразитлик едир.

Гырхбуғум фәсиләси – Polugonaceae

Бу фәсилә 30-а јахын чинси вә 750 нөвү ыәтә едир. Азәрбајчанын јабаны флорасында 54 нөвү ыәтә едән 5 чинсә тәсадүф едилир. Бунлардан јалныз ики чинси колдур, галанлары исә отлардыр. Онлардан бири чузғун – Callidanum, 2-чинсә дөвәгарындыр (Atraphaxis). Һәр икиси алчаг бојлу коллар олуб гумлу әразиләрдә битир. Абшеронун гумлуғ сағәләриндә јајылыб. Ән мәшһур оланы јарпагсыз чузғундур. (S.aphullum). Абшеронун Балаханы гумлуғларында битир. Чузғунун 4 нөвүнә раст кәлинир. Онлар Абшеронун Бөјүкшор көлү, Боздағ, Сумгајыт чајы саһилләри вә Сијәзән рајону әразиләриндә јајылыб. Гумлуғларын бәркидилмәсиндә кениш истифадә олуноур.

Чинс: Дөвәгыран – Atraphaxis

Әсас јајылма сағәләри гурағлығ әразиләрдир. Декоратив көрүнүшү олан колдур. Азәрбајчанда 2 нөвүнә раст кәлинир. Бир

чох гуру иглимә малик олан дүзән вә дағәтәји јамачларда, бә'зән јовшанлыгларда, гуру чај кәнарларында битир.

Тиканлы дөвәгыран – *A. spinosa*

Аран рајонларындан башлајараг орта дағ гуршағына кими гуру јамачларда јайылан колдур. Тиканлы олуб (бә'зән тикансыз) боју 40-100 см-ә чатыр. Бунун 2-чи нөвү дарјарпаг дөвәгырандыр. Писбөтән алчаг бојлу колчугдур (5-25 см).

Тәрәчичәклиләр фәсиләси – *Chenopodiaceae*

Бу фәсиләјә дахил олан биткиләр кол вә колчуглардан ибарәтдир. Республиканын шоран вә шоракәт торпагларында чох кениш јайылмышдыр. Бунларын бир чох нөвләри тәбии гүјмәтли көши һејванлар үчүн јем базасыдыр. Ән мәшһур нөвү кәнкиздир, чејранларын әсас јем биткиси һесаб едилир. Республиканын сәһра вә јарымсәһра рајонларында јайылан бир чох нөвләри, мәсәлән, шораноту колчугу вә башгалары гышлагларын әсас јем базасы кими бөјук әһәмијјәт кәсб едир. Тәрәчичәклиләр јер күрәсиндә чох кениш јайылыб 100-ә гәдәр чинси, 400-ә кими нөвү вардыр. Гафгазда 12 чинси кол вә јарымкол кими тәсвир едилмишдир. Бир чинс исә(саксаул) интродуксија олунмушдур. Бунларын 28 нөвү кениш јайылыб. Бунлардан *Salsola* чинсинә дахил олан кәнкиз шораныны гејд етмәк олар.

Кәнкиз III. – *S. nodulosa*

Кениш шахәләнмиш хырда колчугдур, боју 15-20(30) см, диаметри 15-25 см олуб диб һиссәси одунлашмышдыр. Шоран вә шоракәт торпагларда јахшы битир. Бүгүн аран вә дағәтәји бразиләрин тәпәли јерләриндә массив шәклиндә јайылмышдыр.

Кечәчичәји фәсиләси – *Nyctaginaceae*

Бу фәсиләјә бир чинс дахилдир, онун 2 нөвү мә'лумдур.

Бугенвиллеја – *Bougainvillea*

Һәмишәјашыл вә ја јарпағы төкүләндир. Сармашан биткиләрдәндир. Чох көзәл декоратив көрүнүшү вар.

Чылпаг бугенвиллеја – *B. glabra*

Узун мүддэт чичэкләјир, чичэкләри гырмызы-нарынчэ рэнкдэ олуб будагларын учларында олур. Абшеронда аз јайылыб шахтаја, күләјә давамсыздыр.

Көзәл бугенвиллеја – *B. spectabilis*

Тез бөјүјән лиандыр. Чичәјинин рәнки чәбрајы бөнөвшәји гырмызы јашылымтыл, ачыг чәбрајыдыр. Бақыда оранжерејә шәраитиндә бечәрилик. Чох көзәл отаг биткисидир.

Евкомија фәсиләси – *Eucommiaceae*

Бу фәсиләјә Гәрби вә Мәркәзи Чиндә јайылмыш бир чинс вә бир нов дахилдир.

Чинс:Евкомија – *Eucommia*

Новү - Гарағачјарпаг евкомија – *E. ulmoides*

Чичәкләмәси вә мејвә вермәси гарағача бәнзәјир. Евкомија адәтән гутта алмаг үчүн истифадә олунур. Онун јарпағындан, габығындан вә көкүндән гуттаперча алыныр. Бундан һәмчинин һипертония хәстәлијини мүаличә үчүн дәрман һазырланыр (габығындан). Азәрбајчанын бир чох рајонларында евкомија кениш әкилик бечәрилмишдир.

Гајмагчичәклиләр фәсиләси – *Ranunculaceae*

Гајмагчичәклиләр фәсиләси јер күрәсинин һәр јериндә кениш јайылмышдыр. 48 чинси, 1200-1500-ә гәдәр новү әһәтәдир. Гајмагчичәклиләр фәсиләси әсасән от биткиләриндән ибарәтдир. Онун анчаг Азәрбајчанда бир чинси колдур (ағәсмә). Бундан башга бир нечә новү декоратив кол кими әкилик бечәрилик.

Ағәсмә чинси – *Clematis*

Бу чинсин Азәрбајчанда 2 новү мә'лумдур. Бундан башга бир нечә новү декоратив алчаг бөјлү кол кими интродуксия едилмишдир.

Сыхчичөк зиринч – *B. densiflora*

Адөтөн дағларда – орта мешә гуршағында јајылмышдыр.
Гуру јамачларда мешә кәнарында коллуглар әмәлә кәтирир.

Маһонија чинси – *Mahonia*

Һәмишәјашыл кол вә ја ағачдыр. Јабаны һалда Шимали Америка, Шәрги вә Мәркәзи Асијада битир. Маһонија чинсинин Азәрбајчанда 3 нөвү интродуксија олунуб.

Пыркалјарпаг маһонија – *M. aquifolium*

Јапон маһонијасы – *M. japonica*

Сүрүнөн маһонија – *M. repens*

Магнолија фәсиләси – *Magnoliaceae*

Магнолија фәсиләсинә дахил олан биткиләр һәмишәјашыл вә ја јарпағыны төкән ағач, кол вә ја лиандыр. Азәрбајчанда магнолијанын бир нөвүндән јашыллығларда истифадә олунур.

Чинс: Магнолија – *Magnolia*

Магнолија чинсинин 3 нөвү Азәрбајчанда бечәрилер.

Нөв: Иричичөк м. – *M. grandiflora*

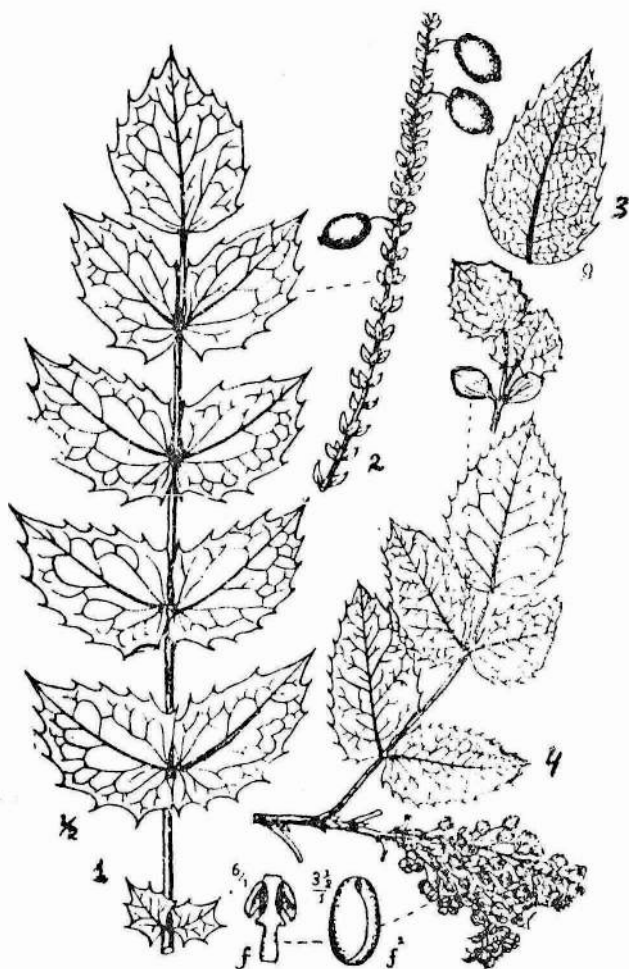
Һәмишәјашыл ири көвдәли ағ рәнkdә ири чичөкли(диаметри 17-22 см) чох декоратив ағачдыр. Кәнчә, Бакы вә башга шәһәрләрдә паркларда вә хусусән һәјәтләрдә төк-төк ағачларына раст кәлинир. Американын шәргиндә рүгубәтли јерләрдә јајылыб.

Нөв: Замбагчичөк м. – *M. liliflora*

Боју 2-3(5) метр олан алчаг колдур. Азәрбајчанда Ләнкәранда вә Күрдәмирдә јашыллығда раст кәлинир.

Нөв: Кобус м. – *M. kobus*

Һүндүр ағач олуб (25-30 м) јарпағы төкүләндир. Бә'зән кол шәкилли олур. Кәнчәнин забитләр паркында әкилиб. Чох көзәл декоратив ағачдыр. Республиканын бир чох рајонларында әкилмәси мәсләһәт көрүлүр.

1-2-*Mahonia bealei*: 1-яргаг, 2-мејва вэ чичэк групу;
 3-4 - *M. aduifolium*: 3-яргагчыг, зоғун бир хиссэси чичэк
 групу илэ бирликдэ. f - еркэкчик; f² - тохум

Чинс: Тұлпан ағачы - Liriodendron

Вәтәни Чин вә Шимали Америкадыр. 2 нөвү мә'лумдур
Азәрбајчанда 1 нөвүнә әкиндә раст кәлинир.

Тұлпан ағачы - L.tulipifera

Јарпағлары төкүлән нәәәнк ағач олуб, Һүндүрлүҗү 50-60 метрә чатыр. Бу ағачын јарпағлары узун олуб 12-15 см тәшки едир. Јарпаг саплағы исә 10-12 см олуб. Көвдәсинин габығы боз вә ја гырмызымтыл-гонур рәнkdәдир. Пајызда јарпағлары сарымтыл гырмызы рәнк алыр. Вәтәни Шимали Америкадыр. Шахтај давамлы дејил. Гара дәниз сабилләриндә јахшы нәтичә вериб Азәрбајчанда онун әкилләри Загатала шәәри, Көнчәнин шәәр паркы, Хачмаз вә Ләнкәранда јахшы нәтичә вермишдир.

Чинс: Шизандра (лимонник) – Schizandra

Бу чинсә 14 нөв дахилдир. Торпағын вә һаванын рүгүбәтинә чох тәләбкардыр. Бу нөв Азәрбајчана әкилмәк үчү кәтирилмишдир. Бақыда әкиләнләри гурумушдур. Загатала мешк тәсәррүфатында әкилмәси мәсләәт көрүлмүшдур.

Чин лимонники – Sch.chinensis

Јарпағы төкүлән, 8 метрә кими бој верән лианадыр. Әкилмиш тохумлары һәләлик јахшы нәтичә вермәмишдир.

К а л и к а н т а ф ө с и л ө с и – Calucanthaceae

Јарпағлары төкүлән, надир һалларда һәмишәјашы коллардыр. Јарпағлары сфир јағлыдыр. Әздикдә хоша кәлән әтир верир. Чичәкләри дә әтирлидир. Шимали Америкада вә Шәрт Асијада јајылмышдыр. Азәрбајчанда 2 чинси бечәрилир.

Чинс: Каликант – Calucanthus

Бу чинсә дахил олан нөвләрин јарпағы төкүләндир. Буну бир нөвү бечәрилир.

Чичәкләјән каликант – C.floridus

Бу нөв аран рајонларында әкилдикдә јахшы нәтичә верир. Загатала вә Зәрдабда әкилиб бечәрилиб.

Чинс: Химонат – Chimonanthus

Ветәниндә һәмишәјашыл хырда колдур. 2-3 метрә кими тилхыр. Мә'дәни һалда бә'зән јарпағлары јарым вә ја бүтөв тоқуләндир. Бакыда даима суварма шәраитиндә бечәрилик.

А н о н а ф ө с и л ә с и – Annonaceae

Тропик өлкәләрдә кениш јайылмышдыр. 70 чинсин 600 нөвү мо'лумдур. Азәрбајчанда бир нөвү бечәрилик. Јарпағлары төкүлән, 15 метрә кими галхан ағачдыр.

Чинс: Азими́на – Asimina

Нөв: Үчпәр азими́на – A.triloba

Көзәл декоратив көрүнүшү вар.

Л а в р ф ө с и л ә с и – Lauraceae

Тропик вә субтропик өлкәләрдә јайылып, 10-дан чох чинси томсил едән 45 нөв дахилдик. Азәрбајчанда 2 чинсә вә 3 нөв мо'дәни һалда тәсадүф едилдик.

Чинс: Дарчын ағачы вә ја дарчын – Cinnamomum

Бу чинсә дахил олан нөвләр һәмишәјашыл олуб әтирли јарпаға вә одунчаға малик ағач вә ја колдур. Бу чинсин Азәрбајчанда 2 нөвү бечәрилик.

Нөв: Кафур ағачы вә ја кафур – C.camphora

Һүндүрлүјү 50 метрә, диаметри 5 метрә чатан ағачдыр. Тајванын дағ мешәләриндә кениш әразиләри тутур. Ағачын бүтүн һиссәләриндә кафур јағы вар. Онын кениш плантасијалары салыныр. Азәрбајчанда она Ләнкәранда, Астарада төчрүбә стансијасында вә Көнчәнин мәркәзи паркында раст кәлмәк олар. Лакин гышда шахтадан зәрәр чәкир. Бә'зән гурујур, јазда исә көк боғазындан јенидән пәһрә верир.

Нөв: Вәзили кафурағачы вә ја јаланчы кафур ағачы –

C.glanduliferum

Ветәни чәнуби Шәрги Асијанын дағәтәји зонасыдыр. Мешәләрдә 50 метрдән һүндүр олан һәмишәјашыл ағачдыр.

Чинс: Химонат – Chimonanthus

Вәтәниңдә һәмишәҗашыл хырда колдур. 2-3 метрә кими шыхыр. Мә'дәни һалда бә'зән җарпағлары җарым вә җа бүтөв төкүләндр. Бакыда даима суварма шәраитиндә бечәрилик.

А н о н а ф ә с и л ә с и – Annonaceae

Тропик өлкәләрдә кениш җайылмышдыр. 70 чинсин 600 нөвү мә'лумдур. Азәрбајчанда бир нөвү бечәрилик. Җарпағлары төкүлән, 15 метрә кими галхан ағачдыр.

Чинс: Азими́на – Asimina

Нөв: Үчләр азими́на – A.triloba

Көзәл декоратив көрүнүшү вар.

Л а в р ф ә с и л ә с и – Lauraceae

Тропик вә субтропик өлкәләрдә җайылыб, 10-дан чох чинсин төмсил едөн 45 нөв дахилдр. Азәрбајчанда 2 чинсә вә 3 нөвә мә'дәни һалда тәсадүф едилер.

Чинс: Дарчын ағачы вә җа дарчын – Sippatomum

Бу чинсә дахил олан нөвләр һәмишәҗашыл олуб әтирли җарпаға вә одунчаға малик ағач вә җа колдур. Бу чинсин Азәрбајчанда 2 нөвү бечәрилик.

Нөв: Кафур ағачы вә җа кафур – C.camphora

Һүндүрлүҗү 50 метрә, диаметри 5 метрә чатан ағачдыр. Тајванын дағ мешәләриндә кениш әразиләри тутур. Ағачын бүтүн инсәләриндә кафур җағы вар. Онун кениш плантасијалары салыныр. Азәрбајчанда она Ләнкәранда, Астарада төчрүбә стансијасында вә Көнчәнин мәркәзи паркында раст кәлмәк олар. Макин гышда шахтадан зәрәр чәкир. Бә'зән гуруҗур, җазда исә көк богазындан җенидөн пөһрә верир.

Нөв: Вәзили кафурағачы вә җа җаланчы кафур ағачы –

C.glanduliferum

Вәтәни чәнуби Шәрги Асијанын дағәтәҗи зонасыдыр. Мешәләрдә 50 метрдән һүндүр олан һәмишәҗашыл ағачдыр.

Одунчагында вә жарпагында ефир јағы вар. Бу нөв башга нөв нисбәтән шахтаја давамлы олуб даһа рүгүбәтли әразиләрдә битир. Азәрбајчанда Ләнкәрәндә вә Астарәдә културада бечәрилир.

Дәфнә чинси

Һәмишәјашыл ағач вә ја колдур. Бу чинсә 2 нөв дахилдир. Азәрбајчанда 1 нөвү бечәрилир.

Дәфнә ағачы – Laurus nobilis

Һәмишәјашыл ағач вә ја һүндүрбојлу колдур (5 метр). Вәтәни Кичик Асијадыр. Азәрбајчанда јашыллығларда вә гијмәтли битки кими кениш әразидә плантасијасы салыныб. Астарәдә 100 һектардан чох плантасијасы вар. Бақы, Абшерон, Кәнчә, Зағаталы вә башга рајонларда әкилиб бечәрилир. Онун жарпагында әјјинтидә вә ефир јағы алмағ үчүн сәнаједә истифадә олунур. Јарпағларынын хүсусијјәгинә кәрә бир чох формалары вар.

Д а ш к ә л ә м (ч и ј а н) ф ә с и л ә с и – Saxifragaceae

Колдур. Надир һалларда ағач, јахуд бириллик вә чохиллик от биткиләридир. Азәрбајчанда ағач вә кол нөвләринә рас олунмур. Анчағ алчағ бојлу (1-5 м) вә декоратив олдуғундан онун 10 нөвү Бақыда ботаника бағында интродуксија олунуб. Вәтәни Шәрғи Асија, Шимали Америка, Гәрби Авропа вә Узағ Шәрғдир.

П и т т о с п о р а ф ә с и л ә с и – Pittosporaceae

Һәмишәјашыл ағач вә ја колдур. Бу фәсиләјә 9 чинс вә 150 ә јахын нөв дахилдир. Булар Австралија, Шәрғи вә Тропик Асија, Шимали вә Орта Америка вә Чәнуби Африкада јајылмышдыр. Азәрбајчанда бир нөвү мө'дәни һалда бечәрилир. Чох көзәл декоратив колдур.

Тобира питтоспоруму – P.tobira

Һүндүрлүјү 3-9 метр олан ағачдыр. Вәтәни Јапонијада дәниз кәнарыдыр.

Дөмирағач фәсиләси – Hamamelidaceae

Бу фәсиләжә һәр ики жарымкүрәнин тропик, субтропик вә мұлајим исти өлкәләриндә јайылмыш 20 чинс вә 50-јә јахын нөв аиддир. Азәрбајчанда тәбии һалда бир чинс вә бир нөвү битир. Вәтәни Иран вә Азәрбајчандыр.

Чинс: Дөмирағач – Parrotia

Нөв: Дөмирағач – P.persica

Азәрбајчанда Ләнкәран овалығында вә Талышын дағәтәји вә ашағы мешә гуршағында 400-600 метр јүксәкликдә тәмиз вә гарышыг мешә јарадыр. И.С.Сәфәровун тәклифи илә онун аран рајонларында әкилиб- бечәрилмәси јахшы нәтичә вермишдир.

Ликвидамбар чинси – Liquidambar

Бу чинсә 4 нөв дахилдир. Шимали вә Мәркәзи Америкада, Гәрби вә Шәрги Асијада јайылыб. Азәрбајчанда бир нөвү бечәрилир.

Гетранлы ликвидамбар, әмбәр ағачы – L.styraciflua

Уча ағачдыр, 45 метрә кими галхыр, диаметри 100-150 см-ә чыгыр.

Чинар фәсиләси – Platanaceae

Чинар чинси: Platanus

Асијанын мұлајим һиссәсиндә, Шимали Америкада вә Аралыг дәнизи өкәләриндә 8 нөвү јайылмышдыр. Гафғазда вә Азәрбајчанда бир нөвү битир, 3 нөвү исә интродуксија өңилмишдир.

Нөв: Шәрг чинары – P.orientalis

Шәрг чинарынын тәбии јайылмасы – Балкан жарымадасында (Лунаныстан, Түркијә), Гәрби вә Чәнуби Аралыг дәнизинин Шәрг өңилләри (Ливан, Сурија), Кипр вә Крит адаларыны ыһатә едир.

Орта Асијанын чај санилләриндә, Копетдаг, Гиссар силсиләсиндә төсадүф едилир.

Чәнуби Загафгазијада исә Зәнкилан рајонунун Бәсит чајы вә Ермәнистанын Сав чајы вадисиндә јајылмышдыр. Тәхминән ики гоншу әразидә 100 ыектар чинар мешәлији вар. Шәрг чинары Азәрбајчанда вә башга өлкәләрдә чох кениш өкилиб бечәрилир.

Нөв: Гәрб чинары – P.occidentalis

Вәтәни Шимали Америкадыр. Бир чох әләмәтләринә көрә шәрг чинарындан фәргләнир.

Нөв: Ағчагајыңјарпағлы чинар – P.acerifolia

Јајылмасы – Балкан, Шимали Африка вә Орта Асијадыр. Абшеронда бағ вә паркларда төсадүф едилир.

Нөв: Пазјарпағ чинар – P.cineata

Бу нөв ыбрид төрәмәдир (Гәрб чинарындан), Азәрбајчанда она чох аз раст кәлинир (Абшеронда).

Күлчичәкلیلәр фәсиләси – Roseaceae

Бу фәсиләјә ағач, кол вә от биткиләри дахил олуб, 120 чинс вә 3150-дән артыг нөв дахилдир. Азәрбајчанда 128 нөвү вардыр. Гафгазын газынты флорасында 3 чинсин нүмајәндәси тапылмышдыр: Pyrus, Sorbus вә Crataegus.

Чинс: Шагтылдаг мејвә - Phusocarpus

Она Азәрбајчанда мә’дәни ыалда раст кәлинир.

Чинс: Топулга – Spiraea

Азәрбајчанын дағлыг рајонларында чох јајылан 2 нөвү мә’лумдур. Чох декоративдир. Чичәкләриндә чохлу негтар вар, бал арысы үчүн чох сәрфәлидир.

Чинс: Екзохорда - Exochorda

Азәрбајчанда 1 нөвү интродуксија олунур, колдур.

Чинс: Довшаналмасы - Cotoneaster

Азәрбајчанда 5 нөвү јајылыб. Кол вә ја ыүндүр олмајан ағачдыр. Мејвәләри гушлар үчүн јарарлыдыр.

Чинс: Хеномелес - Chaenomeles

Азәрбајчанда 2 нөвү интродуксија едилир.

Чинс: Ёејва - Cydonia

Азәрбајчанын дағлыг вә дүзән рајонларында мешәли еразиләрдә вә ән чох Ләнкәран зонасында чох јајылмышдыр. Ағач вә ја колдур. Бу чинсә бир нөв дахилдир – ади ёејва – *C.oblonga*.

Чинс: Армуд – Pyrus

Ағач вә ја колдур. Әсасән дағ мешәләриндә кичик талаларда вә ја әсас ағач нөвләринә гарышыг битир. Ән чох 2 нөвү јабаны һалда јајылыб. Онлардан:

Нөв: Гафгаз армуду – P.caucasica

Халг арасында буна мешә армуду дејилир.

Нөв: ади мешә армуду вә ја сөјүдјарпаг армуд – P.salicifolia

Һәр ики армуддан чалаг кими истифадә етмәклә күлү мигдарда јени армуд сортлары јетишдирилиб (ән чох Загатала-Шәки зонасында). Сонралар ајры-ајры еразиләрдә јени армуд нөвләри тапылмыш вә јерли адлар гојулмушдур. Јухарыдакы 2 јабаны армуд нөвү тәбии һалда дағ мешәләриндә раст кәлинир. Сонралар тапылмыш армудлардан – Ёиркан армуду, Елдар армуду, Ёуасје армуду, Һүндүр армуд вә с. армуд нөвләрини кәстәрмәк олар.

Чинс: Алма - Malus

Орта бојлу кичик ағач вә ја колдур. Онун Гафгазда вә Азәрбајчанда јабаны һалда битән вә әкилиб јетишдирилән 2 нөвү вардыр. Онлардан:

Нөв: Шәрг алмасы – M.orientalis

Нөв: Ев алмасы – M.domestica

Чох јердә бечәрилиб јетишдирилир.

Чинс: Гушармуду - Sorbus

Ағач вә ја колдур. Азәрбајчанда 11 нөвү мәлүмдур. Мешәләрин тәркибиндә јајылараг субалп зонаја кими галхыр.

Бунларын ичәрисиндә ән мәшһуру Гафгаз гушармудур. Она субалп зонада сејрәк мешәләрдә топа Һалында вә ја тәк-тәк раст кәлинир.

S.caucasigena - Бөјүк гушармуду

S.caucasica - Гафгаз гушармуду

Бу новләрә бүтүн дағ рајонларынын јухары мешә зонасында раст кәлинир.

Чинс: Әзкил – Mespilus

Јапон әзкили – Mespilus japonica

Мә’дәни Һалда бечәрилик. Вәтәни Мәркәзи Чиндир. Сон заманлар республиканын бүтүн рајонларында (хүсусән Абшеронда) мәшһурлашыб. Туршмәзә дадлы мејвәләри вар.

Чинс: Фотиниа-дишли фотиниа- Photinia

Тәбин Һалда раст кәлинир.

Чинс: Кирдәјарпаг ирга- Amelanchier

Азәрбајчанда јабаны Һалда бир новү битир, колдур. Бөјүк вә Кичик Гафгазын дағлыг Һиссәләриндә јайлыб.

Чинс: Өлмәз кол (Пираканта) - Ryacasantha

2 новү мә’лумдур. Гуру чөлләрдә битир. Онлардан бир новүнә јабаны Һалда раст кәлинир.

Өлмәз кол - R.coccinea

Дағ өтәкләриндә мешә канарында, чај дәрәләриндә бир чоқ кол новләри илә гарышыг Һалда битир.

Чинс: Әзкил - Mespilus

Бир новү мә’лумдур.

Гафгаз әзкили - M.germanica

Әсасән дағ мешәләриндә, бә’зән аранда јайлыб.

Чинс: Јемишан - Grataegus

700 новү вардыр. Азәрбајчанда 9 новү јайылмышдыр. Ән мәшһуру бешдишичикли јемишандыр (G.pentagyna).

Чинс: Бөјүрткөн, моруг - Rubus

600 нөвү мө'лумдур, Азәрбајчанда 15 нөвү (бунлардан бири отдур) мө'лумдур. Бура моруг вә бөјүрткөнләрин бир чох нөвләри анддир.

Чинс: Итбурну - Rosa

Итбурну чинсинә 150 нөв дахилдир (бә'зи мө'луматлара корә 550-600-ә гәдәрдир). Азәрбајчанда 42 нөвү битир ки, бунлардан 6 нөвү мө'дәни Һалда бечәрилир. Итбурну биткисинә республиканын бүгүн рајонларында раст кәлинир, әсасән мешәли рајонларда јайылыб. Бунларын бир чох формалары ајырд едилмишдир. Ән мөшәур нөвү: *Rosa canina - Итбурну*.

Чинс: Кавалы - Prunus

Азәрбајчанда 5 нөвүнә раст кәлинир:

1. *P. domestica* - Кавалы
2. *P. spinosa* - Көјәм
3. *P. divaricata* - Чыр алча
4. *P. iranica* - Иран алчасы
5. *P. caspica* - Хәзәр алчасы.

Бунлардан јалныз Иран алчасы әкилиб бечәрилир.

Чинс: Бадам - Amygdalus

Бадам чинсинә дахил олан нөвләрин 2-си јабаны Һалда битир. Јабаны Һалда бадама Нахчыван МР, ДГМВ, Зувант шәһәсиндә вә Зәнкилан рајонунда раст кәлинир. Ән чох Орта Асијада бечәрилир. Онлардан,

1. *A. fenzliana* - Дағ бадамы
2. *A. communis* - Ади бадамы
3. *A. nairica* - Наир бадамы

Чинс: Албалы - Cerasus

Јер күрәсинин шимал Һиссәсиндә јайылмыш 125-140 нөвдән Азәрбајчанда 7-си битир. Јалныз 2 нөвү мө'дәни Һалда етилмишдир.

Чинс: Бөјүрткән, моруг - Rubus

600 нөвү мә'лумдур, Азәрбајчанда 15 нөвү (бунлардан бири
отдур) мә'лумдур. Бура моруг вә бөјүрткәнләрин бир чох нөвләри
шддир.

Чинс: Итбурну - Rosa

Итбурну чинсинә 150 нөв дахилдир (бә'зи мә'луматлара
корә 550-600-ө гәдәрдир). Азәрбајчанда 42 нөвү битир ки,
бунлардан 6 нөвү мә'дәни Һалда бечәрилик. Итбурну биткисинә
республиканын бүтүн рајонларында раст кәлиник, әсасән мешәли
рајонларда јајылыб. Бунларын бир чох формалары ајыр
сдилмишдир. Ән мәшһур нөвү: *Rosa canina* - *Итбурну*.

Чинс: Кавалы - Prunus

Азәрбајчанда 5 нөвүнә раст кәлиник:

1. *P. domestica* - Кавалы
2. *P. spinosa* - Көјәм
3. *P. divaricata* - Чыр алча
4. *P. iranica* - Иран алчасы
5. *P. caspica* - Хәзәр алчасы.

Бунлардан јалныз Иран алчасы әкилик бечәрилик.

Чинс: Бадам - Amygdalus

Бадам чинсинә дахил олан нөвләрин 2-си јабаны Һалда
битир. Јабаны Һалда бадама Нахчыван МР, ДГМВ, Зувант
шпасында вә Зәнкилан рајонунда раст кәлиник. Ән чох Орта
Асијада бечәрилик. Онлардан,

1. *A. fenzliana* - Дағ бадамы
2. *A. communis* - Ади бадамы
3. *A. nairica* - Наир бадамы

Чинс: Албалы - Cerasus

Јер күрәсинин шимал Һиссәсиндә јајылмыш 125-140 нөвдән
Азәрбајчанда 7-си битир. Јалныз 2 нөвү мә'дәни Һалда
јстиширилилик.

Чинс: Мешә киласы - Radus

Гафгазда вә Азәрбајчанда јалныз бир нөвү вар. Мешәли дағ рајонларында битир.

Нөв: P.racemosa - Ади мешә киласы

Чинс: Laurocerasus - Дәфнәкиләнар

Һәмишәјашыл кол вә ја алчағ бојлу ағачдыр, 25 нөвдән јалныз бир нөвүнә Азәрбајчанда –Астарада мешәнин бүтүн гуршағларында раст кәлинир. Декоратив әһәмијјәти вар.

Нөв: L.officinalis – Ади вә ја дәрман дәфнәкилас

Чинс: Armeniaca - әрик

Азәрбајчанда 2 нөвү әкилиб бечәрилир, онлардан,

A.vulgaris–Ади әрик, гајсы

әсасән Нахчыванда дағәтәји әразиләрдә әкилиб бечәрилир,

A.dasycarpa - Гајсы кавалы

Ордубад рајонунда әкилиб бечәрилир.

Чинс Persica - Шафталы

Вәтәни Шимали вә Мәркәзи Чин сајылыр. Азәрбајчанда мә'дәни һалда бечәрилир.

Нөв: P.vulgaris - Ади шафталы

Бир чох сортлары мә'лумдур.

Пахлалылар фәсиләси - Leguminosae

Пахлалылар фәсиләсинә дахил олан биткиләрин көкү әксәрән азот бактеријалары илә зәйкин олур, бу исә торпағын мүнбитләшмәсиндә әсас сајылыр. Бу фәсиләдә 450-јә гәдәр чинс вә 12000-ә гәдәр нөв мә'лумдур. Пахлалылар фәсиләси чичәкли биткиләр ичәрисиндә чохлағу тәшкил едир вә бүтүн континентләрдә онун нөвләринә тәсадүф олунур. Јарпағларыны төкән, һәмишәјашыл ағач, кол, јарымкол, лиан вә диқәр нөвләрә тәсадүф олунур.

Чинс: Albizzia - Күләбришин(Ләнкаран акасијасы)

Бу чинсә Асија, Африка вә Австралијанын тропик вә субтропик зоналарында раст кәлинир, 50-жә гәдәр нөвү мә'лумдур. Азәрбајчанда бир нөвү јабаны вә културада јайылмышдыр. Газынты ыалда Гафгазда бу нөвә охшадылан Albizzioхулан һугсанисит мә'лумдур (ширван плиосениндән).

Нөв: A.julibrissin - ипәк акасијасы

Ләнкаранда 300-400 метр ыүндүрлүжә кими галхыр. Кичик саһәләрдә сырф, әсасән гарышыг мешәликләр әмәлә кәтирир. Јашыллашдырма ишләриндә кениш истифадә едилир. 18, бә'зән 20 метр ыүндүрлүжә, 30-40 (80) см диаметрә чатыр.

Чинс: Acacia - Акасија

Һәмишәјашыл ағач вә колдур. Тропик вә субтропик өлкәләрдә 500-ә гәдәр нөвү тәбии ыалда битир.

Чинс: Gleditschia - Ләләк, шејтанағачы

Бу чинсин јабаны ыалда 12 нөвү мә'лумдур. Онлардан Азәрбајчанда 1 нөвү јайылмышдыр.

Нөв: G.caspia - Хәзәр ләләји

Ләнкаран мешәләринин кәнарында, кичик талаларда битир. Талышын гарышыг мешәләриндә раст кәлинир.

Нөв: G.triacanthos - Ади вә ја үчтиканлы ләләк ағачы

Азәрбајчанда бағ вә паркларда, күчә вә јолларын ырағында вә горујучу мешә өкинләриндә чох истифадә олунур. Вәтәни Шимали Американын мәркәзи һиссәсидир.

Чинс: Sophora - Сафора

Американын вә Асијанын тропик вә субтропик оразиләриндә јайылыб. Азәрбајчанда мә'дени ыалда бечәрилик. Декоратив ағач вә ја колдур. Кәнчәдә мәркәзи паркда онун 2 нөвү интродуксија олунуб. Үмуми јайылмасы - мәркәзи вә гәрби Чиндир.

Чинс: *Argyrobium* - Аркиролобиум

70 нөвдән ибарәт олан бу чинс әсасән чәнуби Европада Шимали вә Чәнуби Африкада, Гәрби Асија вә Һиндистанда јабылмышдыр. Азәрбајчандакы 3 нөвүн бири от, икис жарымколдур. Зәнкиланда, Загатала вә Талышда коллексија ким истифадә олунур.

Чинс: *Spartium* - Сарыкол

Аралыг дәнизи өлкәләриндә бир нөвү вар.

Чубугвари сарыкол- *S.junceum*

Алчаг колдур – 2-3 (4) м. Јарпагсыз чубуглары дик дуруу јашылдыр.

Чинс: *Genista* - Назколу

Алчаг бојлу колдур. Бә'зән боју 1 метрә чатыр. Азәрбајчанда 4 нөвү битир. Бојаг әәмийјәти вар. Бунлардан бојагназы да әәмийјәтлидир.

Бојагназы – *G.tinctoria*

Назик лансетвари јарпаглары вар. 50- 15 см боју, 1,5,4 см јоғунлуғунда чубуглары олур. Гәдим заманлардан бәри зоғларындан, чичәкләриндән саплары сары рәнкә бојамаг үчү истифадә едилир.

Чинс: *Laburnum* - Гызылы акасија

Азәрбајчанда 1 нөвү бечәрилер.

L.onagyroides - Гызылы акасија

Кәнчәдә мәркәзи паркда вар.

Чинс: *Cutisus* - Нөфәсоту

Декоратив әәмийјәти вар, бал верән колдур. Бир нөвү јабаны балда Ханкәндиндә Ханбағы адлы мешәлик саәсиндә гејд алыныб.

Чинс: Аморфа - Amorpha

Аморфа аз јайылан колдур. Азәрбајчанда кениш истифадә едилдијиндән бир јабанылашмыш нөвүнә раст кәлинир.

A.fruticosa - Колвари аморфа

Үмуми јайылмасы Шимали Америкадыр. Дүзән вә дағәтәји рајонларын тәбии мешәләриндә раст кәлинир (јабанылашмыш калда). Шоранлыға, гураглыға, истијә чох давамлыдыр, тохум, чилинк вә пәһрә васитәсилә бечәрилик.

Чинс: Ағ акасија - Robinia

Ағ акасија чинсинә мәркәзи вә Шимали Америкада битән 20. –јә гәдәр нөв дахилдир. Азәрбајчанда күлтурада 3 нөвү бечәрилик. Бә’зи јерләрдә јабанылашмышдыр. Бунлардан мешәсалма, бағ вә парк салма ишләриндә өн кениш истифадә едиләни ағ акасијадыр (*R.pseudoacacia*). Ағ акасијадан дүзән рајонлардан башлајараг орта мешә гуршағына кими мешәсалмада кениш истифадә едилмишдир. Чох тез бөјүјән ағач нөвүдүр. Одунчағы чох мөһкәмдир. Үзүм бағларында дирәк кими кениш истифадә олуноур. Тохум, көк пәһрәләри илә артыр.

Чинс: Шаггылдаг - Colutea

Азәрбајчанда 5 нөвүнә тәсадүф олуноур.

Нөв: С.котарговii - Комаров III.

1–1,5 м колдур. Нахчыванда дашлы – чынгыллы јамачларда јайылыб.

Нөв: С.армена - Ермәни III.

Боју 2 м-ә кими колдур. Бөјүк Гафгазда чынгыллы јамачларда битир.

Нөв: С.orientalis - Шәрг III.

1-2(3) м Һүндүрлүјүндә колдур. Бөјүк вә Кичик Гафгазда дашлы чынгыллы јамачларда битир.

Нөв: С.cilicica - Киликија III.

Нисбәтән Һүндүр колдур (6 м). Кичик Гафгазда орта вә ашағы мешә гуршагларында јайылыб.

5 нөвүндөн декоратив битки кими баг вә паркларда истифадә олунур.

Ағачвари Ш. - *C.arbrescens*

5 метрә кими бој верир.

Чинс: Чинкил - *Halimodendron*

Бунун бир нөвү мә'лумдур.

Күмүшү ч. - *H.halodendron*

Нахчыванын дүзән-гураг саһәләриндә јайылан 2,5- 2(3) м һүндүрлүкдә колдур. Бә'зән декоратив кол кими истифадә едилир.

Чинс: Хостәк - *Caragana*

Кол вә ја ири олмајан ағачдыр. Азәрбајчагда 1 нөвү јайылыб.

Нөв: Иричичәк хостәк - *C.grandiflora*

Боју 1 м-ә гәдәр чатан колдур. Нахчыванда мешәли, гуру јамачларда битир.

Нөв: Сары акасија, ағачвари хостәк - *C.arborescens*

Боју 2,5 м-ә чатан кол вә ја кичик ағачдыр. Азәрбајчанын бир чох болкәләриндә әкилиб бечәрилик.

Чинс: Пахладән кәвән - *Astragalus*

Кәвән чинсинин 1000-дән артыг нөвү вардыр. Бу нөвләрдән 156 нөвү Азәрбајчанда јайылыб. Бунларын 36-сы кол, јарымкол вә колчугдур.

Чинс: Ачы јонча - *Coronilla*

Азәрбајчанда анчаг бир нөвү Абшеронда бечәрилик. Боју 1м-рә чатан колдур.

Чинс: Еверсманија - *Ewersmannia*

Бу чинсә анчаг бир нөв дахилдир. 40-50 см бојунда тиканлы колдур. Абшерон јарымадасында гуру саһәләрдә битир.

Чинс: Леспедеса - *Lespedeza*

Бу чинсә 2 нөв дахилдир, ондан биринә тәбии һалда Ләнкаранда раст келилик.

Чилвари д. – L. juncea

Колдур. Ијул-август ајларында чичөк ачыр.

Чинс: Пујерарија - Pueraria

Јашыллашдырма ишләриндө кениш истифадө олунур. Азәрбајчанда битмир. Бу чинсө 32 нөв дахилдир. Бунлар кол вө ја от шөклиндө лиандыр. Бир нөвү (лиан шөклиндө олан) Бақыда ботаника бағында бечөрилик. Бу түклү пујерарија (pueraria nirsuta) адланыр.

Һәлмәлкимиләр фәсиләси - Zygophylleseae

Бу фәсиләжө 28 чинс дахилдир, бунларын Гафгазда, о чүмлөдөн Азәрбајчанда 5 чинси јајылмышдыр. Бунларын 2-си колдур. Фәсиләжө ағач, кол вө от нөвләри дахилдир.

Чинс: Һәлмәл - Zygophyllum

Бу чинсө бир нөв дахилдир, колдур.

Сиркөнвари Һәлмәл – Z.atriplicoides

Боју 80-150 см-ә чатыр. Нахчыванын дүзән саһәләриндө битир. Гуру јамачларын јашыллашдырылмасында истифадө етмөк олар.

Чинс: Шоркилә - Nitraria

Бу чинсө 7 нөв дахилдир. Азәрбајчанда 2 нөвү битир.

Нөв: Шобер ш. – N.schoberi

Боју 1-2 метр олан дағыныг будағлы колдур. Азәрбајчанда Абшеронда, Нахчыванда вө Күр -Араз дүзәнлијиндө битир.

Нөв: Комаров шоркиләси – N.komarovii

Алчаг бојлу колдур. Балаханы өразисиндө јајылыб.

К ө в ө р ф ә с и л ә с и - Caraganeae

Әсасән Тропик вө субтропик өлкәләрдө јајылмышдыр. 37-чинс вө 400-нөвү мә'лумдур.

Азәрбајчанда тәсадүф олунан 2 чинсдөн бири јарымколдур.

Чинс: Көвөр – Capparis

Нөвү – Тиканлы көвөр

2 метрә гәдәр јерә сәрилән чохлу көвдөләри вардыр. Азәрбајчанын гураглыг бөлкөләриндә јайылыб. Абшеронда Нахчыванда вә Күр-Араз овалығында даһа чох раст кәлинир. Хал төбабәтиндә далаг вә исәал хәстәлијинә гаршы дәрман кими вә декоратив чичәк кими, јол кәнарларынын бәркидилмәсиндә истифадә олунур.

К н е р о ф ә с и л ә с и - Gnetaceae

Бу фәсиләјә бир чинс дахилдир. Аралыг дәниз өлкөләриндә јайылыб. Тәбии ыалда Азәрбајчанда јохдур. Бақыда ботаника бағында тәсадүф олунур.

С ө д о ф ә с и л ә с и - Rutaceae

Бу фәсиләјә тропик вә субтропик өлкөләрдә јайылмыш бир чох ағач, кол вә от биткиләри дахилдир. 120-чинс, 2000-ә гәдәр нөв дахилдир. Азәрбајчанда 6 чинси әкилиб бечәрилир. Сәдс фәсиләсинә аид олан 6 чинсдән әсас әһәмијјәтлисиди мөхмәрағачы вә ситрус биткиләридир.

Мөхмәрағачы- Phellodendron

Бу чинсин бир нөвү Азәрбајчанда бечәрилир.

Амур мөхмәрағачы – Р. amurense

Амур вилајәтиндә (узаг шөргдә Уссури вә Амур чайлары һөвзәләриндә) 25-м гәдәр галхан ағачдыр. Габығындан мантар алмаг үчүн гијмәтлидир.

Citrus - Ситрус-Лимон-Мандарин

Вәтәни әсас Чин (Тайван) һинд чайы һөвзәси, Австралијанын чөнубу вә Јени Зеландија адасыдыр. Башга өлкәләрдә вә Азәрбајчанда анчаг бечәрилир.

Чинсләри:

C.limon - Лимон

C.sinensis - Портагал

C.curantum - Нарынки

Ајлант фәсиләси - Simaoubaceae

Ағач вә колдур. Тропик гуршагларында битән 30 чинс, 200-ә ндәр нөв дахилдир. Азәрбајчанда 1 чинси јайылыб.

Чинс: Ајлант - Ailanthus

Азәрбајчанда јабаны ыалда бир чох рајонларда раст кәлинир. Аран рајонларында вә Нахчыванда јашыллыгларда истифадә олунур.

Нөв: Нөһәнк Ајлант - Ailanthus altissima

Мелија фәсиләси - Meliaceae

Ағач вә кол, бә'зән јарымколдур. Бу фәсиләнин 40-чинси, 600-ә гәдәр нөвү мө'лумдур. Азәрбајчанда 1 чинси мө'дәни ыалда кениш јайылмышдыр.

Чинс: Мелија - Melia

Бу чинсә Чәнуби Асијада вә Австралијада јайылмыш 25 нөв дахилдир. Азәрбајчанда 2 нөвү јайылыб:

1.M.azedarach - Иран мелијасы вә ја Иран јасәмәни
Јашыллашдырмада Азәрбајчанда кениш истифадә олунуб.

2.M.toosendan -Тоссендан мелијасы

Абшеронда мө'дәни ыалда бечәрилик.

Сүдләјән фәсиләси - Euphorbiaceae

Ағач, кол вә ја отдур. Фәсиләјә Шимал өлкәләриндән башга јәр кү-рәсинин һәр јериндә јайылмыш 280 чинсә аид олан 8000 нөв дахилдир. Онлар әсасән тропик өлкәләрдә јайылмышдыр. Азәрбајчанда ағач вә коллардан ики чинсдән олан үч нөв әкилиб

Ailanthus altissima

Ајлант: а-чичэк ачан нүсхә; б-чаван еркәкчик чичэк;
в-јетишмиш еркәкчик чичэк; г-мејвәси

бечәрилик. Тохумлары зәһәрли олдуғундан јашыллашдырмада истифаде олунмур.

Чин тунгу – Чиндә вә Америкада кениш әкилиб бечәрилик. Бол тохум верир. Тохумундан јағ алыныр. Һәмин јағдан һазырланан лакдан көмичиликдә кениш истифаде едилер. Коминин алт тәрәфинә сүртүкдә бир чох чанлы организмләр әмәлә кәлир (зәһәрли олдуғундан).

Шүмшәд фәсиләси - Вухасеае

Һәмишәјашыл, аз вә ја дәрдилли, зәғлу ағач вә ја колдур. Тропик вә субтропик, бә’зән мөтәдил иглим шәраитиндә битән 40-а гәдәр нөвү бирләшдирән бу фәсиләјә 6 чинс дахилдир. Азәрбајчанда тәбии һалда бир нөвү битир. 2 нөвү исә мә’дәни һалда бечәрилик. Јашыллашдырмада кениш истифаде олунур.

Чинс Шүмшәд – Вухус

Нөв: Колхидә шүмшәди - В.colchica

Загатала рајонунда јухары мешә гуршағында коллуглар әмәлә кәтирер. Көһнә гәбристанлыгларда да тәсадүф едилер.

Нөв: Һиркан шүмшәди – В.hircana

Һәмишәјашыл кол вә бә’зән 8-10 метр боју олан ағачдыр. Ләнкәран зонасында дәмирағачы вә дикәр мешәләрдә II јарусда битир. Јашыллашдырмада кол кими вә чанлы чәпәр кими кениш истифаде едилер.

Нөв: Хырдајарпаг шүмшәд – В.microphylla

Загатала, Көнчә вә Шәкидә парк вә бағларда тәсадүф едилер.

Сумах фәсиләси - Апасардиасеае

Јарпагларыны төкән ағач вә ја кол олуб гәтранлы вә таннин маддәләрилә зәнкиндир. Һәр ики јарымкүрәнин тропик вә субтропик гуршагларында јәјылмыш бу фәсиләјә 60-а јахын чинс вә 600-ә јахын нөв дахилдир.

Чинс: Pistacia - Саггыз агачы

Бу чинсин Азербайжанда 2 нову битир. Бушлардан бири бечерилир.

Нөв: Пүстө – P. vera

Тохумлары јемелидир, алчаг бојлу (5-7 м) агачдыр. Әсасән Абшерон јарымадасында – Пиршаға, Новханы, Маштаға, Нардаран, Мөрдөкан, Кешлә, Әмирчан гөсөбәләри әразиләриндө раст кәлинир.

Нөв: Саггыз, күтјарпаг пүстө – P. mutica

6-10 (15) м боја малик агачдыр. Тураглыға, шоранлыға, истијә давамлыдыр. Республиканын дағәтәји вә дүзән рајонларында кениш јайылмышдыр.

Чинс: Сараған - Cotinus

5-6 метр һүндүрлүјүндө агач вә ја колдур. Бу чинсин 2 нөвү вардыр. Азербайжанда бир нөвүнә раст кәлинир.

Нөв: Сараған, Вөлкә – C. caggugria

Республиканын Бөјүк вә Кичик Гафгаз бөлкәләриндө дағәтәји зонада, Бозгыр јайлада, Күргырағы мешәләриндө кениш јайылмышдыр. Таннин маддәсилә зәнжиндир. Одунчағы узун мүддә торпағын алтында чүрүмүр.

Чинс: Сумах – Rhus

Чох бөјүк олмајан агач вә ја колдур. Одунчағы чох мүхтәлиф рәнклидир (сары, јашыл, ағ). Азербайжанда бир нөвү јайылыб. Башга өлкәләрдө интрадуксија едилмиш 18 нөвү мөвчуддур, Бөјүк Гафгазын дағәтәји зонасында, Талышда, Нахчыванда, Гобустанда дашлы-гајалы саһәләрдө әсасән мешәсизләшдирилмиш јамачларда јайылыб. Боју 2-3 (5) метр олан колдур. Гијмәтли техники битки сајылыр (әсасән бојагчылығда). Мејвөсиндөн әдва кими истифадә олуноур.

Шүмшө фәсиләси - Aquifoliaceae

Һәмишәјашыл ағач вә ја колдур. Һәр 2 јарымкүрәнин субтропик вә гисмән мөтәдил иглим шәраитиндә јайылмыш 3 чинсдән олан 300-ә гәдәр нөв дахилдир. Азәрбајчанда тәбии Һалда бир чинсинә раст кәлинир.

Чинс: Шүмшө-Биркет - Цех

Бу чинсин тәбии Һалда бир нөвү, мө'дәни Һалда 2 нөвү јайылыб.

Биркан шүмшәси-Биркет - Lhyrcana

Ләнкарән рекионунун рүгүбәтли мөшәликләриндә јайылыб, боју 3-6 метр, диаметри 7-8 см олан колдур. Көлкә севәндир. Јарпағларындан алынән дәрманлар кофеин реаксиясы верир. Дүлкәрлик аләтләри дүзәлтмөк үчүн одунчағындан истифадә олунур. Мејвәләриндән, габығындан гуш јапышғаны һазырланыр. Халг тәбәбәтиндә дә истифадә олунур.

Кәрмәшов фәсиләси - Celastraceae

Кәрмәшов кениш јайылмыш ағач вә ја колдур. Һәмишәјашылдыр. Фәсиләјә Арктика зонасы мүстәсна алмагла дүнјанын һәр јериндә 400 нөвү әһәтә едән 40-а гәдәр чинс дахилдир. Азәрбајчанда 1 чинс јайылыб.

Кәрмәшов - Euonymus

Јарпағларыны төкән вә бә'зән дә һәмишәјашыл, алчаг бојлу ағач вә ја колдур. Көвдә вә көк габығында гуттаперча маддәси сахлајыр. Мејвәләриндән бојаг маддәләри алыныр. Кәрмәшов чинсинин 5 нөвү мө'лумдур.

Нөв: E.europaea - Авропа к.

Республиканын дағ вә аран рајонларында јайылыб.

Нөв: E.velutina - Мөхмәри к.

Ләнкаранда тәсвир едилмишдир. Чаван зоғлары мөхмәри гүклүдүр. Күр-Араз овалығында битир.

Нөв: *E. verrucosa* – Зијилли к.

Боју 1-2 м олан колдур. Бөјүк вә Кичик Гафгазын ашан мешә гуршағында вә Нахчыванда јайылыб.

Нөв: *E. latifolia* – Енлијарпаг көрмөшов

Ашағы мешә гуршағындан башлајараг 1300 метрә гәдә бүтүн әразиләрдә кол шәклиндә јайылыб.

Нөв: *E. leiophloea* – һамаргабыг к.

Балача бөјлү (1-2 метр) колдур. Республикамызда Бөјүк вә Кичик Гафгаз мешәләриндә 1800 метрә гәдәр олан әразиләрдә раст көлинир.

Нөв: *E. japonica* – Јапон к.

Һүндүрлүјү 4 (8) метрә гәдәр олан һәмишәјашыл кол вә јылы хырда ағачдыр. Декоратив битки кими бечәрилир.

С т а ф у л л а ф ә с и л ә с и - Staphyleaceae

Јарпағыны төкән ағач вә ја колдур. 5 чинси мә'лумдур. Онлар Шәрги Асијада вә тропик өлкәләрдә јайылыб. Азәрбајчандә 1 чинсин 1 нөвү бечәрилир. Тәбии һалда раст олунмур. Шорабајда гојулмуш чичәкләри әһали арасында кениш истифадә олунур.

Һәмин нөв Ләләкли чонголи вә ја нохудлу кол – S. pinnatifida адланыр.

А г ч а г а ј ы н ф ә с и л ә с и - Aegagraceae

Ағчагајынлар ағач вә ја колдур. 150 нөвү мә'лумдур. Әксәр нөвләри тез бөјүмәклә тәмиз вә гарышыг тәркибли мешәликләрә јарадыр. Әсасән тохумла артырылыр. Ағчагајынын көвдәсиндә чохлу шәкәр вардыр. Азәрбајчанда тәбии һалда 8 нөвү јайылмышдыр:

1. A. laetum - Көзәл а.

Боју 20-25 метр, диаметри 40 см-ә чатан ағачдыр. Бөјүк Гафгазда вә Ләнкаран дүзүндә вә Талыш дағларында јайылмышдыр.

2. A.platanoides - Сивријарпаг вә ја чинар јарпаг ағчагајын
20 – 25 (30) м һүндүрлүҗү олан ири ағачдыр. Бөҗүк Гафгаз,
Кичик Гафгаз, Ләнкаран дағларынын субалп зонасына кими
јајылыб. Бу нөвүн формалары күлтүрада истифадә олунур.

3. Чөл ағчагајыны – A.campestre

Азәрбајчанын бүгүн дағлыг рајонларында раст кәлинир.
Адәтән мешәнин кәнарларында јајылыб мешәнин тәркибинә чох
аз һалда дахил олур.

4. Нәһәнк, мәхмәри ағчагајын – A.velutinum

Һүндүрлүҗү 35 – 40 м, диаметри 1,4 метрә чатан дүз көвдәли
сили, дағыныг чәтирли ағачдыр. Республикада Бөҗүк Гафгазда,
Ганых – Әҗричәј вадисиндә, Ләнкаран дүзәнлижиндә вә Талыш
дағларында орта дағ – мешә зонасында битир. Чох декоратив ағач
олдуғундан јашыллашдырмада истифадә олунур. Кәнчәдә вә
Һақыда јашиллыгларда тәсадүф олунур.

5. Јаланчы чинарјарпаг ағчагајын – A.pseudoplatanus

Бөҗүк Гафгазын орта дағ зонасына гәдәр, бә'зән јухары
мешә зонасында (1800-м-ә гәдәр) тәсадүф олунур. Мешәләрдә
ликәр чинсләрә гарышыг һалда јамачларын шимал – гәрб вә шөрг
чәбәтләриндә тәсадүф олунур. Фыстыг, вәләс, шабалыд
мешәләриндә тәк – тәк раст кәлинир. Тәбии бәрпасы јахшы
кәдир. Тез бөҗүјәндир. 60 јашында боју 30-м-ә чатыр.

6. Траутветтер ағчагајыны – A.trautvetteri

Боју 15 м-ә, диаметри 60 см-ә чатан ағачдыр. Бөҗүк вә
Кичик Гафгазын јухары-мешә гуршағында (1700-2400 јүксәкликдә)
јајылыб.

7. Һиркан ағчагајыны – A.hircanum

Боју 18 м, диаметри 30-50 см олан ағачдыр. Чаван зоғлары
һырмызымтыл – гәһвәји, јашыл будағлары боз – гонур рәнкдәдир.
Азәрбајчанда 5 ағчагајын нөвү сүн'и бечәрилир. Онларын

ичәрисиндә јашыллашдырмада ән кениш јайыланы америка ағчагајыныдыр. Чох да гијмәтли ағач сајылмыр.

8. Көјрүцјарпаг ағчагајын – A.negundo

Дағәтәји рајонларында бечәрилик.

А т ш а б а л ы д ы ф ә с и л ә с и - Hippocastanaceae

Бу фәсиләјә 3 чинс дахилдик. Азәрбајчанда мә'дәни һалда бир чинси јайылыб (Aesculus). Тәбии һалда әсасән Авропа, Асија вә Шимали Америкада јайылмышдыр. Азәрбајчанда онун бир нөвүндән-(A.hippocastanum) атшабалыдындан Көнчә, Ханлар, Шәмкир, Шәки, Бакы вә башга дүзән рајонларында бағ вә парк јашыллыгыларында кениш истифадә едилдик.

С а б у н а г а ч ы ф ә с и л ә с и - Sapindaceae

Бу фәсиләјә дахил олан ағач, кол вә һәтта сармашыгылар тропик вә субтропик мешәләрдә јайылыб. Бу фәсиләјә 150-дән чоһ нөв дахилдик.

Азәрбајчанда мә'дәни һалда 3 чинс јайылыб. Ән чоһ јайыланы чағгалгозу чинсинин чағгалгозу нөвүдүр (Xanthoceras чағгалгозу).

Увәзјарпаг чағгалгозу - X.corbifolium

Увәзјарпаг чағгалгозуна Бақыда вә Көнчәдә раст кәлиник.

М у р д а р ч а ф ә с и л ә с и - Rhamnaceae

Әсасән тиканлы кол (бә'зән сармашан) вә ја хырда ағачдыр. Мурдарча фәсиләсинә һәр јердә, хусусилә тропик вә субтропик өлкәләрдә јайылмыш 500-ә јахын нөвү әһатә едән 50-гәдәр чинс дахилдик. Азәрбајчанда 4 чинс јайылмышдыр.

1. Гаратикан - Paliurus

Гаратикан чинсинин Азәрбајчанда бир нөвү јайылыб.

Нөв: Гаратикан - P.spina

Азәрбајчанын дүзән рајонларындан башлајыб дөни сәвијјәсиндән 1500 м-ә кими мешәсизләшдирилмиш јамачларда јайылыб.

2. Иннаб - Zizyphus

Тәбии Һалда республикада раст кәлининмир. Бунун 1 нөвү өкһилиб бечәрилир. Әсасән дүзән рајонларында артырылыр..

Нөв: Иннаб - Z.jujuba

Самух – Дөвәчи овалығында, Күр – Араз дүзәнлијиндә чһһуби Кичик Гафгазда өкһилиб бечәрилир вә бу рајонларда јабанылашмыш Һала кечиб.

3. Мүрдәшәр - Frangula

Азәрбајчанда јабаны Һалда 3 нөвү јайылыб, 2 нөвүнә мө'дәни Һалда тәсадүф едилир. Бунлар хырда ағач вә коллардыр. Ёһр нөвү F.alnus – кеврәк мүрдәшәрдир. Дағлыг вә дүзән рајонларында нәмли рүтүбәтли чај кәнарларында јайылыб. Ёһрышыг тәркибли мешәликләрдә раст кәлинир.

Нөв: Иријарпаг мүрдәшәр - F.grandiflora

Азәрбајчанда чох аз јайылыб. Ләнкаран рекионунун вә Бөјүк Гафгазын шимал-шөрг јамачынын рүтүбәтли мешәләриндә тәк-тәк раст олунур.

Нөв: Гајалыг мүрдәшәридир - F.rupestris

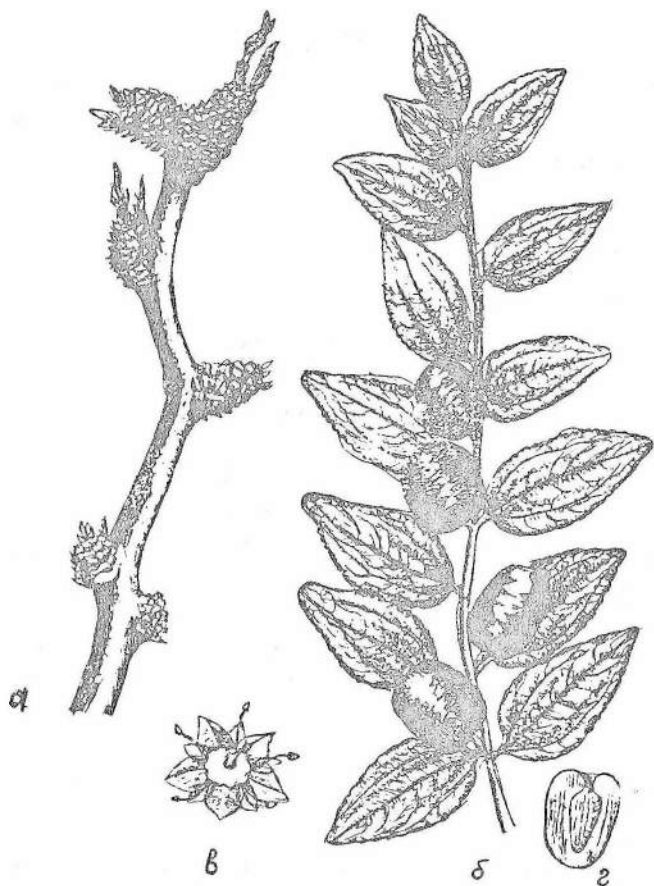
Азәрбајчанда тәбии іаылмајыб.

Чинс: Мурдарча - Rhamnus

Мурдарчанын республикада 8 нөвү мө'лумдур. Бунлардан ёһри бечәрилир.

Мурдарчанын јарпағындан, габығындан вә мејвәләриндән алыннан бојаг маддәләри чох гијмәтлидир. Онун бир һәмишәјашыл нөвү дүзән рајонларында вә Абшеронда јашыллашдырмада кениш истифадә олунур. Бу һәмишәјашыл мурдарча адланыр.

Галан нөвләри ашағыдакылардыр: иһсал м., бармагјарпаг м., шһлас м., кичикјарпаг м.

Иннаб: а-ярпагсыз будаг; б-мејвәли зоғ; в-чичәк; г-мејвә

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ АЗӘРБАЈЧАНЫН МЕШӘ ӘМӘЛӘ КӘТИРӘН АҒАЧ ВӘ КОЛЛАРЫ

Республикамыз аз мешәли олуб, әразисинин јалныз 10%-и мешә илә әртүлүдүр. Лакин мешәләримиз ағач вә кол нөвләри илә олдугча зәнкинди. Бурада 450-дән чох јабаны ағач вә кол нөвү битир. Онларын 70-и ендем нөвләр олуб республикамыздан башга дүнјанын һеч бир јериндә тәбии һалда битмир.

Бу бөлмәдә Азәрбајчанын дағ, дағәтәји вә дүзән мешәләриндә вә мешәсизләшдирилмиш әразиләрдә битән ағач вә кол нөвләринин тәсвири (характеристикасы) верилир.

1. АҒАЧЛАР

Ағчагајын — Асер

Ағчагајын ағач чинси өзүндә 150 нөв чәмләшдирир. Бә'зи алимләр бу чинси төбашир дөврүнә, бә'зиләри исә үчүнчү дөврә анд едир.

Һазырда ағчајын нөвләри бүгүн Авропада, Гафгазда, Кичик Асијада вә Шимали Америкада јайылмышдыр.

Ағчагајын әсасән дағ биткиси һесаб олунур, онун бә'зи нөвләри дүзән әразиләрдә дә битир. Чох вахт дикәр мешәликләрин тәркибинә гарышараг сәрбәст ағачлыг әмәлә кәтирмир. Лакин онун сырф мешәликләринә дә тәсадүф олунур. Республикамызда ағчагајын үстүнлүк төшкил едән мешәликләрин саһәси аз олуб чәми 2,7 мин һектардыр. Әкәр тәркибиндә ағчагајын 50 фаизә гәдәр иштирак едән мешәликләри дә һесаба алсаг бу рәгәм дәфәләрлә јүксәк олар.

Ағчагајын әсасән мүлајим вә рүгүбәтли иглими олан рајонларда јайылмышдыр. Онун бир чох нөвләри Аралыг денизи өлкәләриндә вә Орта Асијанын гураг вилајәтләриндә үчүнчү дөврүн реликт ағач чинсләрилә гарышыг мешәлик јарадыр.

Ағчагајын тәзбәјүјән ағачдыр, күләјә гаршы давамлыдыр, торпагы күл элементләрилә зәнкинләшдирир, бу бахымдан о. һотта говаг, тозағачы вә чөкәдән дә үстүн јер тугур.

Аҫчагајын 2 ганадлы тохум өмөлө кәтирир. Хүсуси “конструкцияја” малик олан бу ганадлар учучу аппарат везифәсини көрүр. Тохумлар ганадларла бирликдә вертолјот пәри кими сүр’өтлә фырлана-фырлана енир.

Аҫчагајын јахшы балверән ағачдыр. Бир һектар аҫчагајын мешәсиндән арылар 150-200 кг-а гәдәр, јетишкән бир ағачдан исә 10 кг јахын бал топлаја билир.

Аҫчагајынын ширәси дә тозағачынын ширәси кими сәринләдичи ички кими гәдимдән истифадә едилир. Бу ширәдән шәкәр, сиркә, спирт алмаг олар. Аҫчагајынын одунчағында мусиги аләтләри вә идман әшјалары дүзәлдилир.

Республикамызда 8 аҫчагајын нөвү битир. Дағларымызда бу ағачлар дағәтәји әразидән башламыш субалп зонасына гәдәр раст кәлинир. Бу нөвләр өз хүсусијјәтләринә вә харичи көркәмләринә көрә бири дикәриндән фәргләнир. Тәбиәттә онлары бир-бириндән ајырмаг үчүн әсас әләмәтләри ашағыда верилир.

Сивријарпаг вә ја чинарјарпаг аҫчагајын - *A.platanoides*

Боју 30 метрә чатан ағачдыр. Чәтри узунсов јумуртавари олуб сыхдыр. Көвдәсинин диаметри дөш бәрабәриндә 1 метрә чатыр, габығы түнд гонурвари-боз (гарамтыл) рәнклидир, дәрин олмајан чатлары вар. Чаван будағларынын габығы һамар, гырмызымтыл-боздур. Зәғлары адәтән чылпаг олуб парлаг гонур, сары-јашыл вә ја гырмызымтыл рәнклидир. Јарпағлары садә, 5-7 дилимли, кирдә (дәјирми) көрүнүшлүдүр, бармаг шәклиндә дамарланыр. Нәр јарпаг дилиминин кәнары гејри-бәрабәр ири ити дишлидир. Уч тәрәфиндән узунсов бизваридир. Гаидәси үрәк шәкилли, бә’зән исә кәсик вә енли пазваридир. Јарпағларынын узунлуғу 5-12 (18) см, ени 8-13 (20) см олур. Үст тәрәфдән чылпаг, түнд јашыл рәнкли, парлаг, алт тәрәфдән исә нисбәтән ачыг јашылдыр, бәзән дамарлар боју түкчүклү олур. Пајызда јарпағлары нарынчы-сары рәнк алыр. Чичәкләри јашылымтыл-сарыдыр. Тохум сахлајан ганадлары гонурвари-сары вә ја ачыг гонур рәнкли олуб күт бучағлы вә ја үфүгү ачылыр, јетишдикдә

1—*Acer pseudoplatanus*; 2—*A. trautvetteri*

Сивријарпаг аҗчагајын

1—чичәк группу; 2—икичинсли чичәк; 3—еркәк чичәк; 4—дишичик;
5—мејвә; 6—мејвәнин кәсији; 7—чүчәрти; 8—јаarpaг

ганад ики тәктохумлу ганадчыгларә аҗрылыр. Чичәкләмәси јазд
јарпаглама илә ејни вахта башлајыр.

Сивријарпаг аҗчагајын тезбөјүөн аҗачдыр, 20-25 јашында
сонра бөјүмә сүр'әти зәифләјир. 150-200 ил өмүр сүрүр. Торпағы
мүнбитлији вә рүтубәтлијинә тәләбкардыр, кәлкәсәвәрдир. А
рүтубәтли вә јүнкүл килличәли торпагларда јахшы бөјүјүр. Дурғу
сулу вә дузлу торпагларә дөзмүр. Наванын гураглыгына вә күләј
гаршы давамлыдыр. Аҗач кәсилдикдә кәтүкдән күчлү пөһрә вери
Тохумла артырылыр.

Сивријарпаг аҗчагајын Скандинавијанын чөнуб һиссәси
Авропа вә Кичик Асијада јайылмышдыр. Она Азәрбајчанда Бөјү
Гафгазын бүтүн рајонларында, Кичик Гафгазын шимал јамачында
Талыш дағларында јухары дағ гуршағында раст кәлинир, дөни
сәтындән 2000 метрә гәдәр галхыр.

Одунчағы сых, бәрк олуб ејни тәркиблидир, ачыг сарымтыл
ағ рәнкли, парлагдыр, чәтин јарылыр, ондан харратлыгда истифад
олунур, мусиги аләтләри, билјард аҗачы вә с. һазырланыр. Јахшы
балверән аҗачдыр. Јарпагларындан јун парчалары вә халч
ипләрини бојамаг үчүн сары рәнк алыныр. Ширәсини
тәркибиндә 1,1 фаиз каучук вар.

Чөл аҗчагајыны - A.campastre

Боју 12-18 метрә, диаметри 50 см-ә чатан аҗачдыр. Бә'зә
кол шәклиндә дә битир. Чәтри чадыршәкилли вә сых олу
Көвдәси гонурвари-боз олуб, сәтыи чатларла өртүлүдү
Тумурчуглары ачыг гонур вә ја тутгун бозумтулдур. Јарпаглар
галын олуб 3-5 дилимлидир, мүхтәлиф формада олу. Дилимләри
үч тәрәфи күтдүр. Јарпаг саплағы чылпаг вә ја түклүдүр. Јарпагла
үст тәрәфдән түнд јашыл, алт тәрәфдән нисбәтән ачыг, сарымтыл
јашыл, чох вахт түкчүклү олу. Пајызда ачыг-сары рәнк алы
Чичәкләри сарымтыл-јашыл олуб јарпагламадан сонра ачылы
Тохумлары сентјабрын сонунда јетишир, ганадлары демәк олар к
үфүгү ачылыр. Ганадчығын бир һиссәси тохумун үстүнү өртәрә
сых ғыса түкчүкләрлә өртүлүдүр. Тохумлары јасты олуб узу

мүддөт ағачда галыр. Тәбии мешәликдә ағачлығын 2-чи мәртәбәсини тутур вә ја мешәалты кими битир. Көлкәјә дөзүмлү, гурағлығы давамлы, истисевәр ағачдыр. Чаван јашларында тез бој атыр, 100-200 ил өмүр сүрүр, тохумла чохалыр, көтүкдөн күчлү нөврә верир, көкүн зәдәләнән һиссәсиндән чохлу бичләр шикишаф едир.

Чөл ағчагајыны бүтүн Европада, Аралыг денизи өлкөлөриндә, Кичик Асијада, Шимали Иранда јайылмышдыр. Гафгазын бүтүн рајонларында битир. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларында, Нахчыван вә Талышын дағлыг һиссәсиндә шшағы дағ гуршағындан башлајараг јухары дағ гушағына гәдәр раст қолинир, һәмчинин Самур-Дөвәчи дүзәнлијиндә вә Ганых-Һөфтөрән вадисиндә битир. Чајбасар вә арид типли мешәләрдә дә төсадүф олунур.

Јаланчы чинарјарпаг вә ја ағ ағчагајын (Јавор) – *A.pseudoplatanus*

Боју 40 метрә чатан күндүр бојлу нөһөнк ағачдыр. Төк битдикдә чөтри чадырабәнзәр, сых, мешәликдә исә енли цилиндр шәкилли олур. Көвдәсинин јоғунлуғу 1,5 м-ә чатыр. Габығы боз, күл рәнклидир, чатларла өртүлү олур. Чатлар ири һиссәләрлә көвдәдән ајрылыб төкүлүр. Тумурчуглары чылпаг, ачыг-гонурвари, сары олур. Јарпаглары 5, бә’зән 3 дилимли, кирдә-јумуртавари олуб диаметри 14-17 см-ә чатыр. Гаидәси үрәкшәкиллидир. Үст тәрәфдән тутгун түнд-јашыл, чылпаг, алт тәрәфдән исә көјүмтүл вә ја ағымсов, бә’зән исә алгырмызы рәнкли олур. Јарпаг дилим-лөри гыса, ити, гејри-бәрабәр дишлидир. Мајда чичәк ачыр.

Чичәклөри јашылымтыл-сары олур. Тохумлары сентјабр, өктјабр ајларында јетишир. Тәбии һалда Карпат, Гафгаз, Гәрби Европанын чөнуб вә чөнуб-шөрг һиссәсиндә, Молдавијада, Гәрби Украјнада, Кичик Асијанын шимал һиссәсиндә, Аралыг денизи савилләриндә битир. Республикамызда Бөјүк Гафгазын чөнуб јамачынын гәрб һиссәсиндә вә Кичик Гафгазын шимал јамачында јухары мешә гуршағына гәдәр галхыр.

Ағ аҫагајын дағ мешәләринин тәркибинә тәк-тәк вә ја групналында дахил олур. Она Гафгазын бүгүн мешә гуршағларында раст кәлиниб дәниз сәтһиндән 1500-1800 метрә гәдәр галхыр. Мезофил ағач нөвү олуб кәлкәсәвәрдир, рүгүбәтли торпағлары даһа үстүн тутур. Шахтаја дөзүмлүдүр. Јамачын чәнуб чәһәтләринә мејл кәстәрмир. Гуру, һәмчинин чох рүгүбәтли вә дузлу торпағларда јахшы битмир. 400 илә гәдәр өмүр сүрүр.

Кәзәл аҫагајын - A.lactum

Алчаг бојлу ағач олуб һүндүрлүјү 13-14 м-ә чатыр. Јарпағлары үст тәрәфдән чылпаг, алт тәрәфдән дамарчығлар боју адәтән түкчүклү олур, дамарчығларын күнчләриндә түкчүкләр даһа сых олур. Јарпағы 5-7 дилимлидир. Дилимләрин учлары узунсов итидир, кәнарлары бүтөвдүр. Јарпағын гаидәси кәсик вә ја үрәкваридир, бә'зән кирдә пазвари олур. Чичәкләри јашылымтыл олуб диаметри 0,6-0,7 см-дир. Тохум ганадларынын узунлуғу 2,5-3,8 см-дир. Ганадлары күт вә ја дүз бучагла ачылыр. Мајда чичәк ачыр, тохумлары сентјабр, октјабрда јетишир.

Гафгазда – гәрби вә шәрги Гафгаз, Колхида, Мәркәзи вә Чәнуби Загафгазијада јайылмышдыр. Республикамызда кәзәл аҫагајын Бөјүк Гафгаз вә Талыш дағлары, Самур-Дәвәчи дүзәнлији, Ганых-Һәфтәран вадиси, Ләнкәран овалыны мешәләриндә битир. Дәниз сәтһиндән 1700 м јүксәклијә гәдәр галхыр.

Һиркан аҫагајыны - A.hircanum

Боју 17 м-ә, диаметри 70 см-ә чатан ағачдыр. Чаван зоғлары гырмызымтыл-гәһвәји рәнкли олуб чатларла өртүлүдүр. Јарпағлары сых јерләшиб 5 дилимлидир. Дилимләри јарпағын орта һиссәсинә гәдәр кәсикдир. Јарпағлары үст тәрәфдән бир гәдәр парлаг түнд-јашыл, чылпагдыр, алт тәрәфдән ачыг кәјүмсов-сарымтылдыр. Ијулда сарыја чалар чичәкләр ачыр, тохумлары сентјабрда јетишир. Тохум ганадларынын узунлуғу 3-4 см олуб паралел ашағыја доғру әјилмишдир, бә'зән ганадларын кәнарлары бир-биринин үстүнә дүшүр.

Һиркан ағчагајыны Кичик Асија, Шимали Иран вә Гафгазын демәк олар ки, әксәр рајонларында јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимал вә чәнуб макројамачларында, Кичик Гафгазын шимали-шәрг макројамачында һәмчинин, мәркәзи вә чәнуби рајонларында, Нахчыванын дағлыг һиссәсиндә, Талышын дағ мешәләриндә, Ганых-Һәфтәран вадисиндә битир. Орта дағ гуршағына гәдәр галхыр.

Һиркан ағчагајыны дәннз сәтһиндән 900-2300 м јүксәкликдә мешәнин кәнарларында битир. Дәннз сәтһиндән 1800-2200 м һүндүрлүкдә кичик саһәләрдә сырф ағачлыглар јарадыр, әксәр һалларда шәрг палыды илә бидоминант мешәлик әмәлә кәтирир. Һиркан ағчагајыны чох вахт јамачын чәнуб чәһәтләриндә нисбәтән гуру шәраитдә битир, лакин она чох гуру вә дашлы јамачларда раст кәлинмир. Гураглыға вә шахтаја давамлыдыр, ишыгсевәрдир.

Траутветтер вә ја јүксәк дағ ағчагајыны - A.trautvetteri

Боју 15-16 м олан чох будаглы, енли чәтирли ағачдыр. Диаметри 1 м-ә чатан нәһәнк боз, шумал кәвдәјә маликдир. Јарпаглары 5 дилимли кирдә көрүнүшлүдүр. Гаидәси үрәкшәкиллидир. Дилимләри гејри-бәрабәр күг дишлидир. Үст тәрәфиндән түнд јашыл рәнкли, чылпаг, алт тәрәфдән исә көјүмтүлдүр. Тәр јарпаглары түкчүклә өртүлү олур, сонралар исә түкчүкләр јалныз јарпаг дамарларынын күнчләриндә галыр. Јарпағын 2 ашағы дилими үфүгү истигамәтдә вә ја ашағы әјилмиш вәзијјәтдә олур, 3 габаг дилимләри исә демәк олар ки, ејнидир. Мајда ачан чичәкләрин рәнки ағымтылдыр. Тохум ганадларынын узунлуғу 3,5-7,0 см, парлаг гырмызыдыр, ганадлар паралел ајрылыр, бәзән ганадларын кәнарлары бир-биринин үзәрини өртүр.

Јүксәк дағ ағчагајыны Гафгазын ендем нөвү олуб Гәрби вә Шәрги Гафгаз, Дағыстан, Колхида, Мәркәзи вә Чәнуби-гәрби Загафгазијада битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-шәрг вә Чәнуб макројамачларында вә Кичик Гафгазын шимал

макројамачында јухары дағ-мешә гуршағында јајылмышдыр. Дәниз сәтындән 1600-2500 м јүксәкликләрдә битир, сејрәк ағачлыг јарадыр. Адәтән кәлкәли јамачларда, тәзә торпагларда тозағачы вә гушармуду илә бирликдә битир. Сырф ағчагајын мешәси алтында гарағат, фирәнк үзүмү, моруг, гафгаз доггуздону вә дикәр коллар битир, бә'зән рододендрона да тәсадүф едилир. Чанлы өртүк чох вахт боју 1,5-2,0 метрә чатан күндүр бојлу отлардан ибарәт олур.

Нәһәнк вә ја мөхмәри ағчагајын - *A. velutinum*

Мөһтәшәм ағач олуб боју 40 м-ә, диаметри 1,5 м-ә чатыр. Көвдәсинин габыгы боздур. Чаван будаглары чылпаг олуб гырмызымтыл-гәһвәји рәнклидир. Јарпаглары ири олуб орта һесабла 15-25 см-дир, бә'зән 35-40 см-ә чатыр. Гаидәси үрәкшәкиллидир. Беш дилимли олуб, ашағы ики дилими зәиф инкишаф етмишдир. Бүгүн дилимләри габаға јөнәлмишдир. Јарпагларынын кәнарлары гејри-бәрәбәр күт мишар дишлидир, үст тәрәфдән түнд јашыл, парлаг, чылпаг, алт тәрәфдән исә көјүмтүл вә чылпагдыр. Чичәкләри јашылымтыл-сары олуб түклү саплагда отуруп. Ганадлары 4-5 см узунлуғунда олуб уч тәрәфдән еиләнир, бир-бириндән ити вә ја дүз бучагла ајрылып. Мејвәләри габарыг күрәвари олуб үст тәрәфдән чылпаг, ичәридән узун түкчүклүдүр. Април-мај ајларында чичәк ачыр, тохумлары сентјабр, октјабрда јетишир.

Нәһәнк ағчагајын Гафгазда гарышыг мешәләрин тәркибиндә тәк-тәк вә груп һалында битир. Дәниз сәтындән 1300 метрә гәдәр јүксәклијә галхыр. Әсасән јамачын шимал чәһәтләриндә вә дәрәләрдә чөкә, палыд, фыстыг вә вәләслә гарышыг мешәлик јарадыр. Кәлкәјә давамлы олуб, шахтаја орта дәрәчәдә дөзүмлүдүр. Мәнфи 18-20⁰ температурда ону дон вуруп. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-шәрг вә чәнуб јамачында, Талыш дағларында орта дағ гуршағына гәдәр галхыр. Ганых-Һәфтәран вадисиндә вә Ләнкәран овалығында да раст кәлинир.

Иберија ағчагајыны – *A.iberica*

Боју 8 м-ә чатан алчагбојлу ағачдыр. Көвдөсинин габығы боз рәнклидир. Jarпаглары галын, 3 дилимли, узунлуғу 7 см, ени 9 см, үст төрөфи түнд көјүмтүл-јашыл, парлаг вә чылпаг, алт төрөфи ачыг вә ја тутгундур. Дилимләрин адөтөн көнарлары бүтөв, учлары кирдө вә ја күт, бө'зөн исә 1-2 күт дишлидир. Ганадлары ити бучагла ајрылыр, бө'зөн бир-биринә паралел олур. Мај-ијунда чичөк ачыр, тохумлары ијул-августда јетишир.

Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыван вә Талышын дағлыг һиссәсиндө ашағы дағ гуршағындан јухары дағ гуршағына гөдәр, Бозгыр јайлада вә Күр дүзүндө раст келинир. Јамачларын дашлы, гуру күнеј чөбөтләрини үстүн тутур. Адөтөн арид типли мешәләрин төркибинә дахил олур. Гураглыға чох давамлы, ишыгсөвөрдир.

А з а т а г а ч ы , Н и л - *Zelkova*

Вөлөсјарпаг азат - *Z.carpinifolia*

Ири ағач олуб боју 15-20 (35) м, диаметри 1,5-2 м-ә чатыр. Чаван ағачларын көвдөсинин габығы һамар, јашылымтыл-боз, јашлы ағачларда исә гонурвари-боз, чох вахт чөһрајы чаларлы олур. Будаглардакы јарпаглар јумуртавары, узунлуғу 1,5-2 (4,5) см, ити, гаидәсиндө бир гөдәр гејри-симметрик, алт төрөфдөн өсәсөн дамарлар боју аз вә ја чох гыса түклүдүр. Јарпаглар отуран вә ја гыса саплаглы (0,5-1 мм) олуб 4-9 јан дамара маликдир. Көнарлары күтдишли, дишләрин учлары бир гөдәр узунсов-сиври олур. Бирилик зогларын јарпаглары узун олуб 10-12 см-дир. Диш-ичикли чичөк зәнкшөкилли, јашылымтыл ағ вә ја гонур рәнклөдир. Фындыгчасы тилли, гыса түклү вә ја чылпагдыр, үзөри гырышыг, јашылымтыл, төк тохумлудур, фындыгчаларын ени 4-4,5 мм олуб төпәләри чыхынтылыдыр.

Апрелдө чичөк ачыр, мејвәси октјабр-нојабрда јетишир. Иран, Гәрби, Шөрги вә Чөнуби Загафгазијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын Мөркәзи вә Чөнуб рајонларында,

Ләнкәран дүзәнлијиндән башлајыб дағларда 1300-1700 м күндүр-лүјә гәдәр галхыр. Гырмызы китаба дахил едилмишдир.

Һиркан азаты - Z.hircana

Боју 20-25 м олан ағачдыр. Көвдәсинин габығы һамар, јашылымтыл боз рәнкдәдир. Будағларын јарпағлары јумуртавары-узунсов, узунлуғу 4-7 см, алт тәрәфдән, хүсусән дамарлар боју гыса түкчүклү, бә'зән чылпаг, кәнарлары итидишли, 1-3 мм узунлуғунда саплағлары олур. Чаван зоғларын јарпағлары исә бир гәдәр иридир (узунлуғу 12 см). Мејвәси бучағлы фындыгчадыр, гыса түклү, јашылымтыл, узунлуғу 5 мм-ә гәдәрдир. Априлдә чичәкләјир, мејвәләри октјабр-нојабрда јетишир.

Иран вә Гафгазда јажылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шәргиндә, Кичик Гафгазын мәркәзиндә раст кәлинир. Ләнкәран зонасынын дүзән вә дағ һиссәсиндә сырф вә гарышыг мешәликләр јарадыр. Һазырда Лерик рајонунда диаметри 2-3 метрә чатан 300-400 јашлы азат ағачлары мөвчуддур.

А л м а - Malus

Шимал јарымкүрәсиндә 5 нөвү мө'лумдур. Гафгазда алма чинсинин јабаны һалда бир нөвү битир.

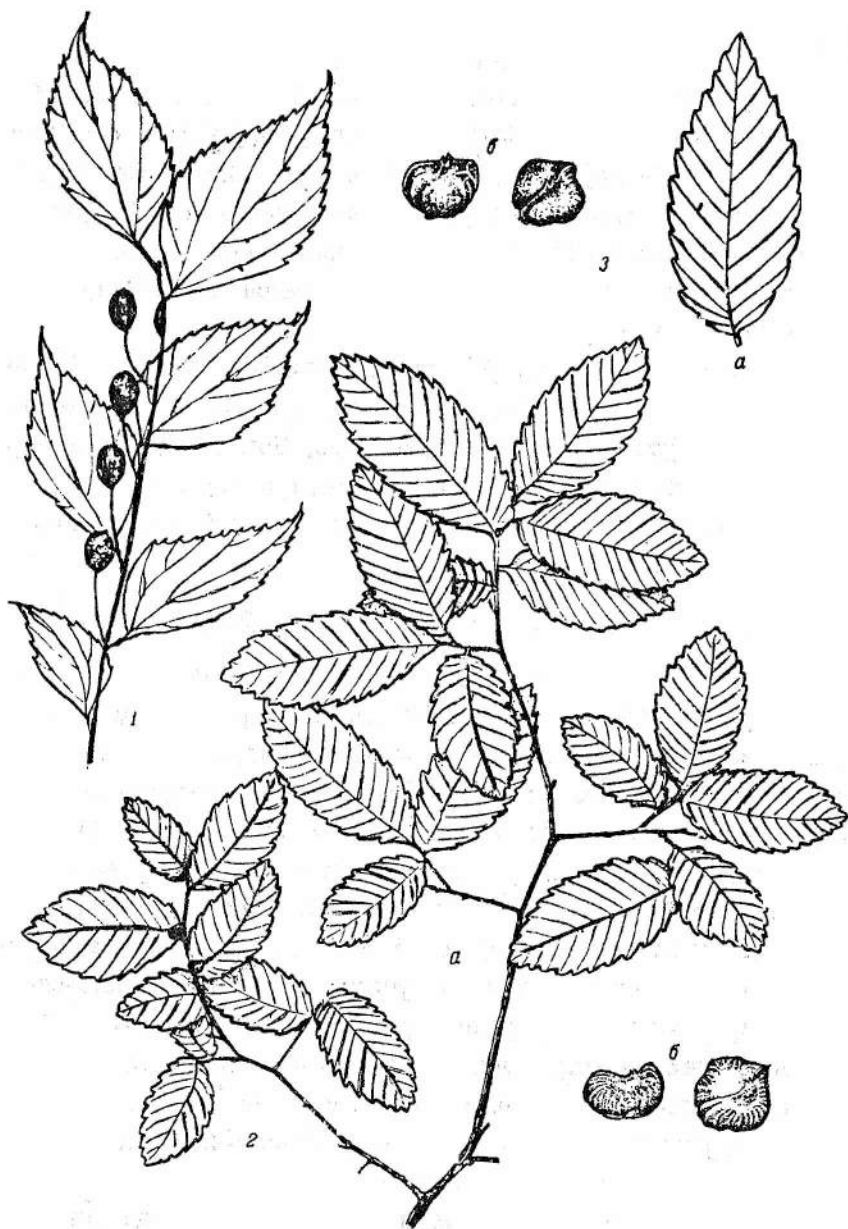
Шәрг алмасы - M.orientalis

Боју 15 м-ә чатан ағачдыр, бәзән кол шәклиндә дә битир. Чаван будағларын габығы түнд-гөһвәји, көһнә будағларынкы исә түнд боз рәнкли олур. Јарпағлары јумуртавары-лансетвары шәкилдән кирдә формаја гәдәр дәјишир, узунлуғу 3-8 см, гаидәсинә доғру адәтән дарылан пазвари, кәнарлары мишарвары-дишли, алтдан бу вә ја дикәр дәрәчәдә сых, ағ рәнкли вә ја бозумтул кечәварыдыр. Мејвәләри дәјирми олуб диаметри 2-3 см-дир, мејвә саплағы гыса сых түклү олур.

Азәрбајчанын бүтүн дағ, дағәтәји вә дүзән әразиләриндә битир, јухары мешә гуршағына гәдәр галхыр.

А р м у д - Prunus

Аврасија вә шимали – Гәрби Африкада армудун 60 нөвү, Гафгазда 26 нөвү (онун 19-у Гафгаз үчүн ендем нөв сајылыр), Азәрбајчанда исә 16 нөвү мө'лумдур.

1. Гафгаз дағдағаны; 2. Вэлэсjarпаг азат; 3. Гиркан азаты

Буасје армуду - *P.boissieriana* Buhse

Алчаг бојлу (5 м-рә гәдәр) габығы боз рәнкли ағачдыр чаван будагларынын рәнки гәввәжитәһәрдир. Тиканлары гарадыр. Жарпаглары кирдә-јумуртавары, күт, чаван будагларда исә итивары кәнарлары хырда итидишли, үстдән чылпаг, парлаг, алтдан дамарлар боју азачыг түклүдүр, саплағы назикдир. Мејвәси чылпаг хырда (диаметри 1 см), күрәви вә ја бираз јасты, үзәри хырда зијилләрлә өртүлүдүр. Мејвә саплағы назик олуб 2-3 дәфә мејвәдән бөјүкдүр.

Шимали Иран, Түркмәнистан вә Талышда (ашағы меши гуршағында) јајылмышдыр.

Гроссәјм армуду - *P.grossheimii*

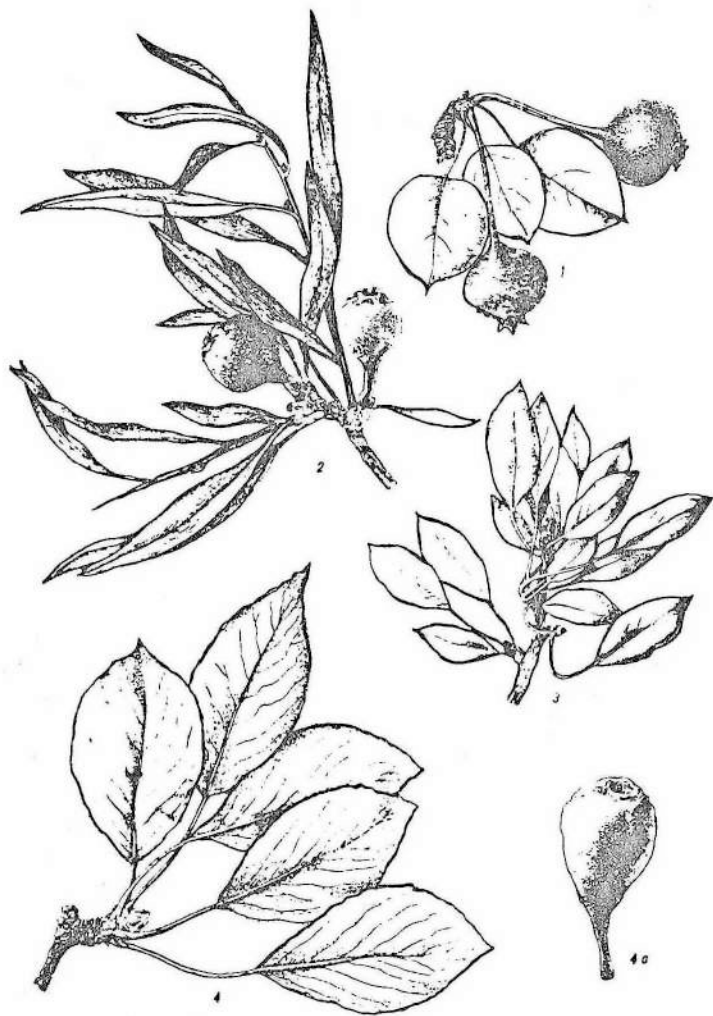
Ғүндүр бојлу габығы гарамтыл рәнкли ағачдыр. Тикансыздыр, вә ја зәиф тиканлары олур. Жарпаглары чылпаг вә ја дамарлар боју түклү, јумуртавары вә ја эллипсвары, гайдә һиссәси кирдә вә ја үрәкшәкилли, уч тәрәфи адәтән узунсов итидир. Кәнарлары хырда дишлидир; саплағы назик, узундур. Мејвәләри хырда (диаметри 2 см), күрәвары вә ја овал – күрәвары чәтиршәкилли галханчыға топлашмышдыр, онларын саплағы мејвәдән 2-3 дәфә узундур.

Һиркан армуду - *P.hircana*

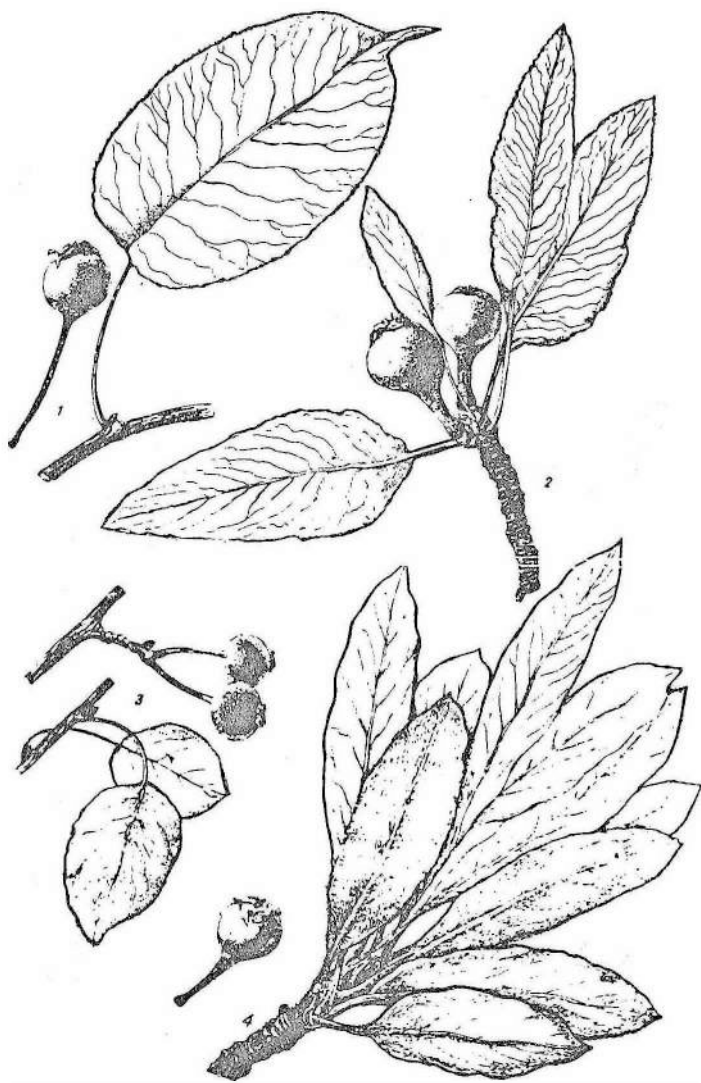
Ғүндүр бојлу көвдәсинин габығы түнд олан ағачдыр, тикансыздыр. Жарпаглары алтдан зәриф вә ја чылпаг, јумуртавары, гайдәси кирдә, уч тәрәфдән күт вә ја гыса итивары, кәнарлары хырда дишлидир; саплағы назик, азачыг гөвсварыдыр. Мејвәләри ири (диаметри 3 см), күрәшәкилли вә ја азачыг јасты, хырда нөгтәли, саплағы мејвәдән 2 дәфә узундур. Талышда ашағы меши орта дағ гуршағында мешәлијин тәркибинә дахил олур.

Гафгаз армуду - *P.caucasica*

Боју 20 (25) м, еңли пирамидашәкилли чәтирли, габығы боз рәнкли, будаглары тиканлы ағачдыр. Будагларын жарпаглары чылпаг вә ја алтдан зәиф торлу – түклү, үстдән парлаг, кирдә вә ја

1-Тахтачан армуду. 2-Ијдјарпаг армуд. 3-Сосновски армуду. 4-Гафгаз армуду.

1-Гросејм армуду. 2-Сурија армуду. 3-Буасје армуду. 4-Таохија арму

ити јумуртавары, бө'зөн узунсов, күт вә ја тыса итивары, көнәрлары бүгөв, саплағы назикдир. Зоғларын јарпағларынын көнары хырда ити дишлидир. Чичөкләр галханчығларда јерләшир. Мејвөләри күрәвары вә ја јасты күрәварыдыр, јетишдикдә гарамтыл рәнк алып. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Пахчыванда ашағы вә орта дағ гуршағында мешәлијин тәркибинә дахил олуp.

Бүндүрбој армуд - *P. elata*

Боју 20 м-ә чатан, пирамидашәкилли чөтирли, габыны бозкүл рәнкли ағачдыр. Будағлары тиканлыдыр. Јарпағлары чылпаг вә ја алтдан дамарлар боју азачыг түклү, кирдә ромбвары, узунлуғу 8-8,5 см, ени 4-5 см, үстдөн түнд јашыл, алтдан чылпаг, көнарлары ити дишлидир. Чичөк групу 7-10 чичөклидир, диаметри 5 см-ә гөдөрдир. Мејвөләри армудвары, узунлуғу 5 см, ени 4 см, сарымтыл-јашылдыр. Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын чөнубунда, орта дағ гуршағында, гајалы јамачларда битир.

Зәнкәзур армуду - *P. zangezura*

Боју 10 м-рә гөдөр олан түнд гәввәји габыглы (сонрадан бозвары-гәввәјижә чеврилән), тикансыз ағачдыр. Јарпағлары эллипсвары, узунлуғу 5-9 см, ени 3-5 см, гаидә һиссәси кирдә, учу күт вә ја ити, көнарлары хырда дишли, үстдөн түнд-јашыл, чылпаг вә ја алтдан дамарлар боју түклүдүр; саплағын узунлуғу 2-5 см-дир.

Мејвөләри галханчығда 7-8 әдәд јерләшир, армудвары вә ја кирдә, галын саплағлы, диаметри 2 см-ә гөдөрдир. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын чөнуб һиссәсиндә арид мешәләрдә битир.

Радде армуду - *P. raddeana*

Тикансыз, алчаг бојлу (5 м-ә гөдөр) ағачдыр. Јарпағлары алтдан сых түклү, үстдөн чаван оларкөн торлу-кечәвары, сонрадан чылпаг, узунсов-эллипсвары, ити мишар-дишли, узунлуғу 6-8 см, ени 2-4 см-дир; саплағынын узунлуғу 3-4 см-дир. Мејвөләри хырда, күрәварыдыр, саплағы мејвөдән 2 дөфә узундур.

Азәрбајчанда Кичик Гафгазын чәнубунда, ашағы да гуршағында арид мешәләрин төркибинә дахил олур.

Воронов армуду - *P.vogelovii*

Боју 8-9 м, сых, кирдә чәтирли, габығы боз рәнкли будаглары тиканлы ағачдыр. Јарпаглары ромбшәкилли, бә'зә лансетвары, еллипсвары, кәнарлары бүтөв, узунлуғу 7-7,5 см, ени 4-4,5 см, чылпаг, дәривары, үстдән парлагдыр. Чичәк груп азчичәкли, чичәкләри хырдадыр (диаметри 3 см), мејвәләри хырда олуб-узунлуғу 2,5 см, ени 3 см, јасты күрәвары, јашыл гырмызымтыл нөгтәлидир, Гафгазда битир. Азәрбајчанда она Кичик Гафгазын чәнуб һиссәсиндә сејрәк мешәликдә раст кәлинир.

Сурија армуду - *P.syrjaca*

Боју 5-10 м, гырмызымтыл габығлы ағачдыр. Чәтри да сүпүркәварыдыр. Јарпаглары чылпаг, дәривары, еллипсшәкилли узунсов јумуртавары вә ја енли лансетвары, гаидәси кирдә, бә'зә пазвары, күт вә ја ити, кәнарлары дишли, узунлуғу 3 см, саплағы галындыр.

Кичик Асија, Иран, Кипр адасы вә Гафгазда битир. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын чәнубу, Нахчыванда ашағы вә орта мешә гуршағында јажылмышдыр.

Елдар армуду - *P.eldarica*

Боју 1 м-ә чатан, дағыныг будағлы тиканлы колдур. Будаглары боз, чылпагдыр. Јарпаглары хырда, тәрсинә јумуртавары узунсов вә ја ромбшәкилли, узунлуғу 2-3,5 см, ени 8-13 мм, чылпаг, јашыл, кәнарлары ашағы тәрәфдән бүтөв, јухары һиссәсин аз мигдарда хырда ити дишлидир; саплағы назикдир.

Азәрбајчанда Бозгыр јажла вә Елләр ојуғу дағында арид мешәләриндә битир.

Медведјев армуду - *P.medvedevii*

Боју 10-12 м, габығы бозумтул, кирдә сых чәтирли ағачдыр. Будаглары узун, аз тиканлыдыр. Јарпаглары тәрсинә лансетвары,

узуңлуғу 9-11 см, ени 3-4 см, јухары тәрәфи ити, парлаг јашыл, литдан ағ-түкчүклү, бүтөв көнарлыдыр. Саплағын узунлуғу 2,5-3 см-дир. Мејвәләри армудвары, хырда (диаметри 2-3 см), узун саплағлыдыр.

Иран вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын чөнубу, Нахчыванын дүзән вә дағ һиссәсиндә, сејрәк мешәләрдә битир.

Сөјүдјарпаг (ијдөјарпаг) армуд - *P. salicifolia*

Боју 8-10 м-рә чатан сых чөтирли, будағлары тиканлы колдур, көвдәси бозумтул, һамар габығлыдыр. Чаван зоғлары ғырмызымтыл рәнклидир. Јарпағлары топа илә јерләшир, дар вә ја сһли лансетвары, узунлуғу 5-10 см, ени 5-15 мм, көнарлары бүтөв, ити вә ја күтвары, алт вә үст тәрәфдән ағымсов-боз-күмүшү-һпәквары түкчүклүдүр. Јарпаг саплағы чох ғысадыр (10-15 мм). Чичәкләри чохчичәкли галханчыгда јерләшир. Мејвәләри тәк-тәк, при, күрәвары вә ја армудшәкилли, сарымтыл-гәһвәји вә ја ғызылы рәнкли олуб нөгтәләрлә өртүлүдүр, мејвә саплағы чох ғыса, галын-дыр, мејвәләр демәк олар ки, отурандыр.

Кичик Асија, Иран, Гафгазда битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыван, Гобустан, Бозғыр Јајла, Самур-Дөвөчи дүзәнлији, Күр дүзәнлији, ашағы вә орта дағ гуршағында, арид мешәләрин тәркибиндә, мешәсизләшдирилмиш әразиләрдә јайылмышдыр.

Саллаг армуд - *P. nutans*

Боју 13-15 м, саллаг дар чөтирли ағачдыр. Будағлары назик, узун, саллаг, тикансыздыр. Јарпағларынын узунлуғу 5-7 см, ени 2,5 см, назик еллипсвары, ашағы вә јухары тәрәфдән даралан пазвары, ити хырдадишли, чыпаг, үст тәрәфдән парлаг јашыл, алт тәрәфдән солғундур. Чичәк групу чох чичәклидир; чичәкләри хырда олуб диаметри 2,5-3 см-дир. Мејвәси хырда, узунлуғу 2,5-3 см, диаметри 2 см, јашыл, узунсов, санчагшәкилли саплағлыдыр, Гафгазда битир. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын чөнуб һиссәсиндә,

Нахчыванда орта даг гуршагында арид мешелерин таркибинэ дахил олур.

Всеволод армуду - P.vsevolodi

Боју 5-8 м олан ағач, бө'зөн колдур. Көвдәсинин габығы һамар, бозумтул рәнклидир. Јарпагларынын узунлуғу 2,7-4 см, ени 5-17 мм, лансетвары вә ја еллипс-лансетвары, гайдә һиссәси пазвары, уч тәрәфи ити вә ја күт, кәнарлары бүтөв, ғыраг һиссәси хырда түкчүклү, алт вә үст тәрәфи чылпагдыр; мејвәләри күрәви-армудшәкилли, диаметри 1,8-2,2 см, кал икән торвары-түклү, јетишидикдә чылпаг олур; мејвә саплағы галын вә мејвәнин өзүндән 1,5-2 дөфә узундур, Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шәргиндә, Алтыағач вә Хызы кәндлеринин әтрафында сејрәк мешәликдә, коллугларда, һәмчинин Гобустанда битир.

Б а д а м - Amygdalus

Ади бадам - A.communis

Боју 4-8 м-рә чатан ағачдыр, бө'зөн кол һалында битир Габығы боз-гара рәнклидир. Будаглары чылпаг, тикансыз олук чохлу ғыса будагчыглара маликдир. Иллик зәғлары ғырмызымтыл гәһвәји вә ја гәһвәји, чохиллик будаглары исә боз-гәһвәји вә боз-гонур рәнклидир. Јарпаглары лансетвары вә ја дар еллипсшәкилли олуб узунлуғу 3 (4)-6(9) см, ени 1,5-2 (2,5) см, саплаглы, гайдәси кирдәвары вә ја пазвары, учлары итивары вә ја күт, чылпаг кәнарлары хырда мишардишли вә вәзичиклидир. Чичәкләү узунлуғу 3-5 мм олан чичәк саплағы үзәриндә дурур. Мејвәләрин узунлуғу 3-3,5 (4) см, ени 2-3 см, гәрзәкли, өјри јумуртавары вә ја узунсов- јумуртавары, јасты, гејри-бәрабәрјанлы, гайдәси јастыкәсик, учлары дартылмыш вә ити, јахуд күтдүр. Чөрдәјинин узунлуғу 3-4 см, ени 1,5-2,5 см, галынлығы 0,8-1,6 см-дир, јасты, овалвары, јумуртавары, бө'зөн лансетвары, гайдәси кирдә гејри-бәрабәрјанлы, уч тәрәфдән дартылмыш вә ја итидир.

Иран, Балкан, Кичик Асија, Аралыг дәнизинин гәрб һиссәси вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-

шөрг јамачы, Кичик Гафгазын мәркәзи вә чәнуб һиссәсиндә битир.

Вәләс - Carpinus

Дүнјада вәләсин 25 нөвү мә'лумдур. Бу нөвләрдән Гафгазда шө азәрбајчанда алтысы (итиучумејвәли, Көјчәј, Шуша, Шөрг, примејвә вә Гафгаз вәләси) јайылыб. Бунлардан әввәлинчи 3 нөв азәрбајчанын ендем биткисидир. Республикамызда гафгаз вәләси мешәләри кениш јайылмышдыр. Үмумијјәтлә вәләс мешәләри азәрбајчанда тутдуғу әразијә керә фыстыг вә палыд мешәләриндән сонра 3-чү јери тутур.

Гафгаз вәләси - C.caucasica

Боју 20-25 метр, көвдәсинин габығы сығаллы, ачыг-боз, бо'зән ағымсов олан ағачдыр. Јарпағларынын узунлуғу 5-13 см, ени 2,5-6 см, јумуртавары-узонсов вә ја јумуртавары, учлары ити, конарлары икигат итидишли, алтдан сејрәк түкчүклүдүр. Гөзачығларынын узунлуғу 5-6 (7) мм, ени 4-4,5 (5,5) мм, јумурташәкилли, 5-11 тиллидир.

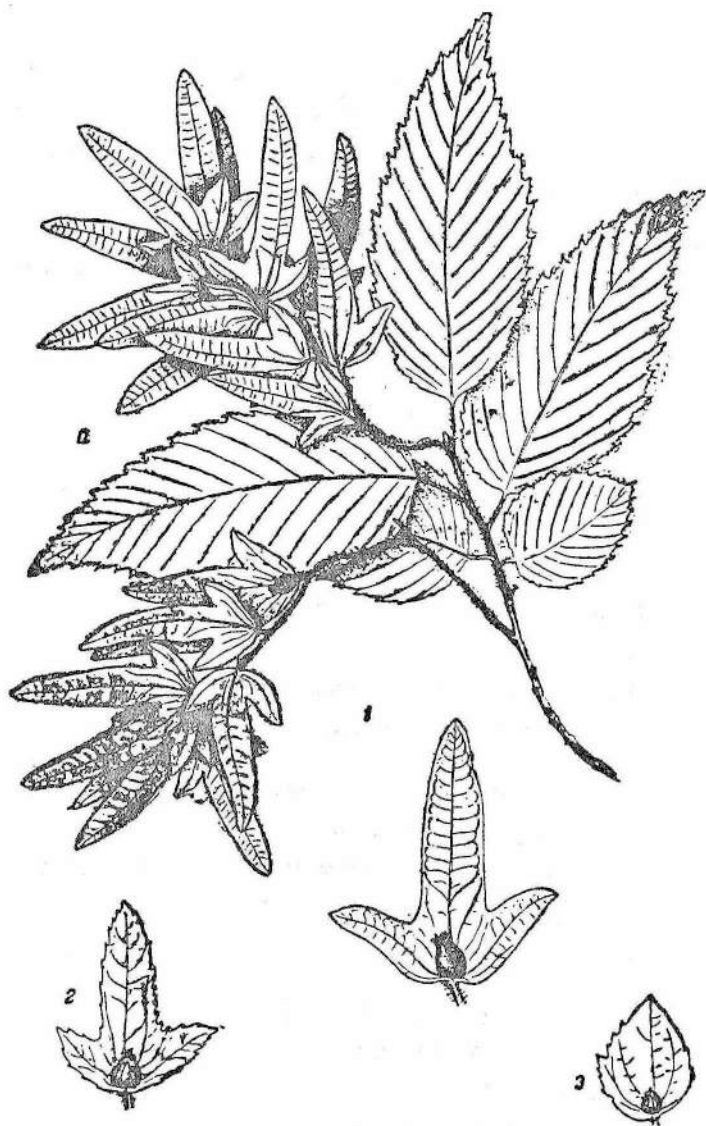
Балкан, Кичик Асија, Иран вә Гафгазда јайылмышдыр. азәрбајчанын һәр јериндә бүгүн дағ-мешә гуршағларында битир.

Итиучумејвәли вәләс - C.oxusagra

Орта һүндүрлүјү 25 м-ә чатан ағачдыр. Јарпағлары овалвары олуб узунлуғу ениндән 2 дөфә бөјүкдүр, гайдәси үрәкшәкиллидир. Гөзачығларынын узунлуғу 6-7 мм, ени 3,5-4 мм, гәһвәји рәнклидир. азәрбајчанда Кичик Гафгазын орта мешә гуршағында битир.

Көјчәј вәләси - C.geoktschzaica

Боју 10 м-ә гәдәр олан ағачдыр. Јарпағлары овал-елипсвары, узунлуғу 4-8 см, ени 2,5-4 см, гайдәси енли пазвары вә ја кирдә, овал-цилиндршәкиллидир. Бөјүк Гафгазын шөрг һиссәсиндә орта дағ гуршағына гәдәр чынгыллы-дашлы вә өһәнкли јамачларда битир.

1. Гафгаз вэләси. 2. Шуша вэләси. 3. Шәрг вэләси.

Шуша вѣлѣси, дѣмирғара - C.schuschhaensis

Алчаг бѣјлу ағачдыр. Јарпағлары овал-јумуртавары, узунлуғу 17 см, ени 2,5-4 см олуб чох вахт дартылмыш-итиварыдыр. Мејвѣ сырғаларынын узунлуғу 5 см, ени 3-3,5 см олур. Гозачыны эллипсвары, јастылашмыш, нѣгтѣли вѣзичиклидир. Бѣјүк вѣ Кичик Гафғазда ашағы, бѣ'зѣн орта дағ-мешѣ гуршағында мешѣалты кими битир.

Шѣрг вѣлѣси, дѣмирғара - C.orientalis

Бозгабығлы алчаг бѣјлу ағач вѣ ја колдур. Јарпағлары ғыса (1 см-гѣдѣр) саплагда јерлѣшиб, узунлуғу 2-5 см, ени 1,5-3 см, овал-эллипсварыдыр. Чанагчығларынын узунлуғу 1,5-2,3 см, ени 7-12 (18) мм, бѣтѣв, дилимсиз, кѣнарлары бѣрабѣр. олмајан диш-дишдир. Гозачығлары овал-јумуртавары, азачыг јастыгварыдыр.

Шѣрги Аралыг дѣнизи ѳлкѣлѣри, Балкан вѣ Чѣнуби Авропада јајылмышдыр. Азѣрбајчанын бѣтѣн дағларында, ѳсасѣн ашағы дағ-мешѣ гуршағында, карбонатлы торпағларда битир. Бѣ'зѣн едификатор ролуну ојнаса да, ѳксѣр ѱалларда инсанын тѣсѣррүфат фѣалијјѣти нѣтичѣсиндѣ палыд вѣ вѣлѣс мешѣлѣринин јериндѣ инкишаф етмишдир.

Иримејвѣ вѣлѣс, дѣмирғара - C.masosagra

Ағачдыр. Јарпағларынын узунлуғу 3-9 см, ени 2,5-4 см, овал-эллипсвары, кѣнарлары бѣрабѣр диш-диш, гаидѣси кирдѣ-пазвары вѣ ја бир гѣдѣр үрѣкшѣкиллидир. Чанагчығынын узунлуғу 3 см, ени 2 см, бѣтѣв, дилимсиздир. Гозачығлары енли овалвары, 5-7 инчѣ тиллидир.

Шимали-шѣрги Иран вѣ Талыш дағларында ашағы мешѣ гуршағында, гуру јамачларда битир.

Г а р а ғ а ч - Ulmus

Шимал јарымкүрѣсинин мұлајим гуршағларында вѣ тропик Асијанын дағ мешѣлѣриндѣ јајылан 17 нѣвдѣн 8-и Гафғазда, 6 нѣвү јабаны ѱалда Азѣрбајчанда битир.

Ади Гарағач - *U.foliacea*

Ири ағач олуб боју 30-40 м-ә чатыр. Jarпағлары тәрсинә јумуртавары, узунсов јумуртавары, овалвары вә ромбварыдыр. У тәрәфи шишдир, бир гәдәр галын олуб гырағлары икига мишардишлидир, үст тәрәфдән чылпаг, алтдакы исә түклү вә ј чылпагдыр. Jarпағларын узунлуғу 10-12 см, ени 6-7 см-дир. Jarпа саплағынын узунлуғу 4-10 мм-дир. Ганадлары тәрсинә јумуртавары олуб узунлуғу 15-20 мм, ени 10-14 мм-дир.

Орта Авропада, Аралыг дәнизи өлкөләриндә, Балкан, Кичи Асија, Крым вә Гафгазда јайылмышдыр. Азербайчанда Самур Девәчи дүзәнлији, Бөјүк вә Кичик Гафгаз, Ганых-Һәфтәран вадиси, Бозгыр јайла, Күр-Араз дүзәнлији, Ләнкәран овалығы и Талыш дағларында јайылмышдыр. Һәм сырф ағачлыг јарадыр, һәм дә мешәлијин тәркибинә гарышыр.

Мантар гарағачы - *U.suberosa*

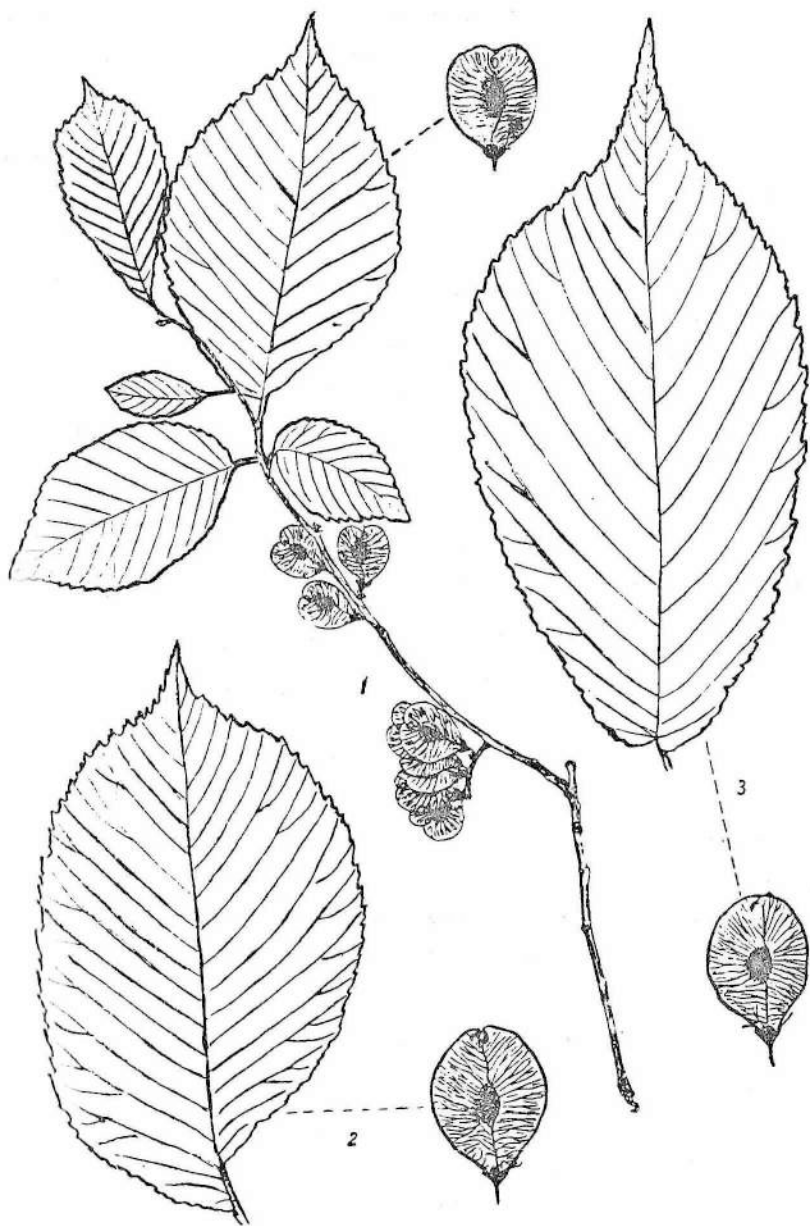
Боју 20 м-ә чатан ағачдыр, бә'зән кол шәклиндә битир. Будаг вә көвдәсинин габығы чох вахт мантар шишли олу. Jarпағлары тәрсинә јумуртавары вә ја овалварыдыр, учу шишдир. Гырағлары 2-3 гат мишарварыдыр, бәркдир, узунлуғу 20 см-гәдәрдир. Ганадлары тәрсинә јумуртавары, түксүздүр, узунлуғу 15-20 мм, ени 9-14 мм-дир.

Авропа, Аралыг дәнизи сабилләри, Иран, Крым вә Гафгазда јайылмышдыр. Азербайчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазда, Ганых-Һәфтәран вадиси, Бозгыр јайла, Күр-Араз дүзәнлији вә Тутан мешәләриндә јайылмышдыр.

Дағ гарағачы

Һүндүр бојлу нәһәнк ағач олуб боју 40 (50) м, диаметри 2-2,5 м-ә чатыр, дүз көвдәлидир. Jarпағлары ири олуб узунлуғу (12)-20 см-дир, тәрсинә јумуртавары вә узунсовдур. Кәнарлары ири мишар дишлидир. Ганадларынын узунлуғу 20-25 мм, тәрсинә јумуртаварыдыр.

Скандинавија, Авропа, Аралыг дәнизи өлкөләри, Балкан, Крым вә Гафгазда јайылмышдыр.

1. Ади гарағач; 2. Еллипсвари гарағач; 3. Дағ гарағачы

Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазда, Талыш дағларында, бүгүн дағ гуршағларында раст кәлинир.

Еллипсвары гарағач - *U.elliptica*

Мөһтәшәм ағач олуб боју 40-50 м-ә чатыр. Јарпағлары ири олуб узунлуғу 18 см-ә, ени 6-7 см-ә чатыр, еллипсвары, тәрсинә јумуртавары вә ја узунсовдур. Ѓырағлары гоша ити мишарварыдыр, үстдән бөрк, кәләкөтүр, алтдан јумшағ түклүдүр. Ганадлары тәрсинә јумуртавары олуб, узунлуғу 30 мм-ә гәдәрдир. Гозачығы ипәквары түклүдүр, ганадын ортасында јерләшир.

Крым вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазда, һәмчинин Талыш дағларында бүгүн дағ гуршағларында битир.

Јухарыда тәсвир олуан нөвләрдән башга Азәрбајчанда гарағачын 2 нөвү дә тәсвир олуномушдур: *Гроссһейм гарағачы (U.Grossheimii)* вә *Араз гарағачы (U.araxina)*.

Гызылағач - *Alnus*

Гызылағач тозағачыкимиләр фәсиләсинә аид олуб биревли, ајрычинсли ағачдыр. Чичәкләри сырғаларда јерләшир. Мејвәси биртохумлу фындыгчадыр. Гызылағач 100-200 илә гәдәр өмүр сүрүр. Пахлалы биткиләрдә олдуғу кими һавадакы азоту мәнимсәмәк үчүн көкләриндә јумурчуг бактеријалары олур. Гызылағачын 30-а јахын нөвү вардыр.

Азәрбајчанда 3 гызылағач нөвү битир: сағгаллы гызылағач (*A.barbata*), үрәкјарпаг гызылағач (*A.Subcordata*) вә боз гызылағач (*A.incana*).

Боз гызылағач - *A.incana*

Боз гызылағача Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларынын орта вә јухары мешә гуршағларында чај сабилләриндә вә дәрәләриндә сејрәк груп һалында раст кәлинир. Боју 15-20 м чатан ағачдыр. Јашлы ағачларын көвдәсинин габығы боз рәнкли олур. Јарпағлары енли јумуртавари, овалвари вә ја узунсов-овалваридир. Учу итидир, кирдә, енли пазваридир, бә'зән үрәкшәкиллидир. Үст тәрәфдән

Боз гызылағач

1-зоғ; 2-жумурталыг; 3-еркәк чичәк группу; 4-диши чичәк
группу; 5- тумурчуглу зоғ.

түнд жашыл, чылпаг, алт төрөфдөн исө көјүмсов, аз-чо кечөварыдыр. Узунлуғу 4–9 см, ени 3-5 см-дир. 7-13 чүт дамары олур. Jarпаг саплағынын узунлуғу 3-4 см олуб јумшаг түкчүклүдүр 6-10 мм узунлуғунда мејвө сырғаларынын 3-6 сы бир јердө олуд адөтөн отурандыр, бө'зөн үстдөки сырға гыса ајагчыг үзөриндө дурут. Фындыгчасы јасты олуб үстү пәрдөлидир.

Саггаллы гызылағач - *A. barbata*

Рүтубөтли Ләнкәран, Самур-Дөвөчи дүзәнликләриндө в Ганых-Һөфтәран вадисиндө чүрүнтүлү глејли-батаглы торпагларында јайылмышдыр. О, һәм дә һәмин рекионлар битишик дағәтәји вә ашағы дағ-мешә гуршағында чајгырағы мешәләрин тәркибинә дахил олур вә дөниз сөвијјәсиндөн 1800 м ө гәдәр галхыр.

20-25 м һүндүрлүјүндө ағачдыр. Jarпаглары енли төрө јумуртавари, кирдө овалваридир. Әсасән енли пазваридир. У төрөфи азачыг узунсовдур, кәнарлары гоша дишлидир, 8-10 чүт дамары вар. Дамарларын алт күнч төрөфдөн сых, сарымтыл кечөвари саггалчыглары вар, үст төрөфдөн бир гәдәр түклүдүр Jarпаг саплағынын узунлуғу 50 см-ә гәдәрдир. Мејвө сырғалары узунсов олуб узунлуғу 16-20 мм-дир. 3-5 әдәди бир јердө өзү бојдө мејвө саплағында отурут. Фындыгчасы јасты, узунсов ганадлы вә јә ганадсыз олур.

Саггаллы гызылағачын јүксәк мөһсулдар мешәләри һиркан горуғунун дүзән мешәсиндө кичик саһәләрдә галмышдыр. Бу мешәлијин ән сөчијјөви чөһәти орада лианларын (Күјәмә, бө'зән мөрөвчө вә от шәклиндө олан лиан-киләзөһәр) чоһ олмасыдыр.

Үрөкjarпаг гызылағач - *A. subcordata*

Үрөкjarпаг гызылағач јалныз Талыш зонасында, ашағы в бө'зән орта мешә гуршағанда дағ чајлары боју дар золаг шәклиндө вә чај террасларында рүтубөтлә јахшы тө'мин олунмуш саһәләрдө битир. Дөниз сәтһиндөн 1000 метр јүксәклијә гәдәр галхыр. Чоһ надир һалда она дүзән әразидө дә төсадүф етмөк олар. Дағлы

оразидə чај террасларында бу гијмəтли реликт ағач бə'зəн јүксəк мəһсулдар мешəлик јарадыр.

Чаван ағачларын кəвдəсинин габығы ачыг-боз, ағымтыл чаларлы, јашлы ағачларда исə түнд-боз рəнкли, узунуна, бир гəдər ојилмиш чатлыдыр. Јарпаглары саплаглы (1-3 см узунлуғунда), јумуртавари, кирдə-јумуртавари, овалвари вə ја овалвари-узонсов олуб учу шиш вə ја ити олур. Кəнарлары енли дишлидир. Јарпагларын узунлуғу 7-17 см, ени 4,5-7 см-дир. Мејвə сырғалары толтугчугда отуруп, тək-тək вə ја 2-3-ү бир олур. Фындыгчасы енли јумуртавари олуб дар ганадлыдыр.

Үрəкјарпаг гызылағач чох вахт јалангозла гарышыг битир, бə'зəн исə сырф мешəлик əмөлə кəтирир. Даг дэрəлəриндə башга чинслəрдəн ибарət гарышыг мешəлəрин тərкибинə дə дахил олур.

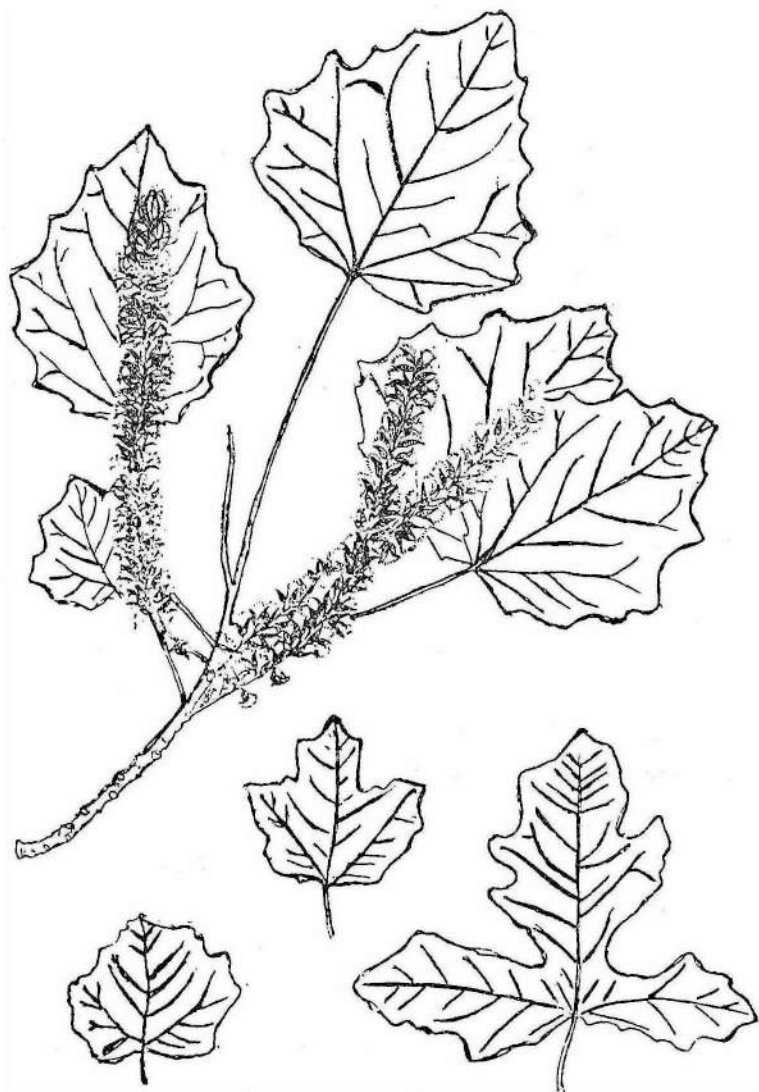
Талыш зонасында үрəкјарпаг гызылағачын чилəртүклү, ајыдəшəјили, гушүзүмлү, ох отлу мешə типлəринə раст кəлинир. Бу мешə типлəri мүрəккəб ағачлыг əмөлə кəтириб олдугча кичик савəлəрдə битир. Мешəликдə үст мəртəбəни үрəкјарпаг гызылағач вə тək-тək мəхмəri ағчагајын тутуб бојлары 30-33 м, диаметри исə 100-120 см-ə чатыр. Икинчи мəртəбədə исə јалангоз битир, ағачларын боју 16-20 м, јоғунлуғу исə дəш бəрабəриндə 60-100 см тəшкил едир. Гырмызы китаба дахил едилмишдир.

Г о в а г - Populus

Јабаны ыалда дүнјада 120, Гафгазда 16, Азэрбајчанда 7 говаг повү мə'лумдур.

Ағјарпаг говаг, Ыибрид говаг - P.hybrida

Боју 35 (40) м, диаметри 1-3 м-ə чатан мəйтəшəм ағачдыр. Гыса зоғлары түклə өртүлү олур. Јарпаг саплағынын узунлуғу 1,5-3 (6) см-дир. Гыса зоғларын јарпаглары јумуртавари, енли вə ја үбучаг-јумуртавари, гаидəsi дүз, енли пазвари вə ја бир гəдər јүксəкилли, кəнарлары бəрабər олмајан ојуглу күт вə ја ити динш-динш, узунлуғу 4-7 (9) см, ени 3,5 (9) см-дир. Чаван јарпаглары андан ағ кечəвари, сонралар чылпаг олур, чох вахт узун муддət күкчүклү галыр; узун зоғларын јарпаглары дəрин 3 (5)

Ағжарпаг (гибрид) говаг

дилимли, јумуртавари вә ја узунсов јумуртавари, бәрабәр олмајан при ојуглу-дишли дилимли, гайдәси дүз вә ја бир гәдәр үрәквари, узунлуғу 5-10 (14) см, ени 7-12 (16,5) см, үстдән түнд јашыл, алтдан ағ, бә'зән боз кечәварыдыр. Дишли чылпаг охда олуб узунлуғу 10-15 см-дир; чичәкјанлығы әјри, кәнарлары бүтөвдүр. Гутучуғын узунлуғу 4-5 мм, узунсов јумуртавари, чылпаг габарыгдыр.

Бүтүн Гафгазда вә Азәрбајчанын нәр јериндә чајлар боју битир. Вахтилә Күр чају боју Хәзәрә гәдәр ағјарпаг говаг кениш толаг јарадырмыш. Назырда бу мешәләрин галыглары Күр чају боју чәми 8 мин һа тәшкил едир, онларын да чох һиссәси инсан фәалијјәти нәтичәсиндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә позулмуш һәзијјәтдәдир.

Гара говаг - *P.nigra*

Боју 25 (35) м, диаметри 1(2) м-рә чатан голлу-будаглы ағачдыр. Габығы боз, түнд-боз рәнкли, галын вә дәрин чатлыдыр. 150-300 илә гәдәр јашајыр. Чаван зоғлары сарымтыл-боз, чылпаг, сһиндишәкилли вә парлагдыр. Тумурчуглары јашылымтыл-боз, ени вә әтирлидир. Јарпаглары узун саплаглы, үстдән сарымтыл-јашыл, парлаг, алтдан бир гәдәр ачыгдыр, енли јумуртавари-үбучагшәкилли, гайдәси дүз вә бир гәдәр үрәкшәкилли, гыса инвари, үч тәрәфдән узунсов-ити, кәнарлары хырда күт дишһиндир. Сырғалары јарпагламадан әввәл әмәлә кәлир. Еркән сырһаварда 8-45 еркәкчик олур, тозчуглары алгырмызы (пурпур) рәнклидир. Гутучуғу ајдын көрүнән ајагчыглар үзәриндә, узунлуғу 7-9 мм, јумуртавари,зијилли вә чылпагдыр. Тохумлар мајда јетишир.

Орта Авропа, Балкан-Кичик Асија, Гафгаз, Шәрги Сибир, Орта Асија, Прибалтикада јайылмышдыр. Азәрбајчанда, Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыванда әсасән орта дағ мешә түршәғында битир.

Титрәк говаг - *P.tremula*

Нәһәнк ағач олуб боју 30 м, диаметри 1 м-рә чатыр. Габығы јашылымтыл-боз вә ја ачыг-јашылдыр, узун мүддәт һамар галыр; чох јашыл ағачларын көвдәләринин ашағы һиссәси түнд-боз вә ја

Титрәкјарпаг говаг
 1-јарпаглы зоғ; 2-еркәк чичәк; 3-диши чичәк;
 4-ачылмыш мејвә.

Туран говағы

гарымтыл рәнкли, дәрин узунуна чатлар олур. Јарпағлары демәк олар ки, кирдә вә ја кирдә-ромбвари олуб учлары бәрабәр олмајан ири, күт дишлидир, һәр ики тәрәфи боз-јашыл, алт тәрәфдән бир гәдәр ачыг, чылпаг, узунлуғу вә ени 3-7 см-дир, бә'зән јарпағларын ени узунундан бир гәдәр бөјүк олур, саплағы чылпагдыр, Јасты олуб орта һиссәси назик олур. Еркәк чичәк групу-ири сырға олуб узунлуғу 7-10 см, ени 1,5 см-дир. Диши чичәк групу ғыса вә назик-дир, јумурталығы чылпаг, дишичик ағзы алгырмызы узунсов дилим-лидир. Һәр ил јарпагламадан әввәл чичәк ачыр. Мејвәси чохла мигдарда тохум олан гугучугдыр.

Авропа, Скандинавија, Аралыг дәнизи, Балкан, Кичик Асија, Сибир, Орта Асија, Прибалтика, Узаг Шөрг, Тјаншан вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларында орта вә јухары мешә гуршағында (900-2000 м) битир.

Сосновски говағы - P.sosnowskyi

Енли чәтирли ағачдыр. Јарпағлары ғыса зоғларда чылпаг, узун саплағлы, ромбвари-еллипсвари, узунлуғу ениндән 2-2,5 дөфә бөјүкдүр; јарпағын гандәси пазвари, учлары итидир. Гугучуғу јумуртаваридир. Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, бә'зән Кичик Гафгазын Мәркәзи һиссәси дүзән әразидә, бә'зән ашағы вә орта мешә гуршағында чајлар боју битир.

Һиркан говағы - P.hircana

Һүндүр вә ја ортабојлу, бозумтул ағ рәнкли, шаьмат сырасында дүзүлән, ромбшәкилли чатлары олан ағачдыр.

Узун зоғларын јарпағлары јумуртавари-узунсов, алт һиссәдән енли, үстә доғру ғысалан, ити, кәнарлары диш-диш вә ја бир гәдәр дилимли, үстдән түнд-јашыл, алтдан ағаппаг, кечәвари, узунлуғу 8-10 см, ени 4-7 см-дир; ғыса зоғларын јарпағлары јумуртавари вә ја делташәкилли, аз-чох дәрин дишли, үстдән јашыл, адәтән бозумтул-памбыгвари-түклү вә ја чылпагдыр.

Ләнкәран дүзәнлијиндә вә ашағы дағ гуршағында чајлар, дәрәләр боју вә кәлкәли, рүтубәтли дәрәләрдә битир.

Туран говағы - *P.transcaucasica*

Голлу-будаглы һүндүр олмажан ағачдыр; будагларынын габығы боз, тумурчуглары түкчүклүдүр. Jarпаглары дәривари, чылпаг, којумсов-боз, алтдан солгундур; jarпагларын гаидәси пазваридир, саплағын узунлуғу 1-1,25 см олуб 2 кичик вәзилидир. Узун тоғларын jarпаглары лансетвары, енли лантсетвари, узунсов эллипсвари вә ја дүххәтли, кәнарлары бүтөв, итидир, узунлуғу 3-6(9) см, ени ромбшәкилли, енли тәрсинә јумуртавари вә ја кәсик овалвари, орта һиссәдән вә ја бир аз јухарыдан бәрабәр олмажан ојуглу ити дишлидир, узунлуғу 3,5-5,5 см, ени 2-3,5 см-дир. Диши сырғаларын оху түклүдүр, сонра чылпаглашыр.

Шимали Иран, Шәрги вә Чәнуби Загафгазијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Хәзәрәтрафы, Бозгыр јайла, Кичик Гафгаз(Баргаз), Нахчыванда (Әлинчәчәј) ашағы мешә гуршағында раст кәлинир. Гураг рајонларда чајлар боју (Жилинчај, Күр, Араз) битир.

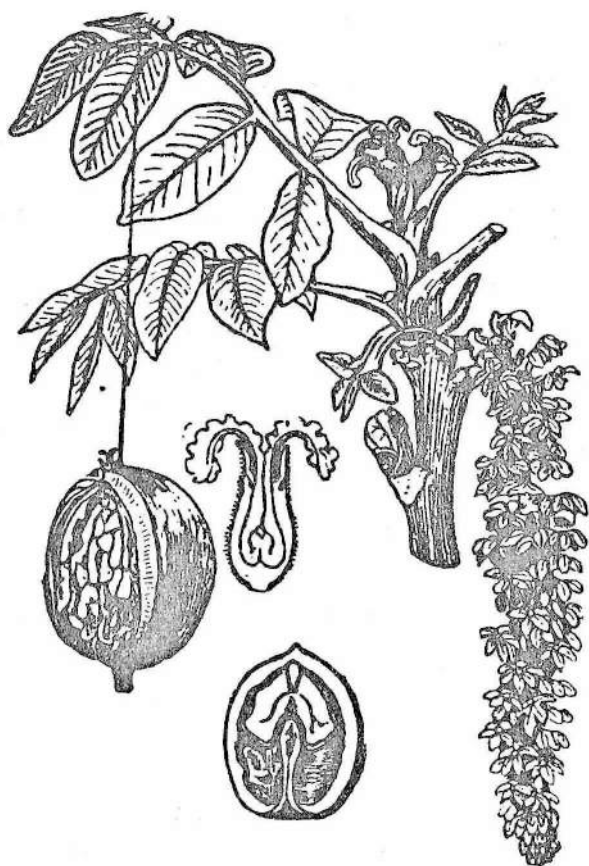
Г о з - *Juglans*

Ади гоз - *Juglans regia*

Дүнјада гоз чинсинә 40 нөв дахилдир. Республикамызда бир нөв - ади гоз (чәвиз) нөвү јайылмышдыр. Боју 30-35 м, диаметри нсә 1,5-2- м чатан кениш чәтирли ағачдыр. Көвдәси боз рәнкли, чаван јашларында сығаллы олур, сонралар узунуна чатлар јараныр. Чох јашлы ағачларда көвдә түнд гонур рәнк алараг енинә вә узунуна чатларла өртүлүр. Гозун jarпаглары нөвбәли дүзүлүб, мүрәккәбдир, әтирлидир. Чәтри күнбәзшәкилли вә ја күрәшәкиллидир, јығчам, сых, јашыл, кәзәл вә чәзбедичидир. Гозун мејвәләри сентјабрын икинчи јарысында јетишир, мүхтәлиф олчүдә олур.

Ади гозун јахшы инкишаф едән мил көкү вә чох узаглара јайылан јан көкләри олур. ишыг севән ағачдыр.

Республикамызда ади гоз Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Галыш дағларынын ашағы вә орта гуршагларында кениш јайылмышдыр. Бурада о, әсасән, дикәр ағач чинсләри илә гарышыг

Juglans regia
Ади гоз

мешәлик әмәлә кәтирир. Горуг әразисиндә һүндүрлүжү 25-35 м, жоғунлуғу 1-2 м олан гоз ағачларына раст кәлинир.

Гоз ағачынын һәр бир һиссәси инсан һәјаты вә халг тәсәррүфаты үчүн фајдалыдыр. Одунчағындан жүксәк кејфијјәтли мебел һазырланыр. Гоз ағачынын мүхтәлиф һиссәләриндән вә мејвәләриндән халг тәбабәтиндә вә елми тәбабәтдә кениш истифадә олунур.

Гоз ләпәсинин тәркибиндә 58-87% јағ, 12-25% зүлал, 5-25% карбоһидратлар, 63 мг% аскорбин туршусу вардыр. Одур ки, гозун ләпәси чох жүксәк калоријә маликдир. И.В.Мичурин гозун мејвәсини “кәләчәјин чөрәји” кими гијмәтләндиirmiшдир.

Г у ш а р м у д у - Sorbus

Шимал јарым мұлајим гуршағында јајылан 35 гушармуду нөвүндән 19-у Гафгазда, 14 - ү Азәрбајчанда мөвчуддур.

Гафгазмәншәли вә ја Бөјүк Гафгаз гушармуду - S.caucasigena

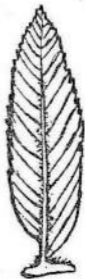
Боју 15(20) м, диаметри 40см-ә чатан ағач, бә’зән колдур. Будагларынын габығынын рәнки боз, гәһвәји-гырмызы, гарамтылдыр. Тумурчулары милвари, аз-чох түклүдүр. Јарпаглары тәкләләквари олуб 11-19 сејрәк түклү јарпагчыгдан ибарәтдир. Орта јарпагчыглар јумуртавари-лансетшәкилли, гејри симметрик, узунлуғу 4,2-8,6 см, ени 1,1-2,8 см, сонунчу јарпагчыглар исә эллипсвари-лансетваридир, гаидә һиссәсиндән вә ја орта һиссәдән јухарыја гәдәр кәнарлары ити мишардишлидир. Јетишмиш мејвәләр адәтән нарынчы, бә’зән гырмызы вә ја солгун сары, јумуртавари, узунсов, бә’зән армудваридир, узунлуғу 7-10 мм, ени 7-11 мм-дир. Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазын шимал-гәрб јамачында јухары мешә гуршағында, субалп мешәләринин тәркибинә дахил олур.

Гонур гушармуду - S.subfusca

Боју 5-7 м олан ағач вә ја колдур. Јарпаглары ири (7-11 см), һамамилә чылпаг, тәрсинә јумуртавари, эллипсвари, гаидә һиссәси пазвары, уч тәрәфи итидир, кәнарлары бәрабәр олмајан

1-Гонур гушармуду. 2-Јунан гушармуду. 3-Ағрыовундуран гушар
4- Буасје гушармуду.

Sorbus caucasigena
Гафгазмәншәли гушармуду

икигат дишлидир. Саплағы габарыглы, гайдәжә жыхын ыссәси гырмызымтыл гонур рәнклидир. Ләләкләри еллипсвари, 1,5-2 дәфә касачыгдан ири, ағ рәнклидир. Мејвәси јумуртавари-кирдә, ири әввәлчә гырмызымтыл, јетишдикдә көјүмсов рәнк алыр. Ијунд чичәкләјир. Август-сентјабрда мејвәләри јетишир. Гафгазын ендем биткиси сајылыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шөрг ыссәси Кичик Гафгазын шимал-гәрб вә Чәнуб јамачында јухары мешә зонасына гәдәр мешәлијин тәркибинә дахил олур.

Кузнетсов гушармуду - *S.kusnetzovii*

Колдур. Тумурчуглары кечәвари түклүдүр, бә'зән чылпагдыр. Јарпаглары енли тәрсинә јумуртавари-еллипсвари вә ј еллипсвари, гайдә ыссәсинә доғру аз-чох даралмыш, узунлуғу 7-11 см, ени 5-9 см-дир, 7-10 јан дамарлыдыр, алтдан сых боз-јашыл боз вә ја ағ кечәвари, кәнарлары икигат дишлидир. Мејвәләри кирдә-овалваридир. Ијун-ијулда чичәк ачыр, август-сентјабрда мејвә верир.

Орта Асија, Иран, Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазын чәнубунда јухары мешә гуршағында гајалыгларда битир.

Гафгаз гушармуду - *S.caucasica*

Кол, бә'зән ағачдыр. Јарпаглары јумуртавари кирдәдә еллипсварија гәдәр дәјишир, гайдә ыссәсинә доғру даралыр, уч күгдүр, узунлуғу 8-13 см, кәнарлары дәрин сых ағ-кечәваридир. Галхан чичәк групу чох чичәклидир, чичәк саплағы кечәваридир. Мај-ијунда чичәк ачыр, август-сентјабрда мејвә верир. Мејвәләри овалвари вә ја кирдә, гырмызы, сонрадан көј рәнк алыр.

Гафгазын ендем биткисидир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазда вә Кичик Гафгазда јухары дағ мешә гуршағына гәдәр галхыр, Дашли јашачларда битир.

Түрк гушармуду - *S.turcica*

Ағач вә ја колдур. Јарпаглары кирдә, гайдәсинә доғру даралан пазвари, узунлуғу 5-7 см-дир, 6-8 чүт јан дамарлы, алтдан сых ағ-кечәвари, кәнарлары һәр тәрәфдән 10-15 дишлидир.

м, гайдәјә јахын ыссәси
кәри еллипсвари, 1,5-2 дөфә
ли јумуртавари-кирдә, ири,
јүмсов рәнк алыр. Ијунда
јеттишир. Гафгазын ендем
Гафгазын шөрг ыссәси,
јамачында јухары мешә
шил олур.

usnetzovii
лүдүр, бө'зөн чылпагдыр.
ри-еллипсвари вә ја
даралмыш, узунлуғу 7-13
алтдан сых боз-јашыл,
дишлидир. Мејвөләри
чыр, август-сентјабрда

Бојүк Гафгаз, Кичик
а гајалыгларда битир.

zisa
муртавари кирдәдән
вә доғру даралыр, учу
сых ағ-кечәваридир.
ашлағы кечәваридир.
вә верир. Мејвөләри
рәнк алыр.

а Бојүк Гафгазда вә
цор галхыр, Дашлы

гайдәсинә доғру
дамарлы, алтдан
10-15 дишлидир.

Мејвәси кирдә, гырмызы рәнкли олуб сонралар көјүмсов рәнк
алыр.

Балкан, Кичик Асија, Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда
Кичик Гафгазын чәнубунда, орта мешә гуршағында дашлыгларда
битир.

Балдачи гушармуду - *S.baldaccii*

Ағач вә ја колдур. Ковдәсинин габығы боз, чаван будагларын
рәнки гонурудур. Јарпаглары узунсов-еллипсвари вә ја јумуртавары
еллипсвары, узунлуғу 5-7 см, ени 3-4 см, уч төрәфи күт вә ја ити,
гайдәсинә доғру кирдә вә ја пазвары даралыр, 6-9 чүг јандамарлы,
алтдан сых ағ кечәвары, икигат дишлидир, һәр төрәфдә 20-25 диш
олур. Галхан чичәк групу чох чичәклидир, чичәк саплағы ағ-
кечәварыдыр.

Нахчыванда орта дағ гуршағында дашлы-гајалы јашачларда
битир.

Буасје гушармуду - *S.boissieri*

Ағач вә ја һүндүр бојлу колдур. Тумурчулары ијвары,
чылпаг вә ја азачыг вәзнчикли, диаметри 13 мм-дир. Јарпағы 11-15
јарпагчыглы, үстдән чылпаг, алтдан орта дамар боју сејрәк
түклүдүр. Орта јарпагчыглары еллипсвары-лансетвары, гејри
симметрик, узунлуғу 5,1-8,5 см, ени 1,7-2,8 см, ахырынчы
јарпагчыг еллипсвары, орта ыссәдән јухарыја доғру кәнарлары
дишлидир. Јеттишир мејвә нарынчы-гырмызымтыл, кирдә јумур-
тавари, диаметри 8-11 мм-дир.

Кичик Асија вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик
Гафгаз вә Нахчыванда орта вә јухары дағ мешә гуршағында битир.

Јунан гушармуду - *S.graeca*

Боју 10-12 м-ә чатан ағач вә ја колдур. Јарпаглары кирдә вә
ја кирдә-еллипсвари, гайдәсинә доғру пазвары даралан, узунлуғу 5-
10 см, 7-10 чүг јандамарлы, алтдан сых ағ кечәвари, кәнарлары
20-30 әдәд итидишлидир. Чичәк групу чохла чичәклидир, чичәк
саплағы ағ-кечәваридир. Мејвәси кирдә, гырмызымтыл, сонрадан

көј рәнк алыр. Апрель-мајда чичөкләмәјә башлајыр, там чичөкләмә ијун-ијулда баша чатыр. Сентјабр-октјабрда мејвө верир. Гафгазда битир, Азербайчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Нахчыванда дашлы јамачларда раст кәлинир.

Фарс гушармуду - *S.persica*

Јарпагларынын формасы кирдәдән тутмуш узунсоеллепсварыја гәдәр дәјишир. Узунлуғу 5-8 см-дир, гандәсинә доғр бир аз даралыр, кәнарлары дәрин олмајан 4-6 дишли, 25-30 итидишли, 5-7 јан дамарлы, алтдан сых ағ-кечәварыдыр. Чичөгалханчығы чохчичөклидир. Мејвөләри кирдә көјүмсогырмызыдыр. Тохумлары овалвары, ачыг гәввәјидир.

Орта Авропа, Балкан, Кичик Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азербайчанда Кичик Гафгазын чәнуб һиссәси вә Нахчыванда орта вә јухары дағ гуршағында битир.

Шамахы гушармуду - *S.Schemachensis*

Колдур. Гобустанда, орта дағ гуршағында әәнкли гәјаларда битир.

Ағрыовундуран гушармуду - *S.torminalis*

Боју 10-15, бә'зән 25 м (адәтән 12-м-рә гәдәр), диаметри 24-30(60) см-ә чатан ағачдыр. Көвдәсинин габығы түнд боз, чаван будагларынын габығы исә сарымтыл көј рәнклидир. Тумурчуг вә зоғлары чылпагдыр. Јарпаглары чылпаг, узун саплаглы, кирдә јумуртавари вә ја енли овалвари, јухарыдан ити, гайдә һиссәсини енли пазвары, кирдә вә ја бир аз үрәквары, һәр тәрәфиндә 3-5 ити дилимли, кәнарлары хырда дишли, үстдән түнд јашыл, алтдан ачыг јашылдыр; јарпагда јан дамарлар 3-7 чүгдүр. Чичөк групу түклү будагларда чох чичөклидир. Ләчөкләри ағ, тәрсинә јумуртавари, узунлуғу 5-7 мм-дир. Мејвәси јумуртавари, армудвари вә ја демәк олар ки, кирдәдир, узунлуғу 12 мм –ә чатыр, рәнки гәввәји олуб ачыг нөгтәләрлә өртүлүдур.

Алтај, Орта Авропа, Скандинавија, Балкан, Кичик Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азербайчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз,

Талыш, Бозгыр јайла, Гобустан, Самур-Дөвөчи дүзөнлији, Ганых-
Ојричај вадисиндө битир, ашагы даг гуршағындан јухары даг мешө
гуршағына гөдөр галхыр.

Дағдаған - Celtis

Шимал јарымкүрәсинин тропик, субтропик вө мүлајим зона-
ларында јайылан 60 дағдаған нөвүнүн јабаны ыалда Гафгазда, о
чүмлөдөн Азәрбајчанда 3-ү битир.

Гафгаз дағдағаны - C.caucasica

Боју 15-16 м-ө чатан ағачдыр. Көвдәсинин габығы һамар, боз
рөнклидир. Јарпағлары галын, јанлары мүхтәлиф өлчүлү,
јумуртавари вө ја јумуртавари-лансетшәкилли, кәнарлары бүкүк
итидишлидир, үст тәрәфдөн түнд јашыл, түклүдүр, узунлуғу 4-8
(10) см, ени 2,5-5 см-дир. Јарпаг саплағынын узунлуғу 2-5 см-дир.
Мејвөси күрәви, гырмызымтыл сары, түнд көјүмтүл ләкәлидир.
Јарпаглама вө чичәкләмө ејни кедир, мејвөси октјабр-нојабрда
јетишир.

Гафгаз дағдағаны Орта Асија, Иран вө Шимали
Офғаныстанда јайылмышдыр. Азәрбајчанын бүтүн рајонларында
даг зоналарында вө Гобустанда, ерозијаја уғрамыш, дашлы
јамачларда, гајалыгларын чатларында битир. Дәниз сәтһиндөн 600
(800) м-ө гөдөр галхыр. Бөситчај һөвзәсиндө дағдаған даһа кениш
јайылмышдыр. Бу зонада онун јухары ареалы 1600 м-ө гөдөр
галхыр.

Һамар дағдаған - C.glabrata

Алчаг бојлу (11-13 м) ағач вө ја колдур. Көвдәсинин габығы
һамардыр. Јарпағларынын јанлары бөрабәр өлчүдө олмајан бәрк,
јумуртавари вө ја ромб шәкиллидир, учлары ити, гырағлары хырда
мишарвари, сарымтыл јашылдыр. Узунлуғу 4-6 см, ени 4 см-дир,
саплағы чылпаг олур. Мејвөси күрәви, нарынчы гырмызы вө ја
гырмызымтыл олуб көј өртүклүдүр.

Гафгаз вә Крымда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазын ашағы вә орта даг мешә гуршағында, Талышда Диабарда вә Нахчыван МР Һразисиндә раст келинир.

Турнефор дағдағаны - *C. tournefortii*

Кол вә ја алчаг бөјлу ағачдыр, бөју 5-11 м-ә, көвдәсинин диаметри бә'зән 1м-ә чатыр. Јарпағларынын јанлары бәрабәр олчүлү олмайыб, јумуртавары вә ја јумуртавари-овалваридир, гаидә һиссәси кирдә вә ја кәсикдир. Уч тәрәфи шишваридир, боз вә ја көјүмтүл јашылдыр. Үст тәрәфдән чылпаг, әллә јохладыгда кәләкөтүр, алт тәрәфдән сых хырда түкчүклүдүр, узунлуғу 4-7 см, ени 3,5-5 см олуб саплағы түклүдүр. Мејвәси гонурвари сары, күрә формалы, ени 6-7 мм олуб зәиф түклү, бә'зән мејвә саплағы үзәриндә јерләшир.

Дәмирағач - *Parrotia persica*

Бөју 11-20 (25) м олан чох голлу будағлы ағачдыр. Чәтри јумуртавари вә ја енли јумуртаваридир. Көвдәләринин габығы боз гәһвәји, гырмызымтыл гонур рәнкли олуб һамардыр, габығынын үстүндә чатлар јохдур. Будағлары вә көвдәләри чох вахт бирбиринә битишир јахуд долашараг гајнајыб гарышыр. Јарпағларынын узунлуғу 4-10 (12) см, ени 3-6 (8) см-дир, дәривари кағызваридир. Нөвбә илә дүзүлмүшдүр, јумуртавари, тәрә јумуртавары вә ја еллипс шәклиндә, гаидә һиссәси пазаохшар вә ја дәјирмидир, ашағы тәрәфинин јанлары бүтөвдүр, јухары һиссәси күт, ири дишлидир, үст тәрәфи парлагдыр, јашыл рәнклидир, алт гәрәфи бир гәдәр солғундур. Саплағынын узунлуғу 2-6 мм-дир, улдузвары түклүдүр. Чичәкләри јарашыгсыз, икичинсли, гыса саплағлыдыр, чичәкләри јарпағлардан габаг ачылыр. Касачыны зәнквары, дәриварыдыр. Мејвәси дәјирми-овалшәкилли, икијувалы ағачлашмыш гугучугдур, узунлуғу 10-14 мм-дир. Дәмирағач арктик үчүнчү дөврдән гәдимки флораја мәнсуб реликт ағач чинсидир.

Шимали Иранда (Килан вә Мазандаран) вә Талышда јайылмышдыр. Тәбии һалда дәмирағачыны (14 әдәд) Гәбәлә рајонунун

Чухургəбелə кəндинин јахынлығында (Ганых-Һəфтəран вадиси) гəјдə алдыг.

Дəмирағач сојуға нисбətən аз давамлыдыр. О дик јамачлардан, дағын күлəkдəјөн вə ашырым һиссələриндөн чəкинир вə чох вахт релјeфин сакит јерлəриндə – дүзəндə, чајын дərə вə террасларында өзүнə мəскən салыр. Белə јерлəрдə дəмирағач тək-тək вə груп Һалында 800-1000 (1200) м јүксəkлијə гədər галхыр.

Дəмирағач һәм тəмиз, һәм дə ики-үч мəртəбəли мүрəккəб, гарышыг мешəлик јарадыр. Үст мəртəбədə шабалыд јарпаг палыд үстүнлүк тəшкил едир, она вөлəс, азат ағачы вə гафгаз хурмасы гарышыр. Бу мəртəбəнин һүндүрлүјү 28-35 метрə чатыр. Орта мəртəбəни дəмирағач (12-16м), алт мəртəбəни исə шүмшад, бикəвэр вə башга коллар тугур (3-7 м). Əн чох бикəвэрли вə өлү ортүклү дəмирағач мешə типлəri јайлыб.

Ə н ч и р - Ficus

Һиркан əнчир - F.hircana

Боју 6-8 м олан ачыг боз габыглы ағачдыр. Јарпаглары цовбəли, узун саплаглы, узунлуғу 15-16 см, ени 14-16 см, јумуртавари, дəрин бармагвари 5 дилимли, гайдəси кирдəшəкилли вə ја бир гədər үрəkшəкилли, үстдөн чылпаг, алтдан түклүдүр. 3 јухары дилими узун олур. Бə'зən јарпаглары 3 дилимли вə ја бүтөв олур. Мејвə групу армудшəкилли, түнд бəнəвшəји, узунлуғу 3-5 см олуб узун ајагчыгдадыр.

Талышын ашағы мешə гуршағында битир.

И ј д ə - Elaeagnus

Ијдə чинсинин Чəнуби Аврoпа, мұлајим вə трoпик Асија, Австралија вə Шимали Америкада 40-а јахын нөвү јайлымышдыр. Аврoбајчанда јабаны Һалда 2 ијдə нөвү битир.

Дарјарпаг ијдə - E.angustifolia

Ағач вə ја кол шəклиндə битир. Боју 8-10 м, диаметри 40-60(60) см-ə чатыр. Чаван зоғлары күмүшү рəңкдəдир. Јарпаглары үнүсов лансетвары, хətвары-лансетварыдыр, узунлуғу 4-8(12)см-ə

чатыр, учлары ити вә ја күгдүр, үстдөн чылпаг, алтдан күмүшүдүр. Көвөдсинин габыгы түнд дарчыны, чаван будаглары ачыг-сары дарчыны рәнkdә олур. Көвдәси вә будаглары сејрәк хырда тиканлыдыр. Чичәкләри кичик зәнкваридир, харичдән күмүшү, дахилдән сарымтыл өтирлидир. Мејвәси узунсов, кал вахты күмүшү, јетишдикдә гонурлашыр. Мајда чичәкләјир, мејвәси сент-јабр-октјабрда јетишир.

Бөјүк вә Кичик Гафгаз, Нахчыван, Самур-Дөвөчи дүзәнлији, Хәзәрәтрафы, Абшерон, Гобустан, Бозгыр јайла, Ганых-Әјричај вадиси, Күр-Араз дүзәнлији, Ләнкәран овалығынын ашағы мешә гуршағына гәдәр, һәмчинин чајгырағы вә тугај мешәләриндә јайылмышдыр.

Хәзәр ијдәси - E.caspica

Дарјарпаг ијдәјә охшарлығы чохдур, мејвәсинин ирилији вә формасы илә фәргләнир. Алчаг бөјлү күрөвари формалы чәтирли ағач вә ја колдур. Јарпаглары узунсов, еллипсварыдыр, һәр ики тәрәфдән сых күмүшү түклүдүр. Мај ајында чичәкләјир, мејвәси сентјабрда јетишир.

Бөјүк Гафгаз (Губа), Кичик Гафгаз, Самур Дөвөчи дүзәнлији, Хәзәр кәнары, Бозгыр јайла, Ганых-Әјричај вадиси, Күр-Араз дүзәнлији, Ләнкәран дүзәнлијиндә, чајлар бөјү јайылмышдыр.

Јалангоз - Pterocarya

Јалангоз чинсинин јер күрәсиндә 10 нөвү вә бир һибриди битир. Республикамызда ганадмејвәли јалангоз нөвү јайылмышдыр. Она һәм дә Шәрги Түркијә вә Иранда раст кәлинир. Загафгазијадә о, 3 әразидә – Колхида овалығында, Бөјүк Гафгазын Чөнуб јамач өтәкләриндә (әсасән Ганых – Иөфтәран вадиси) вә Талышда битир.

Ганадмејвә јалангоз - P.pterocarya

Ганадмејвә јалангоз бөјү 20-30 метрә чатан ағачдыр. Орта рүгубәтли мүнбит торпагларда һүндүрлүјү 35-40 м-ә, дөш

1. Сосновски говағы. 2. Јалангоз

бәрабәриндә жоғунлуғу 40-80 см, бә'зән 100-150 см, надир нүсхәләриндә диаметри 2,2 м олан јалангоз битир.

Јалангозун орта јашлы ағачлары дүз гамәтли олуб көвдәсинин габығы ачыг-боз рәнкли, енинә вә узунуна чатлыдыр. Бә'зән көвдәнин габығы ашағы ыссәдән узунуна лајланараи сојулуб төкүлүр. Јашлы ағачларда габығын галынлығы 3,5 см бә'зән 8-10 см-ә чатыр, чохиллик габыг лајлары үст-үстә јығылыр.

Јалангозун чөтри күрәвари, бә'зән узунсов олуб сејрәк вә чох шахлы-будаглыдыр, енинә истигамәтдә чөтирин пројексиясы 12-20 м-ә чатыр. Ағачлыг сејрәк олдугда ағачлар бүтүн көвдә боју јан будаглара ајрылыр, сых мешәликдә исә ағачларын чөтирләри зәиф инкишаф едир вә мүхтәлиф формалар јарадыр, көвдә будаглардан јахшы артланмыш олур.

Јалангозун гоша олмајан ләләкли јарпаглары мүрәккәб олуб, нөвбә илә дүзүлүр. Һәр јарпаг 9-20 јарпагчыгдан ибарәт олур. Јарпагчыглар енли лансетшәкилли, кәнарлары мишар дишли учлары итидир. Гыса саплағы олур. Јарпагчыгларын өлчүләри чох мүхтәлиф олуб 3 см-дән 25см-ә гәдәр дәјишир. Үст тәрәфдән чылпаг түнд јашыл, алт тәрәфдән исә ачыг јашылдыр. Сејрәк мешәликдә битән ағачларын јарпагчыглары хырда, кобуд, келәкөтүр, үстдән парлаг, сых мешәликдә, јә'ни кәлкәли шәраитдә олан ағачларын јарпаглары исә зәиф, еластики вә ири олур.

Јалангозун мејвәси 2 ганадлы олуб гуру чөрдәклидир, диаметри 1 см-ә гәдәрدير.

Республикамызда ганадмејвә јалангоз дар ареала малик олуб әсасән Балакән, Загатала, Гәбәлә рајонларында вә Ләнкәран зонасында јајылмышдыр. Она Самур – Дәвәчи дүзәнлијиндә дәрәст кәлинир,

Јалангоз чајлар боју тәзә вә рүгубәтли мешә әмәлә кәтирир. О, хурма, гоз, гарағач, ағјарпаг говаг, вәләс, сөјүд вә мөхмәр ағчагајынла тропик мешәләри хатырладан полидоминант (мүрәккәб) мешәликләр јарадыр. Ләнкәран дүзәнлијиндә јалангоз үрәкјарпаг гызылағач, мөхмәри ағчагајын, бә'зән дәмирағачла

бирликдә битир. О, мүхтәлиф отлу, ох отлу, чилли, велли, галынгабыглы, бөјүрткәнли, чәтирјарпаг отлу, лианлы, чәтиротлу мешә типләри јарадыр.

К а в а л ы - Prunus

Азәрбајчанда кавалы чинсинин 2 ағач нөвү (алча) вә бир кол нөвү (көјәм) јайылмышдыр.

Чыр алча - P.divaricata

Боју 8-10 м олан ағач, бә'зән колдур. Будаглары тикансыз, бә'зән тиканлы олур. Чаван зоғлары бучагвари, чылпаг, тиканлы гуртарыр. Көвдәсинин габығы түнд боздур. Јарпаглары саплаглы, узунсов итивари, кәнарлары дишлидир, узунлуғу 10 см-ә гәдәр, үстдән түнд јашыл, чылпаг, алтдан солғун јашыл вә дамарлар боју лтүкчүклүдүр. Чичәкләри ағдыр. Мејвәси күрәви вә ја эллипсвари, диаметри 1-3 см-дир, рәнки сары, чәрајы, гырмызы вә ја түнд көјдүр. Април-мајда чичәк ачыр, мејвәләри ијул сентјабрда јетишир.

Иран, Кичик Асија, Балкан јарымадасы, Орта Асијада јайылмышдыр. Гафгазда вә Азәрбајчанда дәниз сөвијјәсиндән 2000 м јүксәклијә галхыр, Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыван, Ганых һәфтәран вадиси, Самур Дәвәчи дүзәнлији, Гобустан, Бозгыр јайла, Ләнкәран вә Күр дүзәнлијиндә битир.

Хәзәр алчасы - P.caspica

Боју 6-8 м олан ағач вә ја колдур. Зоғлары чылпаг, сарымтыл јашыл, сонрадан гырмызымтыл гәввәјијә чеврилир, будаглары тикансыздыр. Јарпаглары дар тәрсинә јумуртавари, алтдан мәхмәри, үстдән гыса түкчүклүдүр. Чичәкләри 1-2 әдәд 3 иллик зоғларда олуб диаметри 2-2,5 см-дир, ләчәкләри ағдыр. Мејвәләри кирдә вә ја овалвари, диаметри 3,5 см- ә гәдәр, рәнкләри сары, чәрајы, албалы – гырмызы рәнкли вә гара олур. Чордәји азачыг ојугваридир. Април-мајда чичәк ачыр, ијун-сентјабрда мејвәләри јетишир.

Антипка вә ја мешә албалысы - C.mahaleb

Боју 12м-ә гәдәр олан ағач, бә'зән колдур. Көвдәсинин габығы гарамтыл рәнкли, кәнарлары хырда мишарвари дишлидир, чылпагдыр. Әтирли чичәкләри галханвари салхымларда јерләшир. Ләчәкләри ағ, узунсов (7 мм), касажарпагчығы овалшәкилли, үчбучагвари күт вә бир аз сивридир. Мејвәси әтли чәјирдәкли, јумуртавари вә ја кирдә, јетишдикдә гара олур. Ачы дады вар. Април мајда чичәк ачыр, мејвәси ијун-ијулда јетишир.

Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыван, Бозгыр јайла, Диабар чөкәклијиндә јухары мешә зонасына гәдәр галхыр. Мешәнин сејрәк јериндә битир, арид мешәләрин тәркибинә дә дахил олур.

Көјрүш - Fraxinus

Көјрүш чинси өзүндә 60 нөв бирдәшдириб әсасән мүләјим, субтропик вә тропик гуршагларда јайылмышдыр. Гафгазда, о чүмләдән Азәрбајчанда јабаны ыалда 3 нөвү јайылмышдыр.

Ади вә ја учабој көјрүш - F.exselsior

Боју 35 олан ыүндүр ағачдыр. Јарпаглары ири, гоша дүзүлмәјән ләләкварыдир. Бир ләләк 11, бә'зән 13 јарпагчыгдан ибарәтдир. Јарпагчыгларын узунлуғу 4-10 см, ени 1,5-5 см олуб, узунсов јумуртавари, ити дишли, үстдән чылпаг, алтдан дәмәрчыглар боју гыврым түклүдүр. Тохум ганадлары дар, хөтгвары узунсов, узунсов еллипсвары вә ја енсиз лансетшәкиллидир.

Азәрбајчанда Самур Дәвәчи дүзәнлиј, Бөјүк Гафгазын шимал шөрг вә чөнуб јамачлары, Ганых-Һәфттаран вадиси, Кичик Гафгазын бүтүн рајонлары, Нахчыван МР-нын әразисиндә, көмчинин Талышын дүзән вә дағлыг ыиссәсиндә јайылмышдыр.

Сумах јарпаг көјрүш - F.coriarifolia

Боју 40 м-ә чатан нөһәнк ағачдыр. Јарпаглары гаршы - гаршыја дуран, ири, чүт олмајән, ләләкварыдыр, узунлуғу 9 (11)-13 см олур. Јарпаглары саплагсыз олуб, нисбәтән галын, узунсов еллипсвары вә ја узунсов лансетварыдыр, узунлуғу 4-9 см, ени 1-3

см-дир. Тохум ганадлары узунсов-лансетвары, алтдан даралан, үстдөн кенишләнәндир, учу күт, бир гәдәр ојугдур, узунлуғу 3,5 см-ә гәдәр, ени 7-9 мм-дир. Апрельдә чичөкләјир, тохумлары ијул-августда јетишир.

Крым вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын чөнуб јамачында, Ганых-Һәфтаран вадисиндә, Талышын дағлыг вә дүзән һиссәсиндә битир.

Шишмејвә көјрүш - Fохусагра

Орта бојлу ағач, бә'зән һүндүр бојлу колдур. Јарпағлары гоша дүзүлмәјөн лөлөкварыдыр. Узунлуғу 3-7 (9-10) см-дир, саплагсыз јарпагчығлардан ибарәтдир. Јарпагчығларын узунлуғу 4-7 см, ени 1-1,5 см, узунсов, узунсов-лансетвары вә ја дар лансетварыдыр. Көнарлары мишардишли, үстдөн јашыл, алтдан нисбәтән ачыг, чылпагдыр, тохум ганадларынын узунлуғу 2,5-4 см, ени 8 мм-ә гәдәр олуб узунсов еллипсвары вә ја лансетшәкиллидир, учу ити, бә'зән кирдәдир.

Шишмејвә көјрүш Кичик Гафгазын мәркәзи вә чөнуб һиссәсиндә, Нахчыванда ашағы вә орта дағ гуршағында, әсасән сејрәк мешәликләрдә раст кәлинир.

Күләбришин - Albizia

Күләбришин чинсинә Асија, Африка вә Австралијанын тропик вә субтропикләриндә јајылан 50 нөв дахилдир. Гафгазда јалныз бир нөв – ипәк акасијасы вә ја Ләнкәран акасијасы дахилдир.

Ипәк акасијасы - A.julibrissin

Боју 18 (20) м, диаметри 30-40 (80) см-ә чатан, енли үфиги (чәтир шәкилли), дағыныг чәтри олан ағачдыр. Бириллик зоғларын габығы јашыл вә ја зейтуну јашыл рәнкли, һамардыр; көвдә вә көвдә будағларында габығы боз рәнкли, енсиз узунуна чатлыдыр. Јарпағлары нөвбәли дүзүлмүш, икигат чүглөлөкварыдир, узунлуғу 18-20 (25) см, һәр тәрәфиндә 15-20 (35) чүт јарпагчыг олур, јарпагчығлар узунсов јарым ораг шәкилли, узунлуғу 5-10 (15) мм,

ни 1,5-4 мм, үстдөн түнд, алтдан ачыг јашыл, чылпаг вә ја алт төрөфдөн бир гәдәр түклүдүр. Чичөкләр чичөк группунда тошлашараг ири мүрәккәб сүпүркәчик јарадыр. Еркәкчик чичөк групу новчавары, сарымтыл олуб касачыгдан 3-6 дөфә иридир; иккинчили чичөк тачы узун борулу олуб касачыгдан 8-10 дөфә бојүкдүр, чөл төрөфдөн ипәквары түкчүклөрлө өртүлүдүр. Еркәкчилклерин мигдары олдугча чох олуб узун назик саплара (30-35 мм уунлугда) маликдир. Көзөл чичөк тачы чөбрајы рәнкли олуб олдугча мүхтәлиф чаларларла (ағ рәнkdән тутмуш чөбрајы, нармызы өт рәнкинә гәдәр) маликдир. Тозчулары хырда олуб лордкамералыдыр. Дишичик сапвары сүгуңлу олуб чох хырда дишичик ағзына маликдир. Пахлалары јасты, хөтвары, узунлуғу 10-12 см, ени 20-25 мм, 8-14, чох вахт исә 11-13 тохумлу, јетишмәмиш јашыл, јетишдикдә исә ачыг-гөввөји рәнкли, уч төрөфдөн 10 мм узунлугунда ити гуртачағы вардыр. Тохумлары уунсов – овалвары, јасты, шумал, узунлуғу 7-10 мм, ени 4-5 мм-дир.

Иран, Чин, Јапонија вә Талышда јайылмышдыр. Талыш дагларында 400-м –ө гәдәр јүксәкликдә ән чох дик јамачларда шөрг, бә’зән чөнуб чөһөтлөрдө, јуха торпагларда вә сүхурлар сөгтө чыхмыш саһәлөрдә гарышыг мешәликләр јарадыр.

Гырмызы китаба салынмышдыр.

Лөлөк ағачы - Gleditsia

Лөлөк чинсинин Шимали Америка, Асијанын мүлајим субтропик гуршағы вә тропик Африкада 12 нөвү мә’лумдур. Гафгазда јалныз бир нөвү Талышда битир.

Хөзәр лөләји - G.caspia

Боју 10, бә’зән 20 м, көвдәсинин диаметри 60-80 см-ә чатан дағыныг күрәви вә ја овалвари олан ағачдыр. Зоғлары вә чаван будаглары јашылымтыл ачыг сарыдыр. Көвдә вә будагларда чохлу мигдарда садә, бә’зән будагланмыш, јанлардан јасты гара, түнд гөввөји, узун тиканлар олур. Јарпаглары лөлөквари вә ја икигат лөлөкварыдыр; узунлуғу 20 см-ә чатыр. Лөләјин әсас охундан 6-8

1-Хэзэр лэлэји: 1^а- пахласы.
2-Күлэбришин (ипэк акасијасы).
2^а-пахласы

јан охлар ајрылып, һәр охда 8-12 чүг јарпагчыг олуp. Јарпагчыглар јумуртавари вә ја еллипсвари, узунлуғу 2-5 см күт вә ја уч төрөфдән новабәнзәр, кәнарлары бүтөвдүр. Чичәк салхымларынын узунлуғу 10-12 см-дир. Мај – ијулда чичәк ачыp. Чичәк салхымлары јарпагдан гыса олуp. Пахласы енли, дүз вә ја бир гәдәр өјилмиш һалда, узунлуғу 20-25 см, гара-гәввәји рәнкли, назик дөриварыдир. Тохумлары јасты, еллипсшәкилли, узунлуғу 8-10 мм, гәввәји рәнклидир. Мејвәләри август-сентјабрда јетишиp.

Гырмызы китаба дахил едилмишдир.

Иран вә Талышын дүзән һиссәсиндә вә ашағы дағ гуршағында мешәлијин төркибиндә битир.

Мешә киласы - Padus

Ади мешә киласы - P. racemosa

Боју 15-17 м олан ағач вә ја 2-6 м һүндүрлүјүндә колдур. Көвдәсинин габығы гонурвары боз, азачыг чатлыдыp. Јарпаглары узунсов-еллипсвари, итивары, гайдәси кирдә, хырда итидишли, түнд-јашыл, чылпаг, алт төрөфдән көјүмсов, бә'зән гырышыг, кичик саплаглыдыp, узунлуғу 12-13 см, ени 6-7 см-дир. Чичәкләрин узунлуғу 15 см саллаг салхыма топлашыб, мејвәләри хырда олуб диаметри 0,8 см-дир, шириндир, овалвары, кәләкөтүр-бүрүшүклүдүр. Мај-ијунда чичәк ачыp, мејвәләри август сентјабрда јетишиp.

Авропа, Түркијә, Әфғаныстан вә Һималајда јайылмышдыp. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын мәркәзи һиссәсиндә орта вә јухары дағ мешә гуршағында, мешәнин кәнарында битир.

Палыд - Quercus

Сон мә'луматлара көрә палыд чинси өзүндә 400-500 нөв чөмлөшдирир. Онун 9-у республикамызда битир. Палыдын өксәријјәт нөвләри Шимали Америкада, Чөнуби-Шәрги Асијада вә Африкада јайылмышдыp.

Азәрбајчанда јабаны һалда битән 9 палыд нөвләриндән узунсаплаг палыд, Араз палыды, Иберија палыды, Шәрг палыды вә

Шабалыджарпаг палыд нөвлөри даа кениш жаылыраг, сәрбәст мешәликләр жарадыр. Галан палыд нөвлөринә – көврәк палыд (*Q.Erucifolia*), гызылы палыд (*Q.Hypochrysa*), гумрал палыд (*Q.Crispata*) вә боз палыд (*Q.Anatolica*) исә тәк-тәк вә топ налында башга мешә типләриндә тәсадүф едилир.

Палыд мешәләри республикамызда үмуми мешә сәһәсинин тәхминән дөрддә бирини тәшкил едир. Бу мешәләрин 40%-и Бөјүк Гафгазда, 35%-дән чоху Кичик Гафгазда, 25%-ә гәдәри Талыш зонасында жаылмышдыр.

Шөрг палыды - *Q.macranthera*

Шөрг палыды әдәбијатда иритозчуглу вә ја жүксәк да палыды да адланыр.

Боју 18-22 (28) м олан ағачдыр. Чәтри чадыр формалыдыр. Көвдәсинин габығы галын олуб бозумтул гәввәји рәнклидир, чат-чатдыр. Јарпаглары ири, узунлуғу 8-18 см, ени 3-12 см, төрә јумуртавари вә ја узунсов, сых, дәривары, гайдәси пазвары вә ја үрәкшәкиллидир. Јарпагларын саплағынын узунлуғу 1-2 см-дир. Гозаларын узунлуғу 2-2,5 см-дир вә өлчүсү 4 мм олан сых түклү мејвә саплағында јерләшир. Чанагчыг јарымкүрә шәклиндәдир.

Бөјүк Гафгазда шөрг палыдынын гәрб сәрәди Ингури чајындан башлајыр. Шөрги Загафгазија дағларында даа кениш жаылмышдыр. Шөрг палыдынын ареалы дәниз сәтһиндән 1400 м дән башлајыб 2400, бә'зән 2800 м-ә гәдәр галха билир.

Шөрг палыдына Түркијәдә Олтычај һөвзәсиндә вә Шимали Анадолуда-Амазидә раст кәлинир. Онун ареалынын кәнар һәдди Шимали Иранда-Мазандаранда јерләшир. Бурада о мүстәгил ады шәклиндә битир. Бу сәһә шөрг палыдынын, үмумијјәтлә палыд чинсинин чәнуб-шөрг гуртарачағы һесаб олунур. Бу нөвә шөрг палыды ады верилмәси мәнз бунунла изаһ олунур.

Шөрг палыды республикамызын бүгүн дағларында жаылмышдыр. һазырда бу дағларда субалп типли палыд мешәләринин сәһәси инсанын тәсәрүффат фәалијјәти нәтичәсиндә олдуҗи азалмыш вә чох јердә ареалынын ән ашағы сәрәдиндә

галмышдыр вә әсәсән дәннз сәтһнндән 1600-2000 м жүксәкликдә јерләшир. Апардығымыз тәдгигатлар нәтичәсиндә палыдын ән јухарыда јерләшән галыглары ашкар едилмишдир. Зәјәм чајынын голу Чәтиндәрә чајынын јухары ахынында (Кәдәбәј р-ну) әлчатмаз гајалыг јерләрдә тәк-тәк вә топа һалында шәрг палыды тозағачы илә гушармуду илә дәннз сәтһнндән 2400-2500 жүксәклијә галхыр. Көнчә чајы һөвзәсиндә дәннз сәтһнндән 2350 м, Кәлбәчәр р-да Гарадырнаг чајынын (Тутгунчајын голу) һөвзәсиндә 2000-2300 м жүксәкликдә шәрг палыды траутветтер ағчагајыны, сәјүд, тозағачы илә гушармуду илә бирликдә (тәк-тәк вә топа һалында) битир.

Талыш дағ системиндә шәрг палыдынын кичик саһәләри Виләшчај һөвзәсиндә (Сахалабаран дағы, Зилони дәрәси, Алар конди јахынлығында) гејдә алынмышдыр. Бурада палыд мешәләри јох едилән саһәләри фригана типли битки групплары (Кәвән, ардыч илә с.) әвәз едир.

Иберија палыды - Q.iberica

Боју 30 (32) м-ә чатан ағачдыр. Зоғлары гырмызымтыл-кәһвәји рәнкли олуб түксүздүр. Јарпагларынын узунлуғу 6 (7) – 12(21) см, ени 3 (5)-6 (7) см олуб узунсов, тәрс овалвари вә ја узунсов овалвари формалы, мөһкәм дәривары, үстдән парылттылы јашыл, алтдан ачыг јашылдыр, түксүздүр. Јарпагларын гаидә инссәси бир гәдәр пазвары, бә'зән ағча үрәквары олуб гыса чүгүчлу, 8-11 чүг дилимләрә маликдир. Бу дилимләр бә'зән уч тәрәфдән сыхылмыш олуб. Јарпагларын саплагларынын узунлуғу 1-1,5 см-дир. Үскүкләр каса формалы олуб сых бозумтул түкләрлә ортүлмүш пулчуглара маликдир.

Иберија палыды мешәләри јалһыз Гафгазда јайылмышдыр. Азербайчанын бүгүн дағларында дәннз сәтһнндән 300 (500) – 1400 (1700) м һүндүрлүкдә сырф вә гарышыг мешәликләр јарадыр. Республикамызын дүзән әразисиндә (Самур-Дәвәчи овалыгы мөһтәсна олмагла) иберија палыды мешәләринә раст кәлинмир. Бунуп әсас сәбәби иберија палыдынын мүвәггәти су дурғунлуғуна илә торпағын дузлулуғуна давам кәтирә билмәмәсидир.

галмышдыр вә әсәсән дәнннз сәтһнндән 1600-2000 м јүксәкклнкдә јерләшнр. Апардығымыз тәдгнгатлар нәтнчәснндә палыдын ән јухарыда јерләшән галыглары ашкар еднлмншднр. Зәјәм чәјынын голу Чәтнндәрә чәјынын јухары ахынында (Кәдәбәј р-ну) әлчатмаз гајалыг јерләрдә тәк-тәк вә топа һалында шәрг палыды тозағачы вә гушармуду илә дәннз сәтһнндән 2400-2500 јүксәкклнјә галхыр. Кәнчә чәјы һөвзәснндә дәннз сәтһнндән 2350 м, Кәлбәчәр р-да Гарадырнаг чәјынын (Тутгунчәјын голу) һөвзәснндә 2000-2300 м јүксәкклнкдә шәрг палыды траутветтер ағчагајыны, сәјүд, тозағачы вә гушармуду илә бнрлнкдә (тәк-тәк вә топа һалында) бнтнр.

Талыш дағ системнндә шәрг палыдынын кнчнк саһәләрн Внләшчәј һөвзәснндә (Сахалабаран дағы, Знлонн дәрәсн, Алар кәндн јахынлығында) гејдә алынмышдыр. Бурада палыд мешәләрн јох еднлән саһәләрн фрнганн типлн бнтки групплары (Кәвән, ардыч вә с.) әвәз еднр.

Ибернја палыды - Q.iberica

Боју 30 (32) м-ә чатан ағачдыр. Зоғлары гырмызымтыл-гәввәјн рәнклн олуб түксүздүр. Јарпағларынын узунлуғу 6 (7) – 12(21) см, енн 3 (5)-6 (7) см олуб узунсов, тәрс овалварн вә ја узунсов овалварн формалы, мөһкәм дәрнвары, үстдән парылтылы јашыл, алтдан ачыг јашылдыр, түксүздүр. Јарпағларын гаидә нссәсн бнр гәдәр пазвары, бә'зән ағча үрәквары олуб гыса чүтучлу, 8-11 чүг днлнмләрә малнкднр. Бу днлнмләр бә'зән уч тәрәфдән сыхылмыш олур. Јарпағларын саплағларынын узунлуғу 1-1,5 см-днр. Үскүкләр каса формалы олуб сых бозумтул түкләрлә ортүлмүш пулчуглара малнкднр.

Ибернја палыды мешәләрн јалныз Гафгазда јәйлнмышдыр. Азәрбајчанын бүтүн дағларында дәннз сәтһнндән 300 (500) – 1400 (1700) м һүндүрлүкдә сырф вә гарышыг мешәлнкләр јарадыр. Республикамызын дүзән әразнснндә (Самур-Дәвәчн овалыгы мүстәсна олмагла) ибернја палыды мешәләрннә раст кәлннмнр. Бунун әсас сәбәбн ибернја палыдынын мүвәггәтн су дурғунлуғуна вә торпағын дузлулуғуна давам кәтнрә бнлмәмәснднр.

1.Иберија палыды. 2. Узунсаплаг палыды

Иберија палыды Бөжүк вә Кичик Гафгазда ашағы даг мешә гуршағында (500-1200 м жүксәкликдә) енли мешә гуршағы јарадараг ән чох јамачларын чәнуб сәмтләрини вә јал һиссәләрини тутур. Бөжүк Гафгазын чәнуб јамачында 900-1000 м жүксәкликдә иберија палыдына фыстыг вә вәләс гарышыр. Дағлыг Гарабагда вә Лачын рајонунда бу ағач нөвү дәниз сәвијјәсиндән 1300-1400 м-дән јухарыда чәнуб чөһәтләри тутур. Талыш дағларында иберија палыдына аз раст кәлинир.

Шабалыдјарпаг палыд - *Q.castancifolia*

Шабалыдјарпаг палыд Һиркан мәншәли үчүнчү дөвр флорасынын гәдим реликти сајылыр. Мешәдә ағачларын боју 35-45 м-ә, диаметри 60-100(150) см-ә чатыр. Көвдәсинин габығы түнд боз олуб, узунуна дәрин чат-чатдыр. Јарпагларынын узунлуғу 9-16 (20) см, ени 4-8 см, узунсов тәрс овалшәкилли, узунсов-слиппсвари вә ја узунсов лансетварыдыр, гаидәјә јахын һиссәси назаохшар дәјирмиләшмиш вә ја бир гәдәр үрәкварыдыр, тәпә һисси сивриләшмиш үчбучағлы дилимлә гуртарыр. Јарпагларын јанлары 7-12 см енли үчбучаг шәклиндә сиври ири дишлидир. Јарпаглар галын, сәрт, дириваридир, үст тәрәфдән парлаг, түнд ја-шыл рәнkdәдир, алт тәрәфдән назик сых түкләрлә өртүлү олуб бозумтул ағ вә ја ағымтыл јашылдыр. Јарпаг саплаглары гыса олуб узунлуғу 1,5-2 см-дир, үзләри сых түклүдүр. Чанагчығы јарым күрәвидир, гозалары ири олуб узунлуғу 2,5-3,5 см-дир, чанагчыгдан 2-3 дәфә бөјүkdүр, гозаларынын узунлуғу 15, ени 22 мм-ә чатыр. Мајын әввәлиндә чичәкләјир, гозалары сентјабр-октјабр ајларында јетишир.

Шабалыдјарпаг палыд тәбии Һалда Иранда вә Азәрбајчанда битир. Талыш мешәләриндә әсас мешәјарадан ағач нөвүдүр. Талышда шабалыдјарпаг палыд мешәләри 50 мин Һа-дан артыг олуб Талыш мешәләринин 40%-дән чохуну тәшкил едир. Кениш арсала маликдир, дүзән зонадан башлајыб јухары даг гуршағына гәдәр јајылмышдыр.

кениш мешәликләр ярадырмыш, Күргырағы зонада гарағач вә саггызағачы илә гарышыг мешәликләр шәклиндә мүүҗән зоналлыг тәшкил едирмиш.

Һазырда көстәрилән Һразиләрдә бу мешәликләрин галыгларына кичик саһәләрдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә позулмуш һалда тәсадүф едилир.

Араз палыды - Qaraqina

Һүндүрлүҗү 15 (18) м олан ағачдыр. Јарпагларынын узунлуғу 6-8(13) см, ени 2-7 см, узунсов, еллипсвари вә ја тәрс овал формалы, дәривари, кобуд, үст тәрәфдән јашыл, парылдајан, чылпаг, алт тәрәфдән ачыг јашыл, чылпаг вә ја сых, боз, хырда мөхмәри сејрәк түкләрлә өртүлүмүшдүр. Там (бүтөв) кәнарлыдыр вә ја бир нечә ени, күт дишли вә ја гыса 5-12 дилимли, дәрин, бә'зән аз көзә чарпан ојуғлара малик олуб, гаидәси үрәквари, уч тәрәфдән күт, үчбучаглы вә ја сивридир. Јарпагларынын саплағынын узунлуғу 0,5-1,5 см-дир. Мејвәләри 0,5-1 см узунлугда олуб саплаглар үзәриндә јерләшир. Чанагчыглар кечәвари түклү олуб, боз вә ја түнд боз рәнкдә сыхылмыш пулчуғлара маликдир.

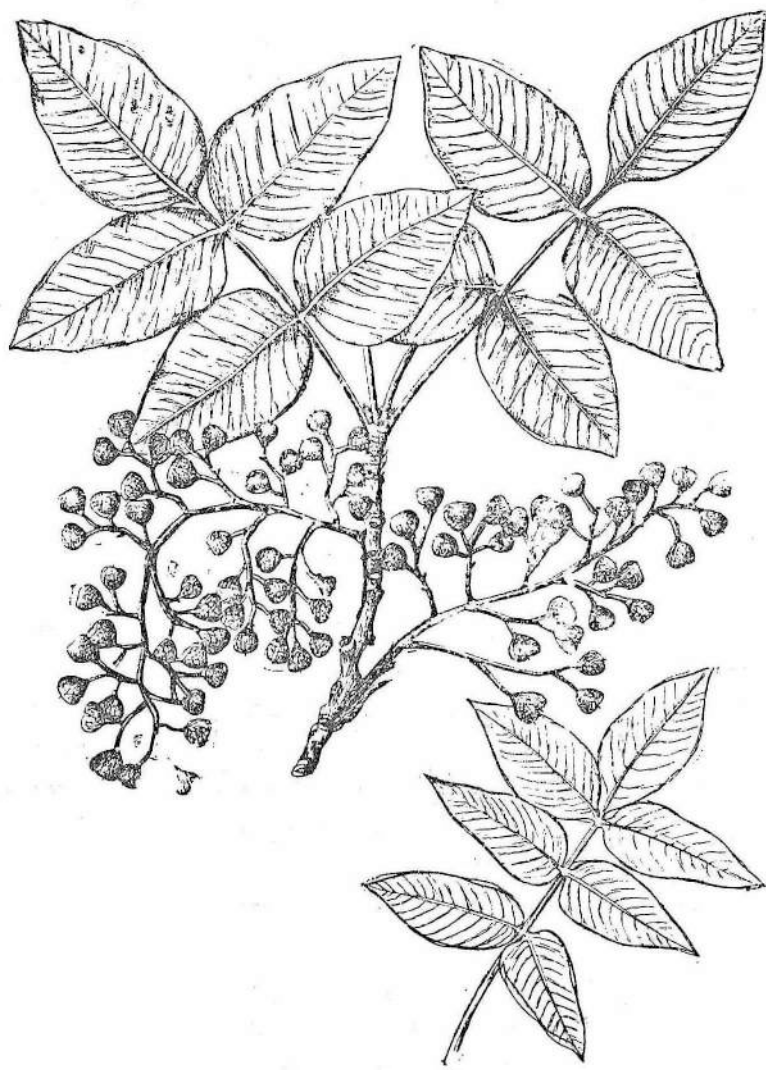
Араз палыды Шимали Иран вә Загафгазијада јајылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын чөнубунда-Зәнкилан рајонунда дикәр ағачларла (дағдаған, вәләс, саггыз, иберија ағчагајыны, гарағач) гарышыг мешәлик ярадыр, бә'зән сырф ағачлыг да өмәлә кәтирир.

Пүстә - Pistacia

Саггызағачы, Күтјарпаг пүстә - Pistacia mutica

Азәрбајчанда пүстә чинсинин јабаны һалда бир нөвү саггызағачы јајылмышдыр.

Боју 4-10(15) м олан сых күрәвари формалы чәтирли ағачдыр. Көһнә будагларынын габығы ағымсов-боз, бириллик зоғлары исә боз-гырмызымтыл чаларлы, чылпаг вә ја бә'зән хырда ипәквари нарын түклә өртүлү олуб. Јарпаглары төк ләләквари, һәр ләләкдә 3-4 чүт јерләшир. Јарпагчыглар отураг, узунсов

Pistacia mutica. Сағғыз ағачы

јумуртавари олуб учу итидир, гайдәси үрәквари-кирдәдир, үстдөн түнд јашыл парлаг, алтдан тутгун вә ја ачыгдыр. Чичәкләр биревли, битки исә икиевлидир. Чичәкләр сүпүрчә чичәк групунда јерләшир, хырда вә тутгундур. Еркәк чичәк группу даһа сых вә саллаг олур. Мејвәси гуру чөрдәк олуб төрсинә јумуртавари формалы, јашылдыр, үстү сых бәнөвшәји гырмызы өртүклүдүр. Мејвәләри саллаг сүпүркәләрдә хејли галыр. Мејвәси ијун-августда јетишир.

Хиос вә Радос адаларында, һәмчинин Кичик Асија, Иран, Балкан, Крым вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазын дағәтәји һиссәсиндә, Гобустан, Бозгыр јайла, Күр-Араз дүзәнлији, Нахчыванын дүзән һиссәсиндә гуру јамачларда битир, арид типли ағачлыглар јарадыр.

С ө ј ү д - Salix

Республикамызда әсасән ағач шәклиндә битән сөјүд ашағы дакылардыр:

Агчубуг сөјүд - S.triandra

Боју 5-6 м – ә чатан кол, бә'зән ағачдыр. Будаглары назик, еластики јашыл-сары вә ја гонуру јашылдыр, тумурчугу јумуртавари, ити, чылпагдыр. Јарпаг саплағынын узунлуғу 0,5-1 см, чох вахт үстү 2 вәзичиклидир. Јарпаглар лансетвари, узунсол лансетвари вә ја дар еллипсваридир. Узунлуғу 4-13 см, ени 0,5-1 см-дир, гыса шишвари, гайдәсинә доғру пазвари вә ја даралан гөвсвари, кәнарлары вәзичикли, мишардишли, чылпаг, үстдөн түнд-јашыл, алтдан адәтән боз вә ја ағымтыл-көјдүр. Көрүнөм (ирәли чыхан) гырмызымтыл вә ја сарымтыл орта дамари маликдир. Сырғаларынын гайдәси хырда јарпаглы, еркәкчики сырғалары назик, узунлуғу 3-6 см, дишичик сырғалары гыса, бир гәдәр јоғун, сејрәк чичәклидир. Азәрбајчанда Самур Дәвәчи дүзәнлији, Бөјүк Гафгаз, Күр-Араз дүзәнлији, Кичик Гафгазын чәнуб һиссәсиндә, Нахчыванын дүзән һиссәсиндән орта дамари гуршағына гәдәр, чајлар, суварылан каналлар боју битир.

АҒ сөјүд - S.alba

Һүндүр бојлу (15-20(30) м), бөјүк диаметрли (1 м) чаван күмүшү, узун түкчүклүдүр, сонрадан чылпаг, сарымтыл, гонурвари вә ја гырмызымтыл гонур рөнк алыр. Јарпаг саплағынын узунлуғу 3-10 мм-дир. Тумурчуғу 5-12(15) см, ени 1-3 см, лансетвари вә ја еңли лансетвари, гайдәсинә доғру, пазвари, уч тәрәфи тәдричән даралан вә узун шишлидир, ғыраглары чох вахт хырда мишар дишлидир. Чаван јарпаглары һәр ики тәрәфдән, ән чох исә алтдан күмүшү зәриф түкчүклүдүр. Сонралар үстдән чылпаг, парылдајан, алтдан ачыг, зәиф түкчүклү вә ја чылпаг олур. Сырғалары назик, узунлуғу 3-5 см-дир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз (Губа), Самур-Дәвәчи овалығы, Күр-Араз дүзәнлији, Ганых – Әјричај вадиси, Нахчыванын дағлыг һиссиндә, Ләнкәран зонасында дүзән, ашағы вә орта дағ гуршагларында, чај саһилләриндә битир.

Чәнуб сөјүдү - S.australis

Ағачдыр. Будаглары, тумурчуғу вә јарпағын дамары нарынчы рөнклидир, чаван будаглары вә тумурчуғу әввәлчә түкчүклү, сонра чылпагдыр. Јарпаг саплағынын узунлуғу 3-4 мм-дир. Јарпагларын узунлуғу 5-10 см, ени 1,3-2(3) мм, еңли вә ја дар лансетвари, узун шишвари, ири мишардишли, чаван јарпаглары зәриф түклү, сонрадан һәр ики тәрәфи чылпаглашыр. Сырғалары цилиндр шәкилли, узунлуғу 1,2-4 см-дир. Еркәкчик сырғалары сых чичәкли, диши сырғалары сејрәк олуб јарпаглы саплагададыр.

Азәрбајчанда Самур-Дәвәчи дүзәнлији, Гобустан, Абшерон, Күр-Араз дүзәнлији, Бозгыр јајла, Күр дүзү, Ганых-Әјричај вадиси, Кичик Гафгазын Мәркәзи, Нахчыванын дағ, дүзән һиссәси, Ләнкәран зонасынын дағлыг вә дүзән әразиләриндә, әсасән дүзәнликләрдә, бә'зән ашағы дағ гуршағында, чајлар, суварма каналлары боју вә су һөвзәләри кәнарларында битир, кәндләрдә чох бечәрилик.

Бешеркәкчikli сөјүд - S.pentandra

Боју 16 метрә чатан ағач вә ја колдур. Бирилик будаглары пар-гонур, вә ја сарымтыл, чылпаг, парылдајандыр, чаван

будаглары вә жарпаглары жапышганлыдыр, тумурчуғу јумурташәкилли, гонур, парлаг олуб балзам гохулудур. Жарпаг саплағы гыса олуб, чохлу вәзичиклидир. Жарпағын узунлуғу 3-10 см, ени 2-3 см, бир гәдәр галын, чылпаг, үстдән түндјашыл, бир гәдәр парлаг, алтдан исә нисбәтән ачыг, јумуртавари узунсов, узунсов еллипсвари вә енлилансетвари, кәнарлары сых вәзичикли-мишардишлидир. Сырғалары әтирлидир. Еркәкчик сырғалары синдршәкилли, сых, узунлуғу 2-5 см, ени 1-1,5 см-дир. Саплағы хырда мишарвари жарпаглыдыр. Дишичик сырғаларынын узунлуғу 1-6 см, ени 0,8 см-дир, асылы калда олур. Азәрбајчанда Кичик Гафгаз (Көј-көл), јухары дағ мешә гуршағы, чох рүгубәтли мешәләрдә, чај сабилләриндә битир.

Т о з а ф а ч ы - Betula

Дүндјада 140 тозағачы нөвү мә’лумдур. Республикамызда үч нөвү (Радде, Литвинов вә саллаг-зијилли) јајылмышдыр.

Радде Тозағачы - B.raddeana

Бу нөв Гафгаз флорасынын ендем реликти олуб алчаг бојлу, әјри көвдәли, боју 7-8 м-ә чатан ағачдыр, бә’зән кол шәклиндә олур. Көвдәсинин габығы гонурвари ағ, гырмызымтыл-чәәрајы во ја чәәрајы-боздур, будаглары исә түнд-гонур рәнкдә олур. Жарпаглары јумуртавари-еллипсшәкилли вә ја узунсов јумуртаваридир, учу биздир. Нисбәтән хырда олуб узунлуғу 2-5 см тәшкил едир. Жарпаг пластинкасындан јанлара 5-8 чүг дамарчыг кечир. Дамарлар боју түклү олур. Жарпағын саплағы да түклү олуб пластинкадан 4-5 дәфә гысадыр. Чичәк сырғалары гыса, нисбәтән јоғун саплаг үзәриндә дүз дурур вә ја јана әјилмиш олур, узунлуғу 1,5-2,8 см, јумуртавари вә ја узунсовдур.

Гафгазда, әсасән Бөјүк Гафгазын шимал јамачында Терек, Сулак чајлары нөвзәсиндән башлајыб шәргдә Губа рајонуна гәдәр чатыр. Ән чох әһәнкли дағ сүхурларында вә карбонатларла зәнкин торпагларда јајылмышдыр. Гусар чајынын јухары кыссәсиндә Шаһдағда даһа кениш мөвге тутур. Она бөјүк Гафгазын чәнуб јамачынын шәрг кыссәсиндә дә раст кәлинир.

1. Радде тозағачы 2. Литвиов тозағачы 3. Саллаг тозағачы

Радде тозағачы адәтән әҗрикөвдәли субалп мешә гуршағынын ашағы һиссәсиндә дәниз сәтъиндән 1700-2100 метр жүксәкликләри тутур. Тәбин тозағачы – гушармуду сејрәк мешәлији гуршағын гәдәр чатмыр. Һәмин гуршагда Радде тозағачыны Литвино тозағачы әвәз едир. Радде тозағачы һәмишә јамачын шима чәәтләрини үстүн тутур, гајалы вә дашлы јамачларда да битир Тохумла вә кәтүк пәрәләрилә артыр. Алчаг вә әјри көвдәли субалп мешәләри јарадыр. Бә’зән сырф “ләкә” шәклиндә, бә’зән дә Литвинов тозағачы вә гушармуду илә гарышыг һалда битир.

Литвинов тозағачы - V.litwinowii

Алчаг, бә’зән исә орта бојлу, әҗрикөвдәли ағач олуб 15 метрә гәдәр чатыр. Көвдәсинин асан сојулан габығы ағымтыл олуб бир гәдәр чәрајыја чалыр. Чаван көвдә вә будагларынын габығы сарамтыл вә ја гырмызымтыл-гонурудур. Јарпаг саплағы, һәмчинин јарпағын әсас дамарынын ашағы һиссәси түклү олур. Јарпаглар јумуртавари вә ја ромбвари-јумурташәкилли, учлары шиш, гаидәси енли пазвари вә ја кәсик олур. Кәнарлары садә вә ја ајдын олмајан икигат диш-дишдир, узунлуғу 35-55 мм, ени 25-50 мм-дир. Мејвә сырғалары әјилмиш вә ја саллаг һалда олуб овалвари вә ја узунсов цилиндр шәкилли, узунлуғу 20-35 мм, ени 8-12 мм-дир, чылпаг саплағы олур.

Саллаг (зијилли) тозағачы - V.pendula

Алчаг вә ја орта бојлу ағач олуб һүндүрлүјү 18-20 метрә чатыр, чәтри овалшәкилли, будагларынын учлары саллаг (әјилмиш) вәзијәтдә олур. Јарпаглары јумурташәкилли вә ја дартылмыш ромбшәкилли, шиш учлудур. Кәнарлары гејри бәрабәр, чәпинә јухары јөнәлмиш, гоша диш-дишдир. Јарпаг саплағы чылпаг, назик, јарпағын өзүндән 2-3 дәфә гысадыр. Мејвә сырғалары назик саплаглы олуб цилиндршәкиллидир. Узунлуғу 20-35 мм, ени 6-9 мм-дир. Мејвә пулчуглары хырда олуб ени во узунлуғу ејнидир.

Азәрбајчанда о, Бөјүк Гафгазын шимал-гәрб јамачы (Губа, Гусар рајонлары), Бөјүк Гафгазын чөнуб јамачы, Кичик Гафгазын шимал јамачы вә мәркәзи һиссәсиндә јайлымышдыр. Субалп зонасында кичик саһәләрдә мешәликләр јарадыр, чох вахт гәдим буз моренләриндә мөскөн салыр. Бә'зән чајлар боју орта дағ-мешә гуршағына енир.

Т у т - Morus

Гара тут - *M.nigra*

Габығы гырмызы-гонур рәнкли ағачдыр. Јарпағлары гыса саплағлы, сөрт, үстдөн кәлә-көтүр, кәскин симметрик олмајан, гыса күт диш-диш узунлуғу 5-12 см, снн 3-8 см-дир. Диши чичәк групу овалвари, гысадыр. Мејвә групу гара, парлағдыр.

Орта Авропа, Аралыг дәнизи өлкәләри, Балкан, Кичик Асија, Иран вә Гафгазда јайлымышдыр. Азәрбајчанын һәр јериндә дүзән, дағәтәји вә ашағы мешә гуршағында бағларда мә'дәни һалда вә јабанылашмыш шәкилдә раст кәлинир.

Ағ тут - *M.alba*

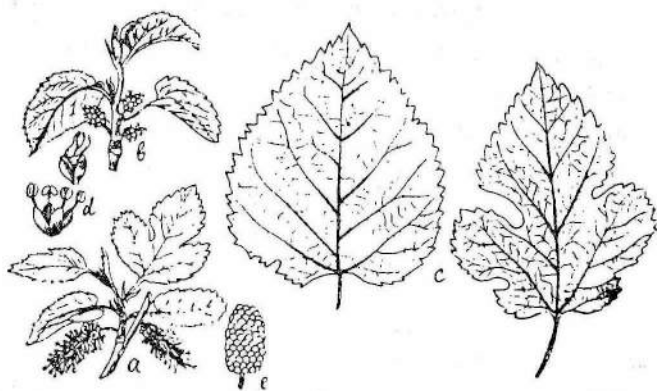
Ағач вә ја колдур. Габығы ачыг-гонурдур. Узун олан јарпағлары, јумшаг јумуртавари, гандәси бир гәдәр үрәкшәкилли, кирдә вә ја кәсиклидир, чылпаг вә ја түклүдүр, узунлуғу 4-15 см, снн 3-10 см-дир. Мејвә групу ағ, гара вә ја гырмызыдыр.

Вәтәни Чиндир. Орта Авропа, Аралыг дәнизи өлкәләри, Кичик Асија, Орта Асија, Крым, Гафгаз вә Јапонијада јайлымышдыр.

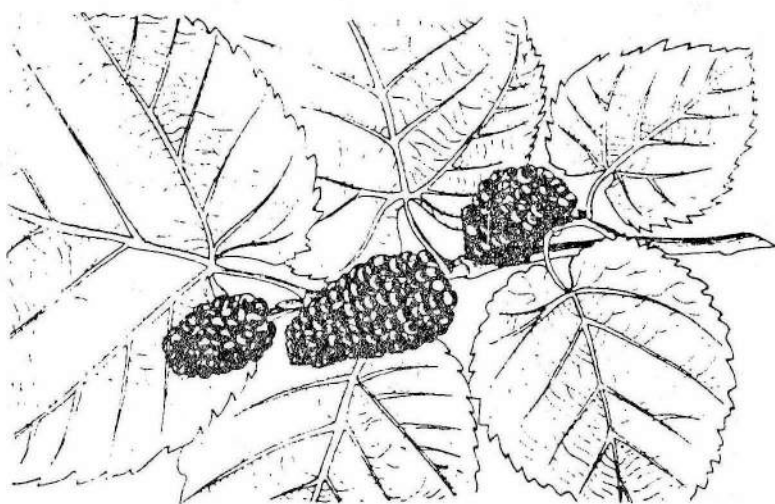
Азәрбајчанын бүтүн дүзән вә дағәтәји Һразиләриндә мә'дәни, чајкәнары вә тугај мешәләриндә исә јабанылашмыш һалда битир.

Марал фындығы - *C.Cervogum*

Боју 30 м-ә чатан, габығы боз рәнкли ағачдыр. Бириллик зоғлары ачыг гәввәји, сејрәк түклүдүр. Будағларда ашағы јарпағлары гыса-еллипсвари, ики чүр мишардишлидир; орта вә

Morus alba L. Аҫ туг

Ғара туг – *Morus nigra*

Јухары јарпаглари исә енли тәрсинә јумуртаваридир. Фындыглари 2-3-ү бир јердә битир.

Азәрбајчанда Дағлыг Гарабағ вә Кәлбәчәр рајонунда битир.

Ајы фындыгы - C.Colurna

Әдәбијјатда бу ағач нөвү ағачшәкилли фындыг, иберија фындыгы вә түрк фындыгы кими тәсвир олунмушдур. Боју 25-30 (35) м-рә, диаметри 60-100 см-ә чатан ағачдыр. Зоғлары ачыг-сары олуб вәзичикли түклүдүр. Көвдәсинин габыгы түнд-боз дәрин чат-чатдыр. Чәтри сых, енли пирамида шәклиндәдир. Јарпаглари повбәли дүзүлүб, садә, кирдә, енли јумурташәкилли вә ја овалвари, учу итидир, гаидәләри үрәкшәкилли, кәнарлары ики чүр-күг ири дилимли диш-дишдир, јарпаглари узунлуғу 7-12 см, ени 5-9 см, түндјашыл, үстдән инчә түкчүклү, алтдан дамарлар боју түклүдүр. Мејвәләри бир јувалы, биртохумлу фындыгча олуб 3-10 – ну бир јердәдир. Јарпаг саплағынын узунлуғу 4,5 см-дир. Гәрзәји кечәвари олуб фындыгчадан хејли иридир. Фындығын габыгы олдугча бөркдир, сентјабр октјабрда јетишир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын гәрб ыссәсиндә јухары мешә зонасында раст кәлинир. Гырмызы китаба дахил едилмишдир.

Ш ә р г ф ы с т ы г ы - Fagus orientalis

Боју 40(42) м, көвдәсинин јоғунлуғу 100 (120) см-ә чатан дүзгамәтли, ачыг боз вә һамар габыға малик олан ағачдыр. Чаван тоғлар зәиф түклү олур, сонрадан јаваш-јаваш түксүзләшәрәк гәввәји вә ја гырмызымтыл-гонур рәнк алыр. Тумурчуглар дәјирми олуб ачыг гәввәји рәнкли пулчуглара маликдир, онлар үст ыссәдән сејрәк түклүдүр. Јарпаглари еллипсвари, дәјирми вә ја хырда диш-диш олуб түнд јашыл рәнклидир. Јарпаг саплағынын узунлуғу 0,8-1 (1,5) см-дир. Фыстыг биревли биткидир. Јарпағламасы вә чичәкләмәси (апрел-мај ајларында) ејни дөврә тәсадүф едир,күләк васитәсилә тозланыр. Мејвәси назик, нарылдајан габығлы, үчилли (үчүзлү), узунлуғу 2 см, ени 1 см, сиври учу олуб гутучугда (гәрзәкдә) дөрд, ики, бә'зән тәк јерләшир, сентјабр-октјабр ајларында јетишир. Пајызда гутучуглар

Фыстыг мешәси

чатлајараг мејвөләри илә ејни вахтда төкүлүр. Ағачлыгларда 60-70 јашында, төк-төк ыалда исә 20-30 јашында мејвә верир. Мәһсул или 3-4 илдән бир төкrap олунур.

Фыстыг мүлајим, исти, рүтубәтли дағ вә дәниз иглими олан Һразинин ағач чинси сајылыр. Тәдгигатчыларын фикринчә фыстыг мешәләринин инкишафы үчүн әсас шәртләр векетасија дөврүнүн 5 јадан аз олмамасы, илин 245 күнүндә максимал температурун 5 дәрәчәдән артыг олмасы вә ортаиллик јағмурларын мигдарынын 500 мм-дән аз олмамасы һесап олунур.

Фыстыг мезофит ағач чинси сајылыр. О, кифајәт гәдәр рүтубәтли торпагларда сырф вә мәһсулдар мешәликләр јарадыр, гуру вә чох рүтубәтли јерләрә исә мејл кәстәрмир.

Фыстыг сојуға нисбәтән дөзүмлү ағач чинси олуб субалп зонасына гәдәр јүксәклијә галхыр. Јаз дөврүндә температурун мәнфи 2-5 дәрәчәјә енмәси јарпаг, зог вә чүчәртиләрин донуб мөһв олмасына сәбәб олур.

Фыстығын јүксәк температура олан мүнасибәти ағачын јашындан асылы олага дәјишир. Исти гуру дөврдә торпағын сүтгүндә һаванын температуру 40-45 дәрәчәјә чатдыгда исә фыстыг чүчәртиләринин јарпаглары солмаға башлајыр вә битки мөһв олур.

Фыстыг кәлкәјә давамлы ағачдыр. Чаван јашларындан башлајараг фыстыг ағачы узун илләр әразидә мешә чәтри алтында аз мигдарда ишыгла кифајәтләнәрәк мөһв олмур.

Фыстыг торпаг шәраитинә дө тәләбкар факултатив калсијефил ағач чинсинә аид едилир. Онун мешәләри аз әһәнкли, һәм дө әһәнклә зәнкин олан торпагларда јајылмышдыр.

Фыстыг үчүн торпағын оптимум туршулуғ дәрәчәси РН 5,5-6,5 һесап олунур.

Фыстыг тәбии ыалда тохумла, кәтүкдән пөһрә вермәклә вә көк бичләрилә артыр. Чохалма әсасән тохумла кедир.

Фыстыг ағачы күчлү көк системинә маликдир. 15-20 јашындан сонра көкүнүн инкишафы дајаныр, јан көкләрин инкишафы исә сүр'әтләнир вә әсасән торпағын үст гатында

јајылыр. Дәрин торпагларда фыстығын јан көкләри дәринә ишләдијиндән (1-1,5 м) күләјә гаршы хејли давамлы олур. Јуха, дашлы торпагларда исә көк системи сәтһә јахын јерләшдијиндән күләк ағачы асанлыгла јыха билир.

Фыстыг 450-500 илә гәдәр өмүр сүрә билир. Олдугча мәһсулдар мешәликләр јарадыр. Бу мешәләрин һәр һектарында 350-500 кубметр одунчаг олур. Бә'зән бир һектарында 700-900 кубметр одунчаг олан фыстыг мешәсинә раст кәлинир.

Фыстыг мешәләринин характерик хусусијјәтләриндән бири дә ејни саһәдә ағачларын мүхтәлиф јашлы олмасыдыр. Бу, чинсин көлкөјә давамлылығы вә бөјүмә хусусијјәти илә бағлыдыр. Бунунла әлагәдар илкин, јә'ни позулмамыш фыстыг мешәләри мүрәккәб гурулуша малик олур; мешәликдә 5 метрдән тутмуш 40 метрә гәдәр чатан ағачлара раст кәлинир. Ағачларын һүндүрлүјү тәдричән дәјишдији үчүн фыстыг мешәлијиндә мәртәбәлик (јарус) ајырмаг чәтиндир.

Шәрг фыстығы әсасән Гафгазда битир. Онун мешәләри һәмчинин Иран, Түркијә, Сурија вә Балкан јарымадасынын шәрг һиссәсиндә (Болгарыстан) јајылмышдыр.

Гафгаз мешәләриндә шәрг фыстығы кениш әразиләрдә јајылса да бә'зән арасы кәсилән ареала малик олур. Бу әләмәт шүбһәсиз онун реликт битки олдуғуну тәсдиг едир.

Азәрбајчанда фыстыг мешәләри республикамызын үмуми мешә фондунун 32%-ни тутур. Бурада фыстыг Кичик Гафгазын чәнуб јамачы рајонлары (Лачын, Зәнкилан, Губадлы) вә Нахчыван МР-дан башга республикамызын бүтүн рајонларында битир. Кичик Гафгазын чәнуб рајонларында фыстығын јајылмасына гуру континентал шәраит манечилик тәрәдир.

Кичик Гафгаз дағларында фыстығын шәрг сәрһәди Дағлыг Гарабағда Кирс дағынын шимал һиссәси һесаб олунур.

Бөјүк Гафгазын шимал-шәрг јамачында фыстығын шәрг сәрһәди Атачајы вә Тугчајы һөвзәсиндәдир.

Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачында фыстығын шәрг сәрһәди шимал-шәрг макројамача нисбәтән 25 км гәрбдән кечир.

Фыстығын шөрг сәрһәдинин белә гысалмасы чәнуб макројамачда шглимин хејли гураг олмасыдыр. Фыстығын ареалынын кичилмәсиндә атропокен амилләрин тә'сири дә бөјүк рол ојнамышдыр. Бурада фыстығын мүасир шөрг сәрһәди Гозлучајын голу Сарыдашчајын сағ саһилиндә "Кажха" дағынын шимал јамачында јерләшир.

Бөјүк Гафгазда шөрг фыстығы дәниз сәвијјәсиндән 250 м јүксәкликдән башлајыб (Загатала рајону "Маков" мешәси) субалп зонасына (2000-2200 м) гәдәр галхыр. Фыстыг ағачларына Набран јахынлығында (Хәзәр дәнизи саһилиндә) да раст кәлинир (8 әдәд). Онларын јашы 150-200 олуб бөјлары 22-28 м, диаметри 74-140 см-дир

Фыстыг мешәләри горујучу хүсусијјәтләри илә јанашы, һәм дә гијмәтли хаммал мәнбәји сајылып. Онун одунчағы јүксәк техники кејфијјәтә малик олуб мөһкәmdir. О, орта ағырлыгда, бөрк, еластики олуб ағ рәнклидир, галдыгда гырмызымтыл рәнклиди, суја гаршы дөзүмлүдүр.

Фыстығын одунчағындан мебел сәнәјәсиндә вә халг тәсәррүфатынын бир чох саһәләриндә кениш истифадә олунур. Фыстығын мејвәсинин ләпәсиндә 4,8-1,2% шәкәр, 9,5 миллиграм аскорбин туршусу, 5,2%-ә гәдәр јағ, 22,3% зүлал, һәмчинин калсиум, магнезиум, фосфор вә дәмир вардыр.

Фыстығын сүн'и әкинләри олдугча аздыр. Шәмкирчајын һовзәсиндә (Кәдәбәј рајону) кечән әсрин сонунда (1898) салынан (2 саһәдә) гарышыг фыстыг-шам мешәси елми вә практик һәмәијјәт кәсб едир.

Дағ рајонларында фыстыг ағачындан јашыллашдырма ишләриндә дә истифадә етмәк мәсләһәтдир, гајчыламаны јахшы һәбул едир.

А д и х у р м а - Diospyros lotus

Гафгаз хурмасы

Ади хурма вә ја гафгаз хурмасы ебена фәсиләсинә аиддир. Бу гијмәтли ағач һәмин фәсиләнин Азәрбајчанда битән јеканә

нөвү олуб үчүнчү дөврүн мезофил флорасынын реликти сајылып
Она республикамызын бир чох рајонларында хурник дејилир
Гәрби Күрчүстанда, Талышда вә Загафгазијанын шөрг ыссәсиндә
(Бөјүк Гафгаз дахилиндә) хурма ағачы ындүр бојлу, дүз гамәтл
ағач шәклиндә битир. Бә'зән боју 40 м-ә, дөш бәрабәриндә
диаметри 60-70 см-ә чатыр. Чаван зоглары һамар, јашылымтылдыр
Гоча ағачларын көвдәсинин габығы узунуна вә енинә дәрн
чатларла өртүлүр. Јарпагларын узунлуғу 5-15 см, ени 4-6(10) см
олуб јумуртавари-узунсов, узунсов-еллипсшәкилли вә ја елли
лансетшәкиллидир. Гаидәси даралыр вә ја кирдә олур, уч тәрәфи
итидир. Үст тәрәфдән түнд јашыл, парылдајан, чылпаг, ал
тәрәфдән көјүмтүл-јашыл, гыса түклү вә ја чылпагдыр. Јарпа
саплағы гыса (1-1,5 см) олуб, чод түклүдүр. Чичәк тачы гонурвари
гырмызы вә тутгун чәрајыдыр. Мејвәләри күрәвары, диаметри 10-
20 мм-дир.Һәр мејвәдә 2-10 әдәд тохум олур. Кал вахтындә
мејвәнин рәнки јашыл, сонра сары кәраба вә түнд гонур рәнкли
олур.

Ади хурма харичи мұһитин әсас амилләри олан ишыг,
рүгүбәт, истилик вә торпаға чох тәләбкар ағачдыр. 160-180 ил
өмүр сүрүр. Рүгүбәтсәвәр ағач олмасына бахмајараг һаванын
гуруглығына гаршы да дөзүмлүдүр.

Ч и н а р - Platanus

Дүнјада јажылмыш чинарын 8 нөвүндән Гафгазда јабаны вә
ја јабанылашмыш һалда (шөрг чинары) бир нөвү битир.

Шөрг Чинары - P.orientalis

Боју 30 (45) м, диаметри исә 1,5-3 (5) м-ә чатан кениш
дәјирми чәтирли ағачдыр. Көвдә вә будагларынын габығы
јашылымтыл ачыг боз вә ја сарымтыл-јашылтәһәрдир. Јарпаглары
бәсит олуб нөвбәли дүзүлүр, мөһкәмдир вә ја кағызваридир,
дөврәси дәјирми (кирдә) вә ја јумуртавари дәјирмидир, 3-5 (7)
бармагвари дилимлидир, ени12-18 (20) см, узунлуғу 12-15 см-дир,
дилимләри узунсовдур, орта ыссәси енлидир, ојуглу ири
дишлидир, һәр тәрәфи көдәк сивриләшмиш вә јухары әјилмиш 2-

5 дишлидир, бә'зи Һалда там кәнарлыдыр. Јарпаг саплағлары ғырмызымтыл, узунлуғу 5-8 (15) см-дир. Мејвә башчығлары 2-дән 5(7)-дәк үмуми ғајтанвари саплағда јерләшмишдир, сәтһи ғыллыдыр, иридир, диаметри 2-2,5 см-дир.

Шәрг чинары тәбии Һалда Иранда (Чәнуби Азәрбајчанда), Балкан јарамадасында, Түркијәнин чәнуб вә гәрб һиссәсиндә, Аралығ дәнизинин шәрг саһилләриндә (Сурија, Ливан), Орта Асијанын чај саһилләри вә вадиләриндә јайылмышдыр.

Республикамызда чинар гоз ағачы илә бирликдә мешәлик Һалында Бәситчај дәвләт горуғунда (Зәнкилан р-ну) кениш сағә тутур. Горугда чинар ағачларынын боју 30-40 м, диаметри 80-100 см тәшкил едир, јоғунлуғу 3 м-ә чатан чинарлара да раст кәлинир.

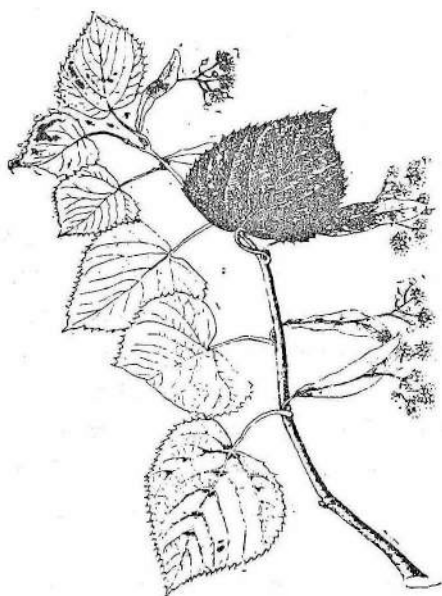
Республикамызын бир сыра дүзән вә дағәтәји рајонларында тәбии, јабанылашмыш вә мә'дәни Һалда мөятәшәм чинар ағачларына раст кәлинир. Газах-Кәнчә зонасында 1000-дән артығ гочаман нәһәнк чинар ағачлары вар. Гарабағ вә Ширванда, Губа, Хачмаз, Шәки, Загатала зоналарында, Талышда (әсасән Јардымлы рајону әразисиндә) јүзләрлә нәһәнк чинар ағачлары битир. Јашыллашдырма үчүн ән ғијмәтли ағач сајылыр.

Ч ө к ө - Tilia

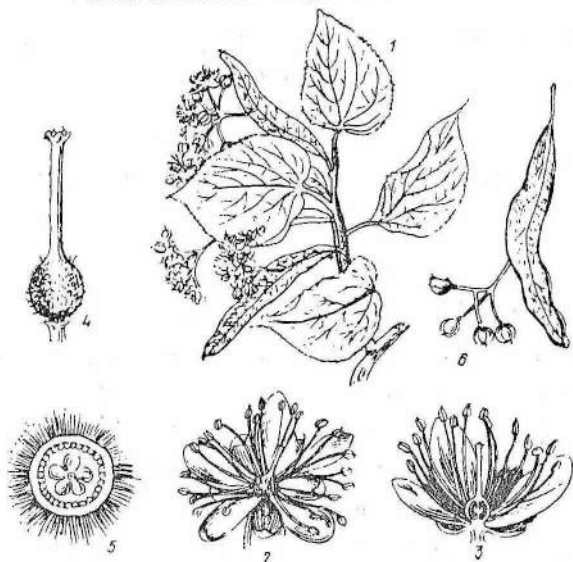
Чөкө аиләсинә 40 чинс, 400-ә гәдәр нөв дахилдир. Азәрбајчанда чөкө чинсинин 3 нөвү битир.

Гағраз чөкәси - T. caucasica

Һүндүрлүјү 25-30 (40) м, диаметри 2 м-ә чатан мөятәшәм ағачдыр; чәтри кирдә-пирамида шәклиндәдир, јашыл көвдәләрин ғыбығы чат-чат олуб рәнки түнд боздур, чаван будағларынын ғыбығы һамар, чылпағ, ғырмызымтыл-гонурудур. Тумурчуглары узунсов, ғырмызымтыл-гонурудур. Јарпағлары садә нөвбәли дүзүлмүш кирдә јумуртавари, үрәкваридир, кәнарлары дәрин ити мишарвари-диш-дишдир (үчбучағ шәклиндә), алтдан солғун јашыл, чылпағдыр, узунлуғу 5-10 (7) см, ени 4-8 см-дир. Јарпағ сашлағынын узунлуғу 3-4 см-дир. Чичөк групу салхымлы олуб 8-10 чичөклидир, кирдәдир, диаметри 0,3 см-дир, ләчөкләри сары,

Tilia caucasica Гафраз чөкәси

Хырдајарпаг чөкә
 1-чичәкли зоғ; 2-чичәк; 3-чичәјин кәсији; 4-дишичик;
 5-јумурталығын кәсији; 6-мејвә группу.

сркәкчикләрин узунлуғу 6-8 см-дир. Мејвәләри тәрс јумуртавари, 4-5 тиллидир, гугучуғу сых кечәвари олуб узунлуғу 1-2 см, ени 0,5-0,7 мм-дир. Ијун-ијулда әтирли чичәк ачыр, мејвәләри август-сентябрда јетишир.

Крым, Гафгаз, Иран, Кичик Асија, Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талыш дағларында орта дағ-мешә гуршағында јайылмышдыр.

Прилипко чөкәси - T.prilipkoana

Һүндүр бојлу ағачдыр, кирдә-пирамидал чәтири олур. Гафгаз чөкәсинә чох охшајыр. Јарпағлары овал вә ја еллипсварыдыр, кобуд мишардишли олуб узун дишли (узунлуғу 10 см, ени 7 см) олур.

Чичәк групу гәнәдләринин узунлуғу 2 см-ә гәдәр олан саплагда (гәнәдли саплаг) олур. Мејвәләри чох узунсов, дартылмыш олуб узунлуғу 1,2 см, ени 4-5 дөфә кичик, 4-5 тилли гугучугдур. Ијунда чичәк ачыр, мејвәләри августда јетишир. Прилипко чөкәсинә ашағы вә орта мешә гуршағында раст кәлинир. Азәрбајчанын ендем биткиси сајылыр.

Енлијарпаг чөкә - T.platyphyllos

Боју 30-35, јашлы көвдәләри чат-чат, чаван будағлары исә һамар, гырмызы-гонурдур. Јарпағлары кирдә, узунлуғу 7-9 см, ени 6-8 см-дир, алт тәрәфдән дамарлар боју бөјазвари, парлаг јашыл, үст тәрәфдән чылпаг, түнд-јашылдыр. Чичәк групу саллаг һалда 3-4 чичәклидир, гәнчәләри кирдә, чылпагдыр; каса јарпағы лансетвари, үстдән чылпаг, дахилдән узун түклүдүр, лөчөкләри кирдәдир.

Мејвәләри һамар-тилли, күрә шәклиндәдир.

Гәрби Европа, Украјна, Молдавија, Гафгаз, Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талыш дағларында, орта мешә гуршағына гәдәр вә Ганых-Һөфтәран вадисиндә мешәлијин тәркибинә дахил олур.

Ш а б а л ы д - *Castanea*

Бу чинсә 14 нөв дахилдир. Бунлардан бир нөвү Гафгазда, Азәрбајчанда јайылмышдыр. Бу нөвә Аралыг дәнизи, Балкан өлкәләри, Кичик Асија вә Италијада раст кәлинир.

Ади шабалыд - *C.sativa*

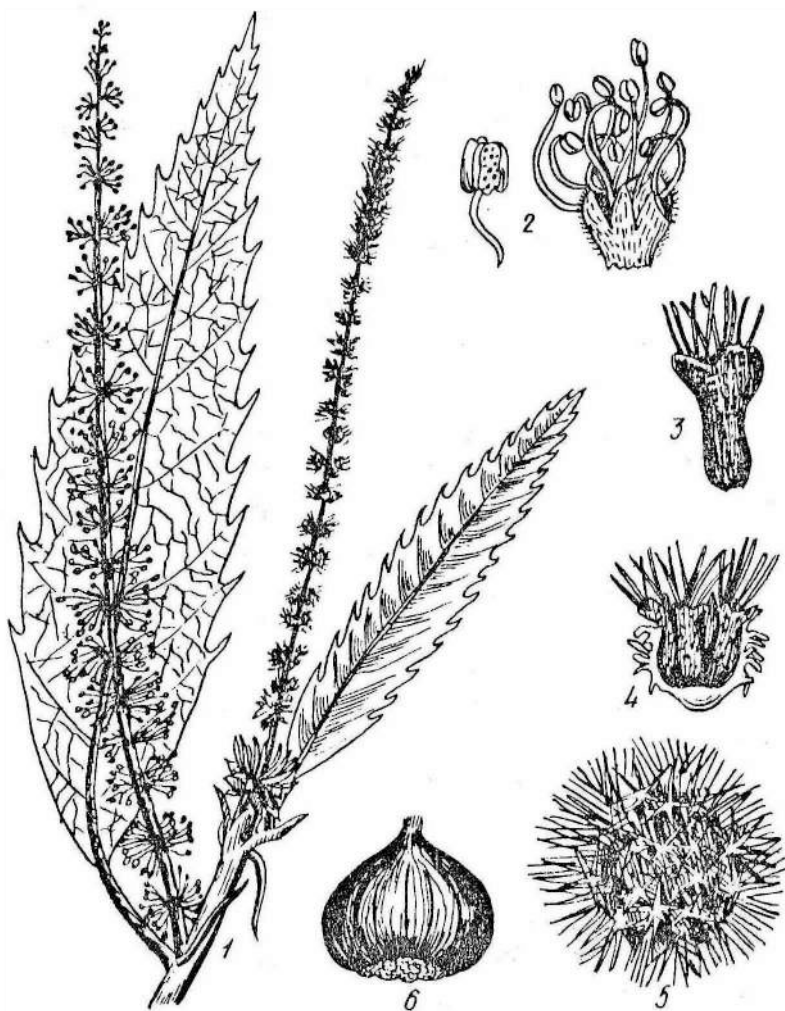
Боју 30-(37) м-ә чатан ағачдыр. Көвдәсинин диаметри 1-1,5 м-ә, ачыглыгда 3 м-ә чатыр. Чәтри кениш шахлы-будаглыдыр. Јарпаглары садә нөвбәли дүзүлмүшдүр. Узунлуғу 6(15)-20(25) см, ени 3(4)-7(8) см-ә бәрәбәрдир, енли вә ја узунсов-лансетваридир. Уч тәрәфдән бизвари-сиври гаидәсиндә үрәкшәкилли вә ја даирәвидир, кәнарлары ири мишардишли олуб дахилә доғру әјилмиш ити учлара маликдир. Јарпаг саплагларынын узунлуғу 1-3 см-дир. Еркәкчик чичәкләри дүз дајанан, сарымтыл сүмбүлвари сырғаларда, дишичик чичәкләри исә зоғун голтуғунда 6-8 см узунда олан сырғаларда јерләшир.

Мејвәләри 1-3 әдәд бирликдә шар формалы кирпијә бәнзәр дәривари гәрзәјин ичәрисиндә јерләшир. Мејвәси јетишәркән гәрзәк 4 һиссәјә парчаланыр, чатлајыр вә тохум гәрзәкдән чыхыр.

Шабалыд ишыг севән, торпаға вә рүгүбәтә тәләбкар ағачдыр. Торпағын карбонатлы олмасы она мәнфи тә'сир костәрир. Април-мај ајларында јарпаглајыр. Там чөчәкләмәси мај-ијун ајында баш верир. Мејвәси сентјабр-октјабрда јетишир.

Азәрбајчанда тәбии һалда шабалыд мешәләринә әсасән Гафгазын чәнуб јамачында – Балакән, Загатала, Гах, Оғуз вә Гәбәлә рајонлары әразисиндә раст кәлинир. Бурада шабалыд үстүнлүк тәшкил едән мешәликләрин саһәси, чәми 300 һа тәшкил едир. Әксәр һалда шабалыд палыд, вәләс, вә фыстыгла гарышыг мешәлик јарадыр.

Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачындан башга шабалыд ағачына тәк-тәк вә топа һалында иглим шәраитинә көрә бир гәдәр фәргләнән республикамызын дикәр рајонларында (Ханкәнди, Ағдәрә, һадруд, Губа) раст кәлинир.

Шабалыд

1-чичэк группу зог; 2-еркэк чичэк; 3-дишичик чичэжи; 4-дишичик чичэкли чанагчыгын кэсији; 5-чанагчыг; 6-мејвэ-гоза

Ади шабалыд әсасән бөјүртканлы, зоғаллы, фындыглы, ајы дөшәјили, мүхтәлиф коллу, мүхтәлиф отлу вә өлү өртүклү мешә типләри јарадыр.

Шабалыдын јүксәк кејфијјәтли одунчағындан гијмәтли мебел, паркет, фанер, чалғы аләтләри вә бөзәк деталларынын назырланмасында истифадә олуноур.

2.2. КОЛ НӨВЛӘРИ

Аморфа - *Amorpha*

Шимали Америкада 15 нөвү битир. Гағгазда бир нөвү јајылмышдыр.

Колшәкилли аморфа, лилоту - *A. fruticosa*

1-2 (4) м боју олан колдур. Будағлары ачыг боздур; һамар чубугвари будағларынын назик јашыл зоғлары вар. Јарпағлары ләләквари, узунлуғу 8-18 см, 11-25 јарпагчыглыдыр. Јарпагчыглар еллипсвари, јухарыдан кирдә назик итидир, бозвари јашыл, узунлуғу 2-4 см, ени 1 см, саплағы 5 мм-дир. Чичәк групу 7-15 см-дир. Пахласы узунсов, әјилмиш, узунлуғу 7-9 мм, гарамтыл-боз ити, бир тохумлудур. Тохумлары узунсов, јухарысы әјри, 4×2 мм, парлаг-боздур.

Азәрбајчанда Күр чајы боју мешәликдә, ачыглығларда, каналлар боју јабанылашмыш һалда битир.

Ачылығ - *Ephedra*

Азәрбајчанда 4 нөвү мә'лумдур.

I. Optra ачылығ - E. intermedia. Будағлары јухары һиссәдә бир биринә јахынлашыр вә демәк олар ки, паралел галхыр. Чохбудағлы кол олуб боз рәнкли лифли габыглыдыр. Јарпағлары 2, бә'зән 3-ү бир јердә олуб пулчугвари, үчбучагшәкилли, узунлуғу 3,5 мм-ә гәдәрди. Мејвәләри күрәвари олуб диаметри 6 мм-ә јахын, өтлидир. Азәрбајчанда Хәзәрәтрафы вә Күр-Арал овалығында, Нахчыванын дүзән һиссәсиндә јарымсәһра саһәләрдә дашлы-гајалы јерләрдә битир.

Колшәкилли аморфа

Тибет дағларында, Орта Асијада вә Шәрги Загафгазијада јайылмышдыр.

2. Иксунбул ачылыг-*E. distachya*. Көкбоғазы сүрүнөндир, көвдәсинин һүндүрлүҗү 25-см-ә гәдәр олуб габыны түнд-боздур. Будагчыглары сарымтыл-јашыл, сејрәкдир. Јарпаглары чох гысалмыш, пулчугвари, үчбучагшәкиллидир. Мејвәси киләмејвә шәкилли, күрәвари олуб узунлуғу 6-7 мм-дир, гырмызымтылдыр, тохумлары түнд-боз демәк олар ки, гара рәнкли парылдајандыр.

Азәрбајчанда Хәзәрәтрафы, Абшерон, Гобустан, Күр-Араз овалығында, Бозгыр јайлада, Нахчыванда вә Лнкәранын дүзән һиссәсиндә вә орта дағ гуршағына гәдәр дашлы чынғыллы јерләрдә битир. Крым, Гәрби Сибир, Орта Асија вә Шәрги Загафгазијада јайылмышдыр.

3. Гатыргујруглу ачылыг-*E. eguissetina*. Боју 1,5 м-ә гәдәр олан колдур, көвдәси вә будаглары галындыр, габыны боз, лифлидир. Будаглары дүздајанан, һамар, назик шырымлыдыр. Јарпаглары гаршы-гаршыја, пулчугвари, назик јасты пәрдәвари, үчбучагшәкиллидир. Мејвәләри күрәвари, өтли, гырмызы, узунлуғу 6-7 мм-дир. Тохумларынын узунлуғу 4-6 мм, һәр ики тәрәфдән габарыгдыр. Азәрбајчанда Гобустанда гајалы јамачларда битир.

Мәркәзи вә Орта Асија, Гәрби Сибир, Дағыстан, Гәрби вә Шәрги Загафгазијада јайылмышдыр.

4. Бојлу ачылыг-*E. procera*. Көвдәсинин боју 1-1,5 м-ә гәдәр, боз, чохбудаглы колдур. Будаглары һамар (сығаллы), назик шырымлы, диаметри 1,5 мм-ә кимидир. Мејвәләри овалшәкилли, бә'зән күрәвари, өтли, гырмызы вә ја сарымтыл-гырмызыдыр. Тохумлары гонур, узунсов-овалвари, узунлуғу 4-6 мм-дир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-шәрг јамачы, Кичик Гафгаз, Күр-Араз овалығы, Бозгыр јайла, Нахчыванын дүзән вә дағлыг һиссәси, һәмчинин ашағы вә орта дағ гуршагларында гуру гајалы дашлы јамачларда битир. Балкан јарымадасы, Зәнкәзур, Иран, һималај дағлары вә Гафгазда јайылмышдыр.

Б а д а м – Amygdalus

Фенсел бадамы, даг бадамы - A.fenzliana

Боју 3-4 м олан голлу будаглы ири колдур. Будаглары узун олуб пурпур алгырмызы, шахэли олуб, уч төрөфи тиканлыдыр. Jarпагларынын узунлуғу 6-8 см, ени 1,5 (2) см, саплағынын узунлуғу 1,5 см, еллипс-лансетвари, далғавари дишлидир, чылпаг, дэривари, парлаг, гайдэси пазвари, үстдөн парлаг јашыл, алтдан тутгун јашылдыр. Лөчөклэри ағ вө ја чөһрајы, ојуг вө кирдөшөкилли олуp. Мејвөлэри күрөвари, диаметри 2,5-3,5 см, гуру, мөхмөрө бөнзэр кечөтүклү олуб, бир төрөфдөн азачыг басыгдыр. Тохум јетишидикдө ону өртөн гэрзөк ики лөпөјө парчаланыр, үстү хырда дешик-дешик олан тохум (чөјирдөк) гэрзөкдөн ајрылыр. Феврал-мартда чичөклөјир, мејвөси август сентјабрда јетишир. Мејвөсинин дады ачытөһөрдир.

Азэрбајчанда Кичик Гафгазын мөркөзи вө чөнуб рајонлары (өн чох Зөнкиланда), Нахчыван, Диабарда орта даг гуршағына гөдөр раст көлинир.

Наири бадамы - A.nairica

Алчаг бојлу (1-2 м) күчлү будагланмыш, шахэли чөтирли тиканлы будагчыглара малик олан колдур. Jarпаглары хырда узунсов лансетвари, узунлуғу 20-30 мм, ени 5-8 мм, чылпаг, дэривари, саплағынын узунлуғу 8-10 мм-дир. Чичөклэри јумуртавари вө ја демөк олар ки, кирдөдир, үзэри торвари шырымлыдыр. Кичик Гафгазын чөнуб һиссөсиндө вө Нахчыванда гуру дашлы вө гајалы јамачларда битир.

Б а ш ы н а ф а ч ы - Viburnum

Ади башынағачы - V.opulus

Боју 3-4 (5) м олан енли јумуртавари чөтирли сых јарпаглы колдур. Будаглары чылпагдыр. Габығы јашылымтыл боз, гырышыг (бүрүшүк), бө'зөн һамардыр. Jarпаглары гаршы-гаршыја дајанан, кирдө вө ја јумуртавари кирдөдир, узунлуғу 5-12 см-дир, јухары јары һиссөдөн 3 дилимли дөрин дишлидир, һәр ики төрөфи

1. *Amygdalus nairica* 1^a-чэрдэји
2. *A. fenzliana* 2^a-чэрдэји

чылпаг, ачыг јашылдыр. Јарпагларын дамарланмасы бармагваридир. Чөчөкләри ағ рәнкли, өтирлидир. Чөчөк тачы гыфабәнзәр зәнкшәкиллидир. Мејвөләри киләмејвөдир, өтли ширәлидир, диаметри 8-10 мм-ә чатыр, ачыдыр. Мај-ијун ајларында чөчөкләјир, мејвәси август-сентјабрда јетишир. Русија, Украјна, Орта Асија, Молдавијада рүгүбәтли битмә шәраитиндә битир.

Азәрбајчанда Самур Дөвәчи дүзәнлији, Ганых-Һәфтәран вадиси, Кичик Гафгаз, Бөјүк Гафгаз вә Талыш дағларында орта дағ мешә гуршағына гәдәр чох рүгүбәтли торпаг шәраитиндә чајлар, дәрәләр боју битир.

Гида вә мүаличә биткиси кими истифадә олунур.

Ади көрмөшөв - *Viburnum lantana*

Боју 1-3 м, компакт сых јарпаглы чәтирли, гөвсвари, будаглы колдур. Чаван будаг вә јарпаглары вә јарпаг саплағы улдузвари түкләрлә өртүлүдүр. Јарпаглары бәрк, узунлуғу 6-7 см, јумуртавари овалшәкилли, гырышыг, кәнарлары мишарвари диш-дишдир, үстдән түнд јашыл, алтдан сарымтыл боз, сых түклүдүр. Дамарланмасы ләләкваридир. Чичөк тачы зәнкшәкилли ағ рәнклидир. Мејвөләрин узунлуғу 6-8 мм, јумуртавари кирдә, кал вахтында јашыл, јетишәркән парлаг гырмызы, там јетишдикдә гара рәнк алыр.

Украјнанын чәнуби-шәрг һиссәси, Крым вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгаз, Гобустан, Бозгыр јәјла, Диабар, Талышын дағлыг һиссәсиндә ашағы дағ гуршағындан башламыш субалп зонасына гәдәр раст көлинир.

Б и р к ө з - *Ligustrum*

Ади биркөз - *L. vulgare*

Боју 1,5-4 м олан голлу будаглы колдур. Јарпаглары гаршы гаршыја дајанан, узунсов, лансетвари, узунсов овалвари, кәнарлары бүгөв, бәрк, чылпаг, хырда саплаглыдыр. Чичөк тачы бәјазвари,

хырда, өтирлидир. Мејвәси гара, күрәшәкилли, овалвари вә јү тәрсинә јумуртаваридир, диаметри 8 мм-ә гәдәрдир.

Украјнанын чәнуби-гәрбиндә, Молдавијанын шималында Крым вә Гафгазда јайылмышдыр. Бүтүн Азәрбајчан әразисиндә (Нахчыван мүстәсна олмагла) дүзән зонадан башламыш орта да мешә гуршағына гәдәр мешәнин сејрәк јерләриндә, мешә кәнарларында битир.

Г а р а ғ а т - Ribes

Азәрбајчанда јабаны ыалда 2 гарағат нөвү битир.

Биберштејн гарағаты - R.biebersteinii

Боју 1 м-рә чатан колдур. Зоғлары чылпаг, ачыг рәнклидир. Јарпағлары назик, гаидәси үрәкшәкилли, бармагвари 5 ит дилимлидир, һәр ики тәрәфдән чылпаг, бә'зән алтдан түклү олур. Чичәкләри саллаг салхымда олуб зәнкшәкиллидир. Ләчәкләри каса формалы, түнд алгырмызы рәнклидир. Мејвәләри хырда күрәви, гырмызы вә ја алгырмызыдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгаз, һәмчинин Нахчыванын дағлыг зонасында орта вә јухары дағ гуршағында, мешәнин кәнарында битир.

Шәрг гарағаты - R.orientale

Боју 1 м-рә чатыр. Јарпағлары түнд јашыл, һәр ики тәрәфи түклү вә вәзичиклидир, 3-5 дилимлидир. Дилимләри кирдә бөјрәкшәкилли, диш-дишдир. Чичәкләри салхымда олуб а рәнклидир. Киләмејвәләри гырмызы, чылпаг вә ја тәк-тә вәзичиклидир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз (Губа), Нахчыван вә Ләнкаранын орта вә јухары дағ гуршағларында јайылмышдыр. Мешәлә рајонларын гајалыг јерләриндә битир.

Г а р а к и л ә - Vaccinium myrtillus

Боју 20-50 см олан киләмејвәли колдур. Чәбрајыја чала јашылымтыл чичәји јарпаг саплағынын голтуғунда тәк-тә јерләшир. Киләмејвәси гара, сәтһи көјүмсов өртүклү, јумрудур.

Авропа, Сибир, Тундра зонасында мешә алтында битир. Азербайчанда Бөжүк Гафгазын шимал вә мәркәзи һиссәсиндә субалп вә алп зонасында мешәлик вә чәмәнләрдә раст кәлинир.

Г а р а т и к а н - Paliurus

ШәргиАсија вә Аралыг дәнизи өлкөләриндә 6 нөвү мә'лумдур. Гафгазда вә Азербайчанда јабаны һалда 1 нөвү битир.

Гаратикан - P.spina-christi

Күчлү тиканлы боју 3 (5) м-ә чатан голлу будаглы колдур. Чаван зоғлары гәһвәји рәнкә чалан, саллагдыр, јетишмиш будаглары чылпаг, гырмызымтыл-гонур, көһнә будаглары исә түнд боздур. Габығы назик олуб сојуландыр. Зоғлары хырда, учу ити конусваридир. Јарпаглары садә, бүгөв олуб 2 чәркә нөвбәли дүзүлүр, ассиметрик јумурта формалы, түнд јашыл рәнкли, дөривари, бөрк, чылпагдыр.

Чичәкләри хырда (3-4 мм диаметрли) олуб сарымтыл-јашыл рәнкли, улдузваридир. Тохумлары парлаг вә шумалдыр.

Мај-ијунда чичәк ачыр, мејвөләри ијун-октјабрда јетишир. Бө'зән август ајында тәкрар чичәкләмә мүшәһидә олуноур.

Вөтәни Крым, Гафгаз, Орта Асија дағлары, аралыг дәнизи саһилләридир. Азербайчанын бүгүн дағәтәји зоналарында (1000 м јүксәклијә гәдәр) вә торпағы дузлу олмајан дүзән рајонларында кәсниш јажылмышдыр. Палыд вә арид мешәләри мәһв едилән саһәләрдә сых чәнкәллик јарадыр.

Д о в ш а н а л м а с ы - Cotoneaster

Дүнјада 60 нөвү, Гафгазда 12 нөвү мә'лумдур. Довшан алмасының Азербайчанда 5 нөвү јажылмышдыр.

Кирдәјарпаг довшан алмасы - C.integrissimus

Боју 2 м-ә чатан дүзкөвдәли дағыныг чәтирли тикансыз колдур. Јарпаглары бүгөвкөнәрлы, енли еллипсвари, кирдә вә ја јумуртавари, күт вә ја сивридир, үстдән чылпаг, түнд јашыл, алтдан

Paliurus spina-christi: а-мејвэли будаг; б₁-б₂-чичэк. в₁-в₂-чичэк; 2-тоху
Гаратикан

кечәвари бозумтулдур. Чичәкләри ағ вә ја ачыг чәһрајыдыр. Ијунда чичәк ачыр, мејвәси август сентјабрда јетишир.

Гәрби Европа, Финландија, Прибалтика, Беларусија, Украјна, Крым вә Гафгазын һәр јериндә јайылмышдыр.

Гарамејвәли довшан алмасы - *C.melanocarpus*

Боју 1,5 м-ә чатан тикансыз колдур. Јарпағлары кирдә јумуртавари, бүтөвкөнәрлы, алтдан ағ вә ја гәһвәји кечәвари, узунлуғу 4,5 см-ә гәдәрди. Чичәкләри солғун чәһрајы, чичәкјанлығы чылпагдыр. Мејвәләри күрәшәкилли, гара, којумсов өртүклү, узунлуғу 9 мм-ә гәдәр, 2-3 чәрдәклиди.

Авропанын шимал һиссәси, Чин, Орта Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыван вә Талышын дағлыг һиссәсиндә јухары гуршағлара гәдәр раст келинир.

Чох чичәкли довшаналмасы - *C.multiflorus*

Будағлары тикансыз дүздајанан, боју 2 м-ә чатан колдур. Зоғлары әввәлчә гонур сарымтыл кечәвари, сонралар чылпағлашараг гырмызымтыл гонур рәнк алыр. Јарпағлары төкүлән, бә'зән гышда үстдә галан, овалвари вә ја узунсов овалвари, күт вә ја бир гәдәр итиләшмиш, узунлуғу 2-5 см, ени 1,2-2,5 см, алтдан әввәлчә назик кечәвари олуб сонралар чылпағлашыр. Чичәкләри ағ, ағ чәһрајы рәнкли олуб, аралы ләчәкләри дүздајанан чохчичәкли галханчығларда јерләшир. Мејвәләри күрәшәкилли, гырмызы, 2-3 чәрдәклиди.

Орта Чин, Гәрби Сибир, Орта Асија вә Гафгазын һәр јериндә, о чүмләдән Азәрбајчанда 1200 м јүксәклијә гәдәр галхыр.

Гаја довшаналмасы - *C.saxatilis*

Боју 2 м-рә чатан колдур. Јарпағлары кирдә, јумуртавари вә ја еллипсвари олуб узунлуғу 4 см, ени 3 см-ә гәдәр, үстдән којумсов вә ја парлаг јашыл, алтдан ағымсов сарымтыл кечәваридир, саплағы 5 мм узунлуғунда, кечәваридир. Чичәкләри чохчичәкли сых мүрәккәб галханчығда јерләшир, хырда чичәк

тачлары ағ рәнклидир. Мејвәләри күрәвари, гара, 2 чәрдәклидир. Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Гобустанда гајаларда битир.

Салхымвари довшаналмасы - *Cotoneaster racemiflorus*

Алчаг бојлу 300-1000 см, будаглы колдур. Бириллик зоғлары, боз кечәвари олуб, сонралар түнд гырмызы гәвәји рәнк алып. Јарпағлары кирдә јумуртавари вә ја еллипсвари, узунлуғу 4 см-ә гәдәр, үстдән парлаг көјүмсов јашил, алтдан ағымсов кечәваридир. Чичәкләри ағ олуб 5-12 әдәд мүрәккәб чичәк галханчығларда олур. Мејвәләри кирдә узунсов, чылпаг, гырмызы, 2 чәрдәкли олур. Мај-ијунда чичәкләјир, мејвәси август-сентјабрда јетишир.

Шимали Африка, Кичик Асија, Чин вә Шәрги Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыванын дағлыг һиссәси, Диабар, Гобустан, Бозгыр јајла, Күр-Араз дүзәнлијиндә раст кәлинир.

Д о г г у з д о н - *Lonicera*

Ади доггуздон - *L.caprifolium*

Һүндүр олмајан (2-3 м) сармашан вә ја дырмышан, габығы боз рәнкли голлу-будаглы лиан колудур. Јарпағлары гыса саплағлы, овалвари вә ја јумуртавари еллипсваридир, кәнарлары бүтөв, чылпаг, көјүмтүл рәнклидир, узунлуғу 3,5-10 см, ени 3-6 см-ә чатыр. Чичәк тачы чәрајы сарымтыл вә ја сарымтылдыр. Мејвәләри түнд гырмызы рәнклидир, августда јетишир.

Урал, Алтај вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Самур – Дәвәчи дүзәнлији, Гобустан, Бозгыр јајла, Кичик Гафгазда дүзәндән башламыш орта дағ мешә гуршағына гәдәр, чај саһилләриндә, коллуғларда битир.

Чичәкалтлығлы доггуздон - *L.bracteolaris*

Будаглы колдур. Јарпағлары узунсов-елипсвари вә ја јумуртавари, учу күт вә ја итидир, узунлуғу 1,5-3 (5) см, ени 15-18 мм-дир, гыса саплағлыдыр. Чичәк тачы сарымтылдыр. Киләмејвәләр јетишидикдә бир мејвә әмәлә кәтирир. Азәрбајчанда Нахчыванда дашлы гајалы јамачларда битир.

Иберија доггуздону - *L.iberica*

Алчаг бојлу (0,5-2 м) голлу-будаглы колдур. Јарпаглары хырда (узунлуғу 2-3,5 см), гысасаплаглы, јумуртавари-үрәкшәкилли вә ја кирдә учү итидир, һәр ики тәрәфи түклүдүр. Чичәк тачынын узунлуғу 10-12 мм, сарымтыл, түклүдүр. Гоша мејвәләри орта һиссәдә бир-бирилә бирләшир, рәнки гырмызы олуб диаметри 6-7 мм-дир. Азәрбајчанын һәр јериндә ашағы дағ мешә гуршағындан тутмуш, субалп зонасына гәдәр дашлы, гајалы јерләрдә, коллугларда битир.

Гафгаз доггуздону - *L.caucasica*

Боју 0,5-3 м олан дүз дајанан колдур. Јарпаглары гыса саплаглы, енли овалвари, јумурташәкилли, узунсов-овалвари вә ја енли лансетварыдыр. Чичәк тачы гырмызымтыл бәнөвшәјидир. Мејвәләри күрәви, гара рәнклидир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талышда орта дағ мешә гуршағында јајылмышдыр.

Мешә доггуздону - *L.xylosteum*

Боју 1-2 м олан алчаг колдур. Јарпаглары гыса саплаглы, овал шәкилли, јумуртавари вә ја тәрс јумуртавари, узунлуғу 3-6 см-дир. Чичәк тачы сарымтыл ағдыр, түклүдүр, узунлуғу 11-13 мм-дир. Мејвәләри гырмызы олуб узунлуғу 6 мм-ә гәдәрдир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-шөрг јамачында орта дағ мешә гуршағында мешәликдә вә коллугларда битир.

Ә з к и л - *Mespilus*

Әзкил чинсинин бир нөвү мә'лумдур.

Ади әзкил, алман әзкили - *M.germanica*

Боју 6 м-рә, диаметри 18-20 см чатан кол, бә'зән ағачдыр. Јашлы ағачларын көвдәсинин габығы түнд боз рәнkdә, чадар-чадар, дајаз чатлыдыр. Чаван будагларынын габығы һамар, ачыг боз вә ја гырмызымтыл, көвдәси тиканлыдыр. Чаван зоғлары сых кечәтүклү, сонралар чылпаглашыр. Јарпаглары садә, узунсов енли лансетвари,

гыса саплаглы, узунлуғу 6-12 см, ени 3,5 см, конары бүтөв вә ја дишли, бә'зән 1-2 дилимли, үстдән түнд јашыл, чылпаг, алтдан ачыг јашыл, үстү, хүсусән дамарлар боју ағ түклүдүр. Чичөкләри тәк-тәк, ири, ени 3-5 см, 5 лөчөкли вә касажарпагчыглыдыр. Мејвөләри кирдә армудвари вә гаидәси азачыг пазвари, галынлығы 2-3 см-дир.

Орта вә Чөнуби Европа, Шимали Иран, Чөнуби-шәрги Кичик Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчаннын бүтүн дағ, дағөтәји вә дүзән әразиләриндә мешәликдә, мешә талаларында орта дағ гуршағына гәдәр галхыр.

Ж а с м и н, ј а с ә м ә н - *Jasminum*

Дәрман жасмини вә ја һәгиги жасмин - *J.officinale*

Дырмашан кол олуб узун зәиф бучагвари будагланыр. Јарпағы 5-7 јарпагчыгдан ибарәт олуб узунсов лансетвари, бир гәдәр итидир. Чичөкләри ағ, әтирли, узун саплаглы, чәтир формалы чичөк групуна топлашыр, әтирлидир. Азәрбајчанда Талышын дүзән вә дағ һиссиндә мешә конарларында во коллугларда битир.

Колвари жасмин - *J.fruticans*

Дик дајанан, боју 0,6-1,5 м-ә чатан, һамар, чубугвари, јашыл будаглы колдур. Јарпаглары чылпаг олуб, 3 бә'зән 2 вә 1 јарпагчыгдан ибарәтдир. Чичөк тачы сары, әтирсиздир.

Бүтүн Азәрбајчан әразисиндә дүзәндән башламыш орта дағ мешә гуршағына гәдәр јайылмышдыр. Дашлы вә килли јамачларда битир. Бә'зән ардыч мешәликләриндә сых коллуг јарадыр, белә шәраитдә боју 30-40 (100) см олур.

З и р и н ч - *Berberis*

Зиринч чинсинин Европа, Асија, Африка вә Чөнуби Америкада 300-ә гәдәр нөвү мә'лумдур. Азәрбајчанда 3 зиринч нөвү битир.

Ади зиринч - *V. vulgaris*

Боју 2,5 м-ә чатан, көвдәси чох будагланан колдур. Чаван будаглары сары-гонур, јашлы будаглары боз рәнклидир. Көвдәсиндә узунлуғу 2 см-ә чатан бәрк (сәрт) тиканлар олур. Јарпаглары назик, пәрдәли, еллипсвари, тәрсинә јумуртавари-лансетшәкиллидир, назиләрәк саплаға кечир, узунлуғу 4 см-ә гәдәрдир, кәнарлары кирпијә бәнзәр мишарвари, ајдын көрүнән торшәкилли, үстдән күтдүр. Чичәкләри салхымвари сүпүркәдә јерләшир, салхымда 5-13 чичәк олур. Салхымын узунлуғу 2-3 см-ә чатыр. Мејвәси ачыг парлаг гырмызы, бә'зән сарымтыл, узунлуғу 12 мм-ә гәдәр узунсов киләмејвәдир, гида кими истифадә олунур.

Азәрбајчанын һәр јериндә-дүзәндән башлајыб орта, бә'зән јухары дағ мешә гуршағына кими галхыр. Мешәнин кәнарында, сәјрәк јериндә, коллугларында, чај чынғыллыгларында битир.

Иберија Зиринчи - *V. iberica*

Боју 2 м-ә чатан, гонур гырмызы вә алгырмызы будаглы колдур. Будаглары вә көвдәләриндә 4 см узунлуғунда сәрт тиканлар вардыр. Јарпаглары бәрк олуб даралараг саплаға кечир, тәрсинә јумуртавари, гыраглары бүтөвдүр, бир дестәдә 3-6-сы јерләшир, һәр ики тәрәфи торлу дамарлыдыр. Мејвәләри узунсов силиндршәкилли, түнд гырмызыдыр, узлуғу 1 см-ә гәдәрдир.

Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазын орта дағ гуршағына гәдәр галхыр, Гобустан, Бозгыр јайла вә Нахчыванын дағлыг һиссәсиндә дә раст кәлинир. Гуру јамачларда, чај, дәрә чынғыллыгларында, коллугларда битир.

Мејвәсиндән гида кими истифадә олунур.

Сыхчичәк зиринч - *V. densiflora*

Боју 1-3 (4) м-ә чатан чох будаглы колдур. Чаван будаглары гонур-сары рәнклидир. Јарпаглары тәрсинә јумуртавари вә ја узунсов олуб даралараг саплаға кечир, үстдән бүтөв, алт тәрәфдән диш-диш олуб тиканлыдыр. Мејвәси јумуртавари күрәшәкиллидир, бә'зән узунсовдур, узунлуғу 5-6 мм сјни өлчүдә олур.

Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазын орта дағ гуршағында, Нахчыванын дағлыг һиссәсиндә, Диабарда јајылмышдыр. Гуру дағ јамачларында, мешәнин кәнарларында, коллугларда битир.

З о ф а л - Cornus

Дүнјада зоғалын 3 нөвү мө'лумдур. Республикамызда бир зоғал нөвү кениш јајылмышдыр.

Ади Зоғал - C.mas

Боју 3-6 м олан сых вә кирдә чөтирә малик ағач вә ја колдур. Көвдәсинин габығы тутгун боз вә ја ачыг гәввәји рәнклидир. Чаван зоғлары јашылымтыл вә түкчүклүдүр. Јарпағлары гыса саплағлы, галын, бүтөв кәнарлы, гаршылығлы дүзүлән, һәр ики тәрәфдән сејрәк түкчүклүдүр. Јарпағлары овалшәкилли олуб јајда үстдән түнд јашыл, алтдан ачыг јашыл, пајызда гызылы-сары рәнкли олур. Гызылы сары рәнкли чичәкләри 15-25 әдәд чөтирвари чичәк групундан ибарәтдир. Әтли мејвәси тунд вә ачыг гырмызы, бә'зән сары рәнkdә олур. Еркән јазда (бә'зән феврал, март) чичәк ачыр, мејвәси август-сентјабрда јетишир. Орта вә Чөнуби Авропа, Кичик Асија, Мәркәзи Чин, Јапонија вә Шимали Америкада битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгазын ашағы вә орта дағ гуршағы, һәмчинин Гаңых-Һәфтәран вадисиндә кениш јајылмышдыр.

И р г а - Amelanchier

Бир чох нөвү вар. Азәрбајчанда бир нөвү битир.

Ади вә ја кирдәјарпаг ирга - A.rotundifolia

Боју 2-3 м-рә чатан колдур. Зоғлары сарымтыл-көј вә ја гырмызымтыл гонур рәнкли, парлагдыр. Будағлары дүз вә ја шахәлидир. Габығы бозумтул-гара, јашландагча хырда чатлар әмәлә кәлир. Јарпағлары енли еллипсвари, кирдә вә ја јумуртавари, гайдәси кирдәдир, үстдән јашыл, алтдан ағымсовдур, кәнарлары хырда күт дишлидир. Чичәк группу галханчыг шәклиндә олуб 5-10 әдәд кечәвари түклү чичәји олур. Ләчәкләри узунсов

Зоғал

1-зоғ; 2-чичекли зоғ; 3-чичек групу; 4 ва 5 -чичеклар;
6-мејвали зоғ; 7- мејва ва чардэк.

Amelanchier rotundifolia
Кирдэярпаг ирга

лансетвари олуб ағ рөнклидир. Мејвөлөри күрөвари олуб диаметри 8 мм-ә гәдәрдир, әввәлчә гырмызы, јетишдикдә гаралыр, үстүндә көјүмсов өртүк олур. Тохумлары орагшәкилли, әјилмиш, гәһвәји рөнкли, парлагдыр.

Орта вә Чәнуби Авропа, Кичик Асија, Шимали Африкада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Нахчыванын дағлыг һиссәсиндә, орта, бә'зән јухары дағ гуршағында, дашлы јамачларда битир.

Итбурну, һәмәрсин, дәркүд - Rosa

Шимал јарымкүрәсинин мүләјим вә субтропик өлкәләриндә итбурнунун 400 нөвү, Гафгазда 70 нөвү, Азәрбајчанда 24 нөвү битир.

Јарымкүрәви итбурну - R. haemisphaerica

Боју 0,6-1 м олан алчаг колдур. Тиканлары назик, мүхтәлифдир; ириләри орагвари, галанлары чох назикдир. Һәр ләләкдәки 5-7 јарпагчыг тәрсинә јумуртавари, хырда, узунлуғу 0,5-2,5 см дәрин дишли, үстдән адәтән чылпаг, алтдан дамарлар боју вә бүтүн јарпаг сәтһи сыхылмыш олур. Ләләкләри зәиф ојугвари күкүрд рөнкли сарыдыр. Мејвәси күрәви, диаметри 15-18 мм сары вә ја нарынчыдыр.

Кичик Асија, Иран вә Чәнуби Загафгазијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Нахчыванын дүзән һиссәсиндә битир.

Рапена итбурнусу - R. garinii

Боју 1-2 м олан әјри будағлы колдур. Тиканлары мүхтәлифдир: ириләри гармагвари, гаидәси енлиләшән, хырдалары гылваридир. Ләләкдә 5-7 јарпагчыглыдыр. Јарпагчыглар узунсов тәрсинә јумуртавари, гаидәси пазвари, дамарлар боју түклү, конарлары икигат дишлидир. Ләләкләри ојуг, парлаг сарыдыр. Мејвәси күрәвари, 1,5 см диаметрли, сары вә ја нарынчыдыр.

Кичик Асија, Иранда битир. Нахчыванда ашағы вә орта дағ гуршағларында гуру јамачларда јайылмышдыр.

Чохтиканлы итбурну - *R. spinosissima*

Көкдөн чохла пөһрә верән, боју 50-90 см олан колдур. Будаглары мүхтәлиф сых тиканларла өртүлүдүр. Ијнәләр ири, хырда, дүз, дала әжилән, гәфлөтән гайдәси кенишләнәндир. Јарпағын оху сејрәк вәзичикли вә чохла хырда тиканларла өртүлүдүр. Ләләкдә 7-9 јарпагыг олур, узунлуғу 8-20 мм, кирдә вә ја узунсов овалвари, һәр ики тәрәфи чылпаг, лакин алтдан дамар боју зәиф түклү, кәнарлары икигәт дишлидир. Ләчәкләри ири, адәтән ағаппагдыр. Гафгазын ендем биткисидир. Азәрбајчанын демәк олар ки, һәр јериндә ашағы мешә гуршағында субалп гуршағына гәдәр раст кәлинир.

Ади итбурну, ит итбурнусу, һәмәрсин - *R. canina*

Һүндүр бојлу (5 м-ә гәдәр) колдур. Тиканлары охшар, бәрк, әјри, гайдәси енлидир. Бир охда 5-7 (9) јарпагыг олур; јарпагыглар еллипсвари, кәнарлары мүрәккәб ити дишлидир. Чичәкләр галханчыгда тәк-тәк вә бир нечәси бир јердә олур. Ләчәкләри чәһрајы, бә'зән ағдыр. Мејвәләри күрәви вә овалвари, чылпаг, сығаллы вә гырмызы рәнжлидир.

Авропа, Шимали Африка, Кичик Асија, Сурија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанын һәр јериндә орта дағ гуршағына гәдәр раст кәлинир.

Азәрбајчан итбурнусу - *R. azarbaijdzhantica*

Чох алчаг бојлу (10-20см) колчугдур. Тиканлары дүз дајаныр. Јарпагыглар 5-7 әдәд олуб кирдә, һәр ики тәрәфдән сых вәзичиклидир. Касачыг јарпагыгларынын гайдәси әтли, гисмән ләләкли (1-3 ләләкли), вәзичикли вә гылчыглыдыр. Мејвәләри тәк-тәк, күрәви, диаметри 10-17 мм, чылпаг вә гырмызыдыр.

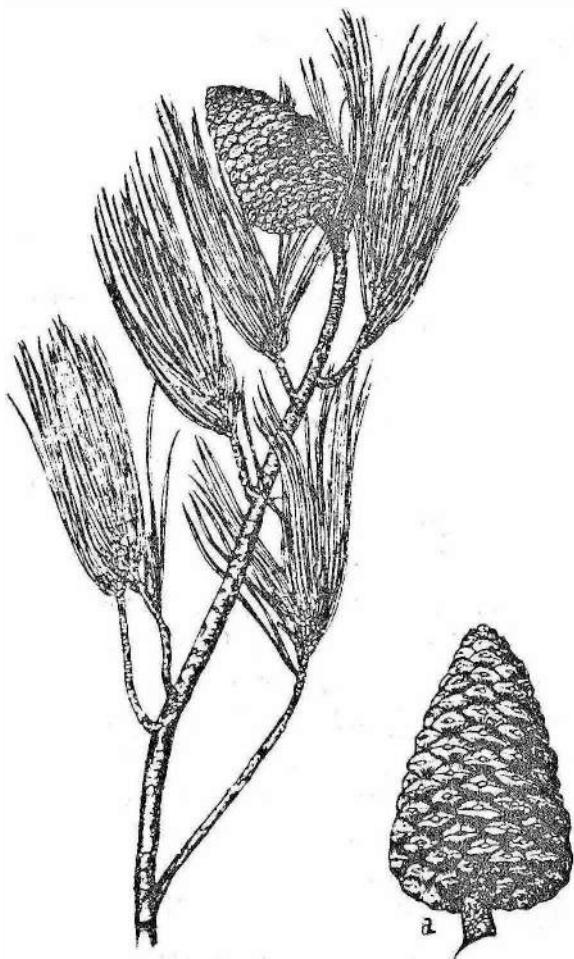
Гарабағын ендем биткиси сајылыр.

Афселиус итбурнусу - *R. afzeliana*

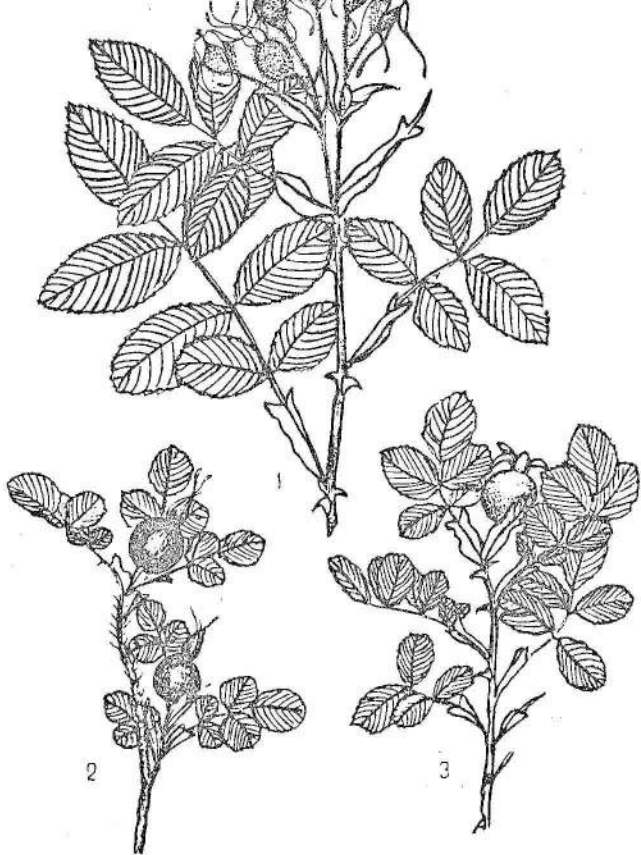
Гөвсвари саллаг көјүмсов рәнкли будаглары олан колдур. Ијнәләри чохла галын вә овалвари әјри, гайдәси енләшир. Јарпаглары ири, узунлуғу 17 см, јарпагыглары 5-7 (9) әдәд олуб

Итидишли итburnу. 1a-Турионун кәсији. 2-Сосновски итburnу.
 3. Чохтиканлы итburnу: За-мејвәли будаг.

Pinus eldarica
Елдар шамы. а-гозасы

1. Комаров һәмәрсини; 2. Азәрбајчан һәмәрсини; 3. Низами һәмәрсини

кирдө вө ја јумуртавари, чох вахт еллипсваридир, һәр ики төрөфдөн чылпаг, вөзисиз, конарлары икигат дишлидир. Чичөкләри галханчыгда төк-төк вө ја бир нечәси бир јердө олуб, лөчөкләри түнд-чөһрајыдыр. Мејвәси мүхтәлиф өлчүлү вө формалы, һамар, гырмызы рәнклидир.

Авропа, Скандинавија, Балкан, Кичик Асија вө Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимал-шөрг јамачы, Кичик Гафгазын чөнуб јамачы вө Нахчыванда раст келинир.

Түкчүклү итбурну - *R.tomentosa*

Боју 1-3 м, әјри-үјрү, әјилмиш будаглары олан колдур. Тиканлары ејни олуб ашағыја әјилмиш вө ја дүз, гаидәси енләшмишдир. Јарпагчыглары кирдө еллипсвари, боз, алт төрөфи кечөвари, аз вө ја чох мигдарда вөзичиклидир. Чичөкләрин диаметри 3,5-6 см олуб төк-төк вө ја бир нечәси галханвари чичөк групунда јерләшир. Чичөк саплағы узун сых вөзичикли гыллыдыр, ири олмајыб солгун, лөчөкләри чөһрајыдыр. Мејвәси күрөви вө ја јумуртавари, һамар вө ја вөзичикли-гыллы (түклү), гырмызыдыр. Ијунда чичөкләјир.

Орта вө ја Атлантик Авропа, Скандинавија, Балкан вө Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазда орта даг гуршағына гөдөр, Лөнкөранын вө Муғанын дүзәнлијиндө битир.

Јумшаг итбурну - *R.mollis*

Боју 0,5-1,5 м олан азбудаглы, будаглары вө јарпаглары көј чаларлы колдур. Ијнөләри назик, узун, дүз, бө'зөн јухары дурандыр. 3-9 јарпагчыглыдыр, јарпагчыглары кирдө-јумуртавари вө ја төрсинә јумуртавари, һәр ики гуртарачағында кирдөлөшмиш, үстдөн ипөквари парлаг, алтдан сых кечөвари түклү вө вөзичиклидир; чичөкләри төк-төк вө ја бир нечәси галханчыгда јерләшир. Лөчөкләри түнд чөһрајы олуб каса јарпағындан бөјүкдүр. Мејвөләри күрөви вө ја јумуртавари, адөтөн вөзичикли

чод түклү, бө'зөн һамар, гырмызы вә ја нарынчы гырмызыдыр, Ијун-ијулда чичәк ачыр.

Авропа, Скандинавија, Балкан, Кичик Асија, Иран во Гафгазда битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын гәрбиндә, Кичик Гафгазын мәркәзи һиссәсиндә орта вә јухары мешә гуршағында мешәнин кәнарында вә коллугларда раст кәлинир.

Буасје итбурнусу - R.boissieri

Тиканлары ири, бизвари, дүз вә ја бир гәдәр әјилмиш, гайдә һиссәсиндә енләшмишдир. Јарпагчылары еллипсвари, бир вә ја икигат ити-мишардишлидир. Чичәк саплағы узун олуб чичәк јатағы өлчүдә вә ја ондан 2-3 дөфә узундур, чичәк јатағы илу бирликдә бол вәзичикли чод түклүдүр. Чичәк тачынын диаметри 5-6 см олуб ағ вә ја солгун чәрајыдыр. Мејвәләри чылпаг во һамар, јумуртавари кирдәдир.

Кичик Асија вә Гафгазда, Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шәрг һиссәси вә шимали шәрг јамачында јухары мешә вә субали гуршағында јајылмышдыр.

Низами дәркүлү - R.nisami

Тиканлары керижә әјилмиш ири, гайдәси енләшмишдир. 7 јарпаг-чыглыдыр, јарпагчылары тәрсинә јумуртавари, бө'зөн лансетвари, гайдә һиссәси даралан, икигат дишли, узунлуғу 2,5-3,5 см, ени 18-22 мм, һәр ики тәрәфи сејрәк вәзичикли, алтдан ал түклүдүр. Мејвәләринин узунлуғу 2 см, еллипсвари, гәввәји гырмызыдыр. Гафгазын ендем биткисидир. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын шимал јамачы, Нахчыван, Диабар чөкәклијиндә гуру јамачларда битир.

Гарјакин итбурнусу - R.karjagini

Тиканлары бәрк, азачыг әјилмиш, сарымтыл рәнкли, гайдәси чох енләшмиш олур. Јарпагларын сајы 7 өдөд, хырда, узунлуғу 1,5-1,8 см, ени 10-15 мм, гыса еллипсвари, ити, һәр ики тәрәфи, хүсусән алт һиссәси түклү, сых вәзичикли, кәнарлары икигат сых дишлидир. Мејвәләри галханчыгда, сејрәк түклү саплагда

јерләшиб, узунлуғу 1 см, јумуртавари, чылпагдыр. Каса јарпағы керижә гатланыр. Азәрбајчаннын ендем биткиси олуб Нахчыванда субалп гуршағында битир.

Галханчыгылы итбурну - *R. corumbacea*

Ади итбурнуја јахын нөвдүр, ондан јалныз јарпағларынын һәр ики төрөфинин түклү олмасы илә (ади итбурнуда чылпаг олур) фәрғләнир. Авропа, Шимали Африка, Кичик Асија, Иран, Әфғаныстан вә Гафгазын һәр јериндә јухары мешә гуршағына гәдәр галхыр.

Прилипко итбурнусу - *R. prilipkoana*

Тиканлары чох, хырда, јасты, ашағы әјилмиш олур. Јарпағлары 5-7 әдәд лансетвари вә ја лансетвари-еллипсвари, бир гат дишли, үстдән чылпаг, алтдан орта дамар боју түклүдүр. Чичәк саплағы вә мејвәләри сых вәзичиклидир.

Азәрбајчанын ендем биткиси олуб јалныз дағлыг Гарабағда орта мешә гуршағында мешәнин кәнарында битир

Хырдачичәк итбурну - *R. micrantha*

Тиканлары ири, әјилмиш, гайдә һиссәсиндә чох енләшмишдир. Саплағы вәзичиклидир. Јарпагчығлары хырда, узунлуғу 15-20 мм, овал вә ја еллипсвари, алтдан сых вәзичикли вә түклү, хырда назик дишлидир. Чичәкләри төк-төк, хырда олур; ләчәкләри чәбрајы, диаметри 14 мм-дир. Мејвәләри күрәви вә ја јумуртаваридир. Атлантика, Орта Авропа, Аралыг дәнизи вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-шәрг јамачы һиссәси, Кичик Гафгазын шимали-шәрг јамачында орта дағ гуршағына гәдәр дашлы јамачларда битир.

Атропатан итбурнусу - *R. atropatana*

Чаван зоғлары һәр ики төрәфдән сых түклү вә ја кечәваридир. Ијнәләри сејрәк, назик, ачыг сары, гайдә һиссәсиндә азачыг енлидир. Вәзичиксиз, кәнары дишли 5 јарпағлыдыр. Чичәк саплағы ағ-кечәвари, вәзичиклидир. Мејвәләри шарвари вә ја

төрсинө јумуртавари, гырмызы, үзөри гырмызымтыл вөзичиклидир, Азәрбајчанын ендем биткисидир (Нахчыван).

Комаров итбурнусу - R.komarovii

Тиканлары бир аз ашағы јөнөлмиш, гайдәси енләшмишдир. 5 јарпагчыглы олуб, јарпагчыглары лансет вө ја еллипсвари, кәнарлары икигат дишли, үстдән сарымтыл-јашыл, алтдан солғун, сых отураг вөзичиклидир. Галханчыгда 6 чичөк вар. Каса јарпагчығы керижө јөнөлмиш, ләләквари, сых сүгунвари вөзичиклидир. Мејвәси узунсов еллипсваридир.

Гафгазын ендем биткисидир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимал-шөрг јамачы вө шөрг һиссәси, Кичик Гафгазын шимал јамачында јухары мешө гуршағында дашлы јамачларда битир.

Клука итбурнусу - R.klukii

Ади итбурнуја тиканларына көрө охшајыр, лакин бө'зән тиканлары ашағы һиссәдән түклү олур. Јарпаг оху сых вөзичикли тиканварыдыр. Јарпагчыглары ири, узунлуғу 2-5 см, ири вөзичикли мишарвари, дишли, касачыг јарпаглары ләләквары, чохла вөзичикли-дишли ләләклидир. Мејвәси гырмызыдыр. Авропа, Кичик Асија вө Гафгазын һәр јериндө јухары мешө гуршағына гөдөр дашлы јамачларда битир.

Маршал итбурнусу - R.marschallina

Клука итбурнусуна охшајыр вө ондан јарпагчыгларынын төрсинө јумуртавары, икигат дишли вө касачыг јарпағынын дар ләләкли (Клуга нөвүндө ләләкләр енли олур) олмасилә фәргләнир. Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгазда битир.

Иберија итбурнусу - R.iberica

Боју 1-1,5 м олан колдур. Тиканлары мүхтәлиф, гармагвари, гайдәсинө доғру енләшән, хырда ијнәсиздир. Јарпагчыг 5-7 (9) өдөд, кирдө, јумуртавари вө ја еллипсвари, гайдәсинө доғру даралан, ити мишардишли, һәр тәрәфдө 11-24 диш, чылпаг вө ја

везичиклидир. Чичөкләри төк-төк, бә'зән 2-3-ү бир јердә олур. Лөчөк саплағы һамар вә ја гыса везичикли, чод түклүдүр. Лөчөкләрин узунлуғу 10-20 мм, ағ вә ја чөһрајыдыр. Мејвәләри һамар, јумуртавари вә ја кирдә, азачыг чод түклүдүр.

Иран, Кичик Асија, Балкан, Орта Асија вә Гафгазда (һәр јериндә) јајылмышдыр.

Унлу (тозлу) итбурну - *R.pulverulenta*

Алчаг (30-50) см сых тиканлы колдур. Ики чүр ијнәли: ири, чох әјилмиш вә хырда везичикли. Јарпагчылары хырда, адәтән кирдә, 7-11 әдәд, алтдан чох сых везичикли, үстдән аз везичикли вә бир гәдәр түклүдүр. Чичөк саплағы гыса вә түклүдүр. Лөчөкләри түнд чөһрајыдыр. Мејвәләри јумуртавари вә ја кирдә гырмызымтылдыр. Аралыг дәнизи, Балкан, Кичик Асија, Иран вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазын шимал-гәрб јамачы, Нахчыван вә Ләнкәранын дағлыг әразисиндә дашлы јамачларда битир.

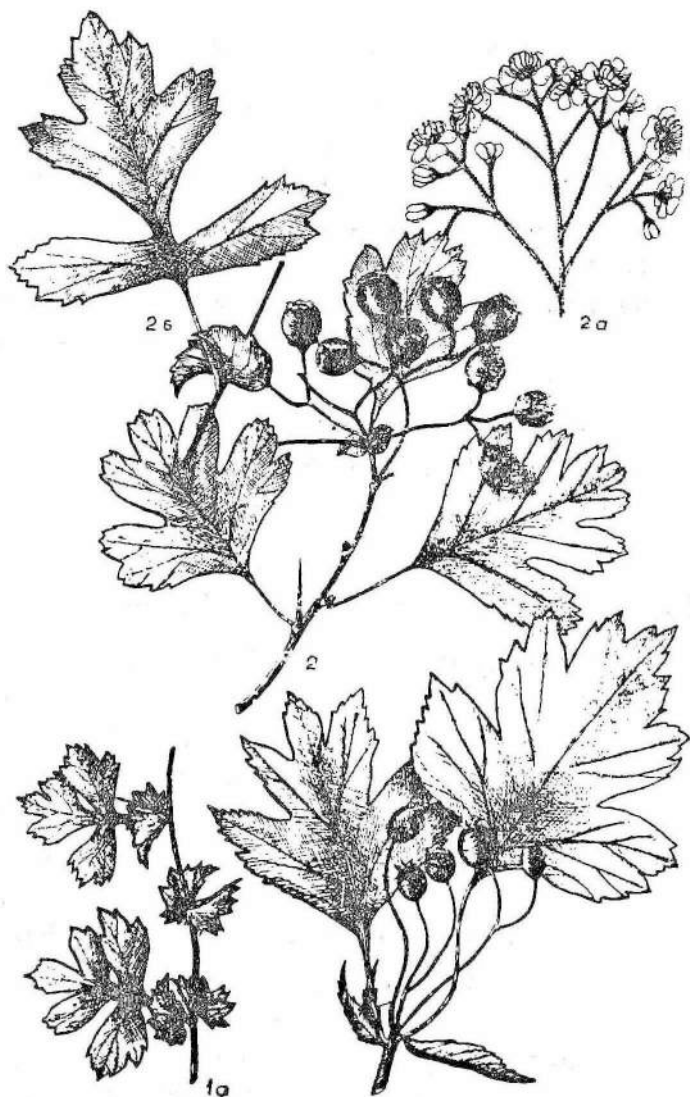
Алма итбурнусу - *R.pomifera*

Боју 3 м-ә чатан ири колдур. Тиканлары адәтән ејничүр олуб дүз, мөһкәм, гаидәсинә доғру азачыг даралыр. Јарпагларын узунлуғу 2-5 см, узунсов овалвари, јашылымтылдыр. Чичөк саплағы төк-төк, гыса, сых чод түклүдүр. Мејвәләри күрәви вә ја армудабәнзәр, ири (ени 2 см) чод түклүдүр.

Аралыг дәнизи, Орта Европа, Скандинавија, Балкан, Кичик Асија вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгазда орта вә јухары мешә гуршағында, коллугларда, мешәнин кәнарында битир.

Алексејенко итбурнусу - *R.alexeevkoii*

Ғыш тумурчуглары чылпаг, көј өртүксүз, ири орагшәкилли гатланмыш јасты тиканлыдыр. Јарпаг саплаглары кечәвари түклү вә сејрәк везичиклидир, јарпагчылары јумуртавари-еллипсвари, һәр ики төрәфдән сых түклү везичиксиздир. Чичөк охлары олан будагчылары ири бүкүлмүш тиканларла јанашы һәм дә дүз

1. *Crataegus caucasica* мејвәли будаг; 1^а-зоғун һиссәси; 2. *Crataegus pentagyna* мејвәли будаг; 2^а-чичәк группу; 2^б-зоғун һиссәси

Гафгаз жемишаны

Crataegus kyrtostyla: 1-мејвэ будағы; 2-чичэкли будаг; 3-зогун хиссэси.

Гафгаз жемишаны

Crataegus kyrtostyla: 1-мејвэ будағы; 2-чичәкли будаг; 3-зоғун һиссәси.

Шәрг жемишаны - *C.orientalis*

Боју 3-5 (7) м олан ағач вәј а 1,5-3 м-лик колдур. Чавап зоғлары сых кечәвары-түклүдүр. Тиканлары дүз, 10-15 мм узунлугда олур. Јарпағлары бөјүк олмајан, галын, 3-5 (7) дәрип дилимлидир. Зоғларын әксәријјәти сонралар тикана чеврилир. Јарпағлары еллипсвары, һәр ики тәрәфдән сых мәхмәри түкчүклү, үстдән көјүмсов, алтдан бир гәдәр ачыг рәнклидир. Јарпаг саплағы гыса вә сејрәк түкчүклү вә ја саплагсыздыр. Чичәк групу мөһкөм, сыхдыр, чичәкләр галханчығларда јерләшир, чичәк саплағы түкчүклүдүр. Тачы ағ рәнклидир. Мејвәләри гырмызымтыл, нарынчы рәнкли, диаметри 12-18 мм, јасты күрәшәкилли, әтлидир. Мејвәси 4-5 чәрдәклидир. Мај ијунда чичәк ачыр. Мејвәләри сентјабр-октјабрда јетишир.

Чәнуби Јунаныстан, Кичик Асија вә Гафгазда битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазын чәнуб һиссәси вә Нахчыванын ашағы вә орта дағ гуршағында, Диабар чөкәклијиндә гуру јамачларда битир.

Гафгаз жемишаны - *C.caucasica*

Алчаг бојлу (7 м-рә гәдәр) ағач вә ја әксәр һалда 2-3 (5) м һүндүрлүјүндә колдур. Будағларынын рәнки боздур. Зоғлары чылпаг, гонурудур. Тикансыздыр, бә'зән јарпағлы тиканлары олур. Јарпағлары солғун, чылпаг, бә'зән сејрәк түклүдүр. Чичәкли будағларынын ашағы јарпағлары тәрсинә јумуртавари, гайдә һиссәси дар пазвары, уч тәрәфдән бүтөв кәнарлы вә ја ири дишли, јухары јарпағлары енли-јумуртавари, кирдә, гайдә һиссәси енли пазвары, 3-5 (7) дилимли, орта һиссәдән башлајараг гејри бәрабәр дишлидир; мејвәсиз зоғларын јарпағлары јумуртавари, 7 дилимли кәнарлары ири дишлидир. Чичәк групу 5-15 чичәкли олуб чылпагдыр. Тачынын диаметри 18-20 мм олуб ағ рәнклидир. Мејвәләри јетишдикдә гара бәнөвшәји вә ја түнд алгырмызы, ачыг нөгтәли, сары әтлидир. Мајда чичәк ачыр. Мејвәләри октјабарда јетишир.

Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын вә Нахчыванын дағлыг һиссәси вә Диабарда битир.

Әрикөвдә жемишан - *C.kurtostyla*

Алчаг бојлу (6-8 м) ағач вә ја (1,5-4м) колдур. Будағлары гонурвары боздур. Зоғлары гырмызымтыл гәһвәји, аз тиканлы вә ја тикансыздыр. Јарпағларынын узунлуғу 5 см, парлаг јашыл, үстдөн чылпаг, алтдан бир гәдәр ачыг, өртүксүз, чох һиссәси сыхылмыш түклү, ромбшәкилли вә ја тәрсинә јумуртавари, гаидә һиссәси пазвары, бә'зән кирдәдир, 5-7 дилимли, кәнарлары мишарвари дишлидир: саплағы јарпагдан бир аз узундур. Чичөк группу 5-6 өдөд бир јердә галханвари будагчыгда јерләшир. Һәр будагчыгда 1-3 чичөк олур. Чичөк тачынын диаметри 11-15 мм олуб ағ рәнклидир. Мејвәләри узунсов цилиндрвари вә ја еллипсвары шәкилдә, гырмызыдыр. Мејвәсинин учунда керижә гатланмыш каса јарпагчыглар вардыр, бир чөрдөклидир. Апрель-мајда чичөк ачыр, мејвәси сентјабр-октјабрда јетишир.

Скандинавијанын чәнубу, Орта Авропа, Балкан жарымадасынын шимал һиссәси вә Гафгаз, Нахчыван, Ләнкәран зонасынын дағлыг һиссәси, Диабар, Самур-Дәвәчи дүзәнлији, Гобустан, Бозгыр јајла, Күр-Араз вә Ләнкәран дүзәнлијиндә мешә алты кими мешәнин кәнарында битир.

Хырдајарпаг жемишан - *C.microphylla*

Чохлу голлу будағлы, боју 1-2 (3) м олан колдур. Будағларынын рәнки боздур. Зоғлары гәһвәји, чылпаг, бә'зән чохлу гыса тиканлыдыр. Јарпағлары назик, кичик (узунлуғу 1-3 см), чылпаг, гаидә һиссәси енли пазвари вә ја кәсикли; чичөк ачан зоғларын ашағы јарпағлары енли, үчбучағлы јумуртавари, 3 дилимлидир. Чичөк группу садә, чәтир шәклиндә, 4-5 чичөкли, чылпагдыр. Чичөк тачы ағ, диаметри 13-16 мм-дир. Мејвәләри парлаг гырмызы, узунсов овалвари, цилиндр шәкилли вә ја армудварыдыр. Узунлуғу 9-12 мм, бир чөрдөклидир. Мај-ијунда чичөкләјир, сентјабр-октјабрда мејвә верир.

Иран, Крым və Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Ләнкәранын дүзән və дағлыг һиссәсиндә мешә алтында və Диабар чөкәклијиндә битир.

Түкчүклүчичөк жемишан - *C. eriantha*

Кичик ағач və ја колдур. Будаглары түнд боз рәнклидир. Чаван зоғларынын габығы бозумтул, сачаглы түкчүклүдүр. Мејвәсиз зоғлары гысалмыш, жоғунлашмыш, чох вахт јарпаглы тиканлара чеврилир. Јарпаглары үстдән түнд јашыл, чылпаг, алтдан ачыг јашыл, сејрәк түкчүклүдүр. Мејвәли зоғларынын ашағы јарпаглары овалвари, уч һиссәсинин кәнарлары бүтөв və ја хырда ити дишлидир. Чичәкләри галханчыгларда јерләшир, тач һиссәси ағ рәнклидир. Каса јарпагчыглары узунсов үчбучаг шәклиндә, учлары сивридир. Мејвәләри ики, бә'зән бир чөрдәклидир. Мајда чичөкләјир, мејвәләри август-сентјабрда јетишир.

Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шәргиндә, Кичик Гафгазын шималында, ашығы дағ гуршағында гуру јамачларда битир.

Мејер жемишаны - *C. meyeri*

Кичик ағач (3-4) м, әксәр һалда боју 1-3 м олан күчлү тиканлы колдур. Будагларынын рәнки боз гырмызы гонурудур. Чаван будаглары албалы гырмызы рәнкли, сачаглы, чох вәхт гысалараг јарпаглы тиканлара чеврилир. Јарпаглар үстдән түнд јашыл, алтдан ачыг јашыл, һәр ики тәрәфи түклүдүр, гыса зоғларын ашағы јарпаглары узунсов тәрсинә јумуртавари, гайдәсинә доғру пазварыдыр, уч тәрәфдән даралараг дишли və ја 3 дилимлидир; јухары јарпаглар узунсов ромбвари, гайдә һиссәси пазвары 5 һиссәдән ибарәтдир, уч тәрәфи мишарвари дилимлидир. Чичөк групу 10-15 чичөклидир, чичөк групунун будагчығы, чичөк саплағы сых бозумтул кечәварыдыр. Чичөк тачынын диаметри 15-17 мм олуб ағ рәнклидир. Мејвәләри түнд гырмызы, овалвари кирдә, өтлидир, узунлуғу 12-18 мм-дир, 2 чөрдәклидир. Мајда чичөк ачыр, мејвәси сентјабр-октјабрда јетишир.

Кичик Асија, Шимали Иран вә Гафгазда јайылмышдыр. Азербайчанда Кичик Гафгазын чәнуби, Ләнкәранын дағлыг һиссәси вә Диабар чекәклијиндә, ашағы вә орта дағ гуршағында гуру јамачларда битир.

Мүхтәлиф јарпағлы јаланчы јемишан - *C.pseudoheterophylla*

Боју 1,5-4 м олан ағач вә ја колдур. Будағларынын габығы боз рәнклидир. Зоғлары јашылымтыл гонур, чылпаг, гыса тиканлыдыр; бә'зән мејвәсиз зоғларын бир һиссәси јарпағлы тиканлара чеврилмишдир. Јарпағлар үст тәрәфдән парлаг ачыг јашыл, адәтән чылпаг вә ја сејрәк түкчүклү, алтдан көјүмтүл, азачыг мум өртүклү вә ашағы дамарлар боју зәиф түклүдүр; мејвәли зоғларын ашағы јарпағлары тәрсинә јумуртавари вә ја узунсов овалвари, уч тәрәфи дишли вә ја 3 дилимли; јухары јапағларын узунлуғу вә ени 3-4,5 см, кәнарлары кирдә вә ја тәрсинә јумуртавари, гаидә һиссәси енли пазвары, 3, бә'зән 5 дилимлидир; дилимләр дөјирми, уч тәрәфдән ити, јумуртавари, јарыдан јухары кәнарлары гејри бәрабәр дишлидир; чичәк групу хырда мүрәккәб галхан шәклиндә, 8-15 чичәкли, чылпагдыр. Мејвәләри гәввәји гырмызы, енли јумуртавары, адәтән 3-4 вә ја 1-2 чәрдәклидир.

Иран вә Гафгазда јайылмышдыр. Азербайчанда Кичик Гафгазын мәркәзи вә чәнуби, Нахчыванын ашағы вә орта дағ гуршағы, Бозгыр јайлада гуру јамачларда битир.

Шовис јемишаны - *C.szovitsii*

Алчаг бојлу ағач вә ја колдур. Будағларын габығынын рәнки гонур боздур. Чаван зоғлары сых ағ кечәварыдыр; гыса зоғларын чох һиссәси бәрк јарпағлы хырда тиканлара чеврилмишдир. Јарпағлары бәрк, галын, көјүмсов, сыхылмыш түкчүклүдүр, тәрсинә јумуртавари ромбшәкилли, адәтән 5 енли дилимли, уч тәрәфи аз дишли, бә'зән бүтөв кәнарлыдыр, саплағы гысадыр, чичәк групу сых олуб 10-12 чичәклидир, чичәк групунун будағы вә чичәк саплағы сых кечәвары түклүдүр. Мејвәләри түнд гырмызы,

диаметри 12-15 мм-дир; һәр мејвәдә 3-4, бә'зән 2 чүт үчтилли чәјирдәк олур, мај-ијунда чичәк ачыр, мејвәләр октјабрда јетишир.

Кичик Асија вә Гафгазда, Азәрбајчанда Кичик Гафгазын мәркәзи һиссәси вә чәнубунда, орта дағ гуршағында гуру јамачларда јажылмышдыр.

Јулғун - Tamarix

Јулғун чинсинә 100-ә јахын нөв дахилдир. Бу нөвләрин чоху јабаны һалда чәнуби Европанын, Асијанын вә шимали-шәрғи Африканын сәһра јарымсәһраларында јажылмышдыр. Гафгазда 10, Азәрбајчанда 6 јулғун нөвү битир.

Мејер јулғуну - T.meyerii

Ири кол вә ја алчаг ағач олуб боју 3-4 (6) м-ә чатыр. Јашлы көвдәләр боз вә ја гонур, будағлары алгырмызы, бозвари, гырмызы, сары, иллик зоғлары көјүмтүл, јашыл, алгырмызы вә ја сарымтылдыр. Бир иллик будағларын јарпағлары лансетвары олуб узунлуғу 4 мм-дир, гонур рәнклидир. Чичәк ләчәкләри ағ, ағымтыл чәһрајы, бәнөвшәји рәнкли олуб узунсов овал вә ја еллипсшәкиллидир. Мејвәләри хырда олуб бир гутучугда 50-јә гәдәр тохум јерләшир. Април мајда чичәк ачыр, чох вахт сентјабр-октјабрда тәкрат чичәкләмәси мүшәһидә олунур.

Гафгаз, Аралыг дәнизи өлкәләри, Әфғаныстан, Сурија, Кипр вә Иранда јажылмышдыр. Азәрбајчанда Самур-Дәвәчи дүзәнлијиндә, Хәзәр дәнизи әтрафында, Гобустан, Бозгыр јайла, Күр Араз дүзәнлијиндә битир.

Кочи јулғуну - T.kotschyii

Ири, көјүмсов рәнкли кол вә ја кичик ағач олуб боју 3-4 (6) м-ә чатыр. Көһнә көвдә вә будағларынын габығы бозумтул гонур вә ја боз сары, бириллик зоғлары исә ачыг гәһвәји вә ја гырмызымтыл гәһвәји рәнклидир. Јарпағлары хырда, енли јумуртавари вә ја енли овалварыдыр, узунлуғу 1-2 мм, ени 1-1,5 мм-дир. Чичәк ләчәкләри чәһрајыја чалан, ағ вә ја ачыг сары олуб узунсов овал вә ја тәрсинә јумуртаваридир, күтдүр, узунлуғу 2 мм-ә

дәдәрдиp. Гутучугун узунлуғу 3-5 мм, ени 1-2 мм олуб касачыгдан 4 дәфә иридиp. Саманвари рәнкдә олуp. Тохумлары хырда олуб һәр гутучугда 15 әдәдә гәдәрдиp.

Гафгаз, Орта Асија, Иран вә Әфғаныстанда битир. Азәрбајчанда Күp-Араз овалығында вә Нахчыванын дүзән һиссәсиндә јаылмышдыp.

Будағлы јулғун - *T. ramosissima*

Ири кол вә ја алчаг бојлу ағачдыp (2-8 м). Көһнә көвдә вә будағлары түнд боз, иллик будағлары гырмызы гонур, ал гырмызы во ја сарымтыл рәнкдә олуp. Чаван зоғлары көјүмсов јашылдыp. Јарпағлары лансетвари вә ја делташәкилли-үрәкваридиp. Салхымлары сыхдыp, узунлуғу 3-5 см, ени 3-5 мм-диp. Чохлу сүпүркөшәкилли чичәк групуна топлашыp. Чичәк ләчәкләри чәрајы, чәрајы бәнөвшәји, бә'зән ағ рәнкли олуб тәрсинә јумуртаваридиp, узунлуғу 1-1,5 мм, ени 1 мм-ә гәдәрдиp. Гутучуғу үчүзлү пирамида шәкиллидиp, узунлуғу 3-5 мм олуб касачыгдан 3-4 дәфә иридиp. Тохумлары хырда, һәр гутучугда 17 әдәд јерләшиp. Мај-ијунда чичәк ачыp, јај вә пајызда да чичәкләмәси давам едиp. Чох заман тәкpар чичәкләмә мүшәһидә олуноp.

Гафгазда јаылмышдыp. Азәрбајчанда Гобустан, Абшерон, Бозгыр јајла, Алазан Әјричај вадиси, Күp-Араз овалығы, Ләнкәран овалығы вә Нахчыванын дүзәнлик әразисиндә битир.

К ө в ә н - *Astragalus*

Бүтүн јер күрәсиндә әсасән гуру иглими олан өлкәләрдә көвән чинсинин 2 мин-дән артыг нөвү мөвчуддуp. Гафгазда 235, Азәрбајчанда көвәнин кол шәклиндә 36 нөвү мө'лумдуp.

Гызылы Көвән - *A. aureus*

Кичик колдуp. Јарпағ јанлығы пәрдәли чылпағдыp. Јарпағлары бәрк тиканлы саплағлы олуб 6-8 чүт еллипсвари дүзхәтли ити јашыл вә ја азачыг боз тиканлы јарпағчыгдан ибарәтдиp. Чичәкләр будағларын сонунда јарпағ голтуғунда 4-6-сы күрәви чичәк групу јарадыp. Чичәк тачы парлағ сары олуб

1-Шовис кәвәни. 2-Веди кәвәни. 3-Гызылы кәвән.

узуңлуғу 15-18 мм-дир. Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз дағларында орта вә јухары дағ гуршағында гуру јамачларда јајылмышдыр.

Гарабағ көвәни - A.karabaghensis

Демәк олар ки, там чылпаг колчугдур. Јарпағлары тиканлы саплағлы, 6-8 чүг енсиз дүзхәтли, чылпаг ити јарпагчыгдан ибарәтдир. Чичәкләри 6-8 чүг јарпаг голтуғунда топлашыб сых, диаметри 3 см-ә гәдәр, күрәви чичәк башлығы әмәлә кәтирир.

Нахчыван, Диабар чөкәклији, һәкәричај, Охчучај һөвзәсиндә јајылмышдыр.

Маршал көвәни - A.marschallianus

Сых јастыг әмәлә кәтирир. Тиканлы саплағлы јарпағлары (узуңлуғу 2-3 см) 6-8 чүг узунсов хәтвари сиври бозтүкчүклү вә ја азачыг јашыл јарпагчығлардан ибарәтдир. Чичәкләри 2-си бир јердә чичәк голтуғунда сых күрәви, бә'зән овалвари, диаметри 1,5-2 см олан башчыг әмәлә кәтирир, һәммин јердә јенидән јарпағлар инкишаф етмәјә башлајыр. Касачығын дишләри ағымсов түкчүклүдүр, узуңлуғу 4 мм-дир.

Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимал-шәрг јамачында дашлы саһәләрдә битир.

Мејер көвәни - A.meyeri

Кичик кол олуб јумшаг јастыг әмәлә кәтирир. Јарпагалтылығы јумуртавари лансетвари, миләбәнзәр итиләнмиш, үстү түклүдүр. Саплағы 7 см узуңлуғда олан јарпағлары 4 чүг енли эллипсвари, ағымсов, боз, хырда тиканлы јарпагчығлардан ибарәтдир. Чичәк групу сых башчығлы олуб диаметри 15-25 мм-дир. Чичәк тачы чәһраји рәнкли, касачыгдан 2 дәфә иридир.

Кичик Гафгазын чәнуб јамачында вә Диабар чөкәклијиндә дашлы јамачларда јајылмышдыр.

Гарјакин көвәни - A.karjagini

Бош јумшаг јастышәкилли тиканлы колдур. Тиканларын узуңлуғу 5-6 мм-дир. Јарпағлар 3-4 чүг узунсов тиканларын

жанында узанан жашыл чылпаг жарпагычдан ибаретдир. Чичөк группу сых, башчыглы, күрөви-галханабэнзэр олуб диаметри 3-4 см дир. Чичөк тачы солгун бөнөвшәји, узунлуғу 15-18 мм-дир.

Нахчыванда орта дағ гуршағында дашлы гажалы жамачларда жаҗылмышдыр.

Иҗнәшәкилли кәвән - *A.erinaceus*

Жастыг әмәлә кәтирир. Жарпаглары күчлү тиканлы, саплағын узунлуғу 3-5 см, 5-6 чүг узунсов хәтвари, сиври, бозумтул түкчүклү жарпагычдан ибаретдир. Чичөк группу узунсов вә ја узунсов цилиндрварыдыр. Чичөкләр чүг-чүг жарпагларын голтуғунда јерләшир. Касачығын дишләри сых ағ кечәварыдыр.

Кичик Гафгазын чәнуб һиссәсиндә, Нахчыванда, Зубантда орта дағ гуршағына гәдәр жаҗылмышдыр.

Компакт кәвән - *A.compactus*

Алчаг бојлу тиканлы колдур. Жарпаглары 5-6 чүг узунсов-еллипсвары, итиләшмиш сыхылмыш боз түклү жарпагычлардан ибаретдир. Чичөк группу будагларын сонунда, сых, күрәвари, бә'зон галханварыдыр. Касачыгларын дишләри ағ түклүдүр. Чичөк тачы касачыгдан 1,5-2 дөфә узундур.

Чәнуби Загафгазијада жаҗылмышдыр. Азәрбајчанда, Нахчыван вә Зубантда орта дағ гуршағында дашлы гуру жамачларда битир.

Иран (фарс) кәвәни - *A.persicus*

Сыхылмыш күмүшү түклү тиканлы, 20-40 см һүндүрлүјүндә жастыгшәкилли колдур. Жарпаглары 5-6 чүг лансетвары, еллипсвары, һәр ики тәрәфи итишәкилли жарпагычдан ибаретдир. Салхымлары узунсов, сыхдыр; онларын аҗагычлары жарпаг бојда вә ја ондан бир аз узундур. Касачыгы јумшаг түклү, алгырмызы, узунсов јумуртавари, гайдәси габарыг, узунлуғу 15 мм-дир; онун дишләри дүз, бизварыдыр. Чичөк тачынын узунлуғу 20 мм олуб касачыгдан хејли узун алгырмызыдыр.

Чәнуби Загафгазија, Азәрбајчанда Кичик Гафгазын чәнубунда, Нахчыванда, Диабарда орта вә јухары дағ гуршағында дашлы жамачларда жаҗылмышдыр.

Гогенаккер көвәни - A.hohenackeri

Тиканлы колчуг олуб 20-50 см Һүндүрлүкдә јастыг өмөлө көтирир. Будаглары тиканлы саплаглыдыр. Јарпаглары 6-7 хөтвари, узунсов боз јашыл јарпаглардан ибарөтдир. Салхымлары сых, башлыглы олуб узун бөрк ајагчыг үзәриндә дуруб јарпагдан хөјли бөјүкдүр. Чичөк тачынын узунлуғу 12 мм олуб чөһрајы рөнклидир.

Азәрбајчанда Зувант (Диабар) зонасында орта вө јухары дағ гуршағында гуру дашлы јамачларда јайылмышдыр.

Гафгаз көвәни - A.caucasica

40-50 см Һүндүрлүјүндө көвдәли колдур. Тиканларынын узунлуғу 2,5-3,5- см-дир. Јарпаглары 6-8 чүт хөтвари лансетвари ити јарпагчыгдан ибарөтдир. Јарпагјанлығы ити лансетвари, түклү, саманы сары рөнклидир. Чичөкјанлығы енсиз хөтвари гајыг шөкилли олуб касачыг бөјдадыр. Касачыглар гаидө һиссөдө адөтөн чылпаг, јухарыда ағ түклүдүр; онларын дишләри лансетваридир. Чичөк тачы касачыгдан 2 дөфө узун олуб 12-14 мм-дир, рөнки солғун мавидир.

Азәрбајчанда Кичик Гафгазын шимали-шөрг јамачы, ашағы дағ гуршағы, Бозгыр јайла вө Күр дүзүндө јайылмышдыр.

К ө н д а л а ш - Sambucus

Јер күрәсиндө от, кол вө ја ағач шөклиндө 20 нөвү мө'лумдур. Гафгазда вө Азәрбајчанда 2 нөвү битир - отвари көндалаш (S. ebulus) вө кол вө ја ағачшөкилли көндалаш (S.nigra).

Гара көндалаш - S.nigra

Өсасән бөју 3-5 м олан қол, бө'зән бөју 8 м-рө чатан пгачдыр. Чохиллик будагларынын габығы күл рөнкли-бозумтул, узунуна дајаз чатлыдыр. Чаван зоглары һамар, јашылымтыл, сонралар бозумтул рөнк алып. Јарпаглары мүрөккөб төклөлөквары (5-7 өдөд), јашыл рөнклидир. Чичөкләри сарымтыл рөнкли сүнбүлвары сүпүркөдө јерләшир, өзүнөмөхсус ијө маликдир.

Мејвәси бәнөвшәји-гара, сәтһи парлаг вә ширәлидир. һәр мејвәдә 2-4 әдәд тохум (чәјирдәк) олур.

Крым вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талыш дағларында орта дағ-мешә гуршағына гәдәр мешәләрдә раст кәлинир.

К ө р м ә ш о в - Euonymus

Көрмәшов чинсинә 220-јә гәдәр нөв дахилдир. Јабаны һалда Гафгазда көрмәшовун 8, Азәрбајчанда 4 нөвү битир.

Мөхмәри көрмәшов - E. velutina

2-4 м һүндүрлүјү олан колдур. Јарпағлары узунсов-эллипсвари вә ја тәрсинә јумуртавари, хырдадишли олуб узунлуғу 2-8 см, ени 1-3.5 см-дир, кичик саплагда јерләшир. Мај-ијунда чичәк ачыр, мејвәләри август-сентјабрда јетишир.

Иранда, Шәрги Загафгазијада (Талыш вә Гарабагда) вә Кичик Гафгазын орта дағ-мешә гуршағында јайылмышдыр.

Авропа көрмәшову - E. europaea

Алчаг ағач олуб боју 5-7 метрә чатыр, бә'зән кол шәклиндә битир. Көвдәсинин вә јашлы будағларынын рәнки гонур-боздур. Јарпағлары бир гәдәр дәривари, узунсов-эллипсвари, јумуртавари вә ја тәрсинә јумуртавари, узунлуғу 3-16 см, ени 1-7.5 см, хырда дишлидир. Гутучуғу чәһрајы рәнкли, 4 дилимли, ганадсыз, шумал вә чылпагдыр, һәр јувачыгда 1, бә'зән 2 тохум јерләшир.

Крым, Гафгаз, Гәрби Авропа вә Кичик Асијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазын орта дағ гуршағына гәдәр, Талыш дағларында, Ганых-Һәфттаран вадисиндә вә Бозгыр јајлада битир.

Зијилли көрмәшов - E. verrucosa

Боју 1-3 м олан колдур. Будағлары сых хырда гара вәзичик-ләрлә өртүлдүр. Јарпағлары ачыг-јашыл, эллипс вә ја узунсов эллипсваридыр. Узунлуғу 2-6 (18) см олуб ити хырда дишлидир. Гутучуғлары дәрин 4 дилимли, сарымтыл, чылпаг, ганадсыздыр.

1. *Eucalyptus verrucosa*;
Зијилли
кѳрмѳшов

2. *E. europaea*;
Авропа
кѳрмѳшову

3. *E. latifolia*
Енлијарпаг
кѳрмѳшов

Тохумлары јумуртавары, парлаг гарадыр. Мај-ијунда чичэк ачыр, тохумлары август-октябрда јетишир. Гәрби Европа, Крым, Гафгаз вә Скандинавија јарымадасында јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазда орта дағ мешә гуршағына гәдәр вә Нахчыванда битир.

Енлијарпаг көрмәшов - E.latifolia

7 м-ә гәдәр боју олан ағач вә ја колдур. Хырда будаглары кирдә, сарымтыл-јашылдыр, сығаллыдыр, јашлы будаглары - бозумтул гонурдур. Јарпаглары узунсов вә ја узунсов - тәрсинә јумуртавары, узунлуғу 4-15 см, ени 2-8 см, чылпаг, учлары итидир. Гутучуғу 5 ганадлы, саллагдыр, тохумлары узунсов-јумуртавары, түнд гәвәјидир. Мај-ијунда чичөкләјир, мејвәләри август-сентябрда јетишир.

Крым, Гафгаз, Гәрби Европа, Кичик Асија вә гәрби Иранда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгаз, Бөјүк Гафгаз вә Ләнкәран дағларында ашағы дағ-мешә гуршағындан башламыш јухары мешә гуршағына гәдәр, һәмчинин Ганых-Әјричај вадисиндә мешәнин чәтри алтында битир.

К и л а н а р (а л б а л ы), к и л а с - Cerasus

Хырдамејвә албалы, киланар - C.microcarpa

Боју 2 (3) м олан күчлү шахәли - будаглы колдур. Јашлы будагларынын габығы боз, чаван зоғлары исә гонур, чылпаг вә ја сејрәк түклүдүр. Јарпаглары јумуртавары, күт, дәривары, чылпаг, сиври минарвары, хырда (узунлуғу 2-5 см, ени 1 см) вә гыса саплаглыдыр, бозвары-јашыл, үстдән зөиф түкчүклү, алтдан чылпагдыр. Чичөкјанлығы чичөкдән узундур. Лөчөкләри ағ вә ја чәрајы рәнклидир. Мејвәси күрә вә ја јумуртавары, (диаметри 5-8 мм) јетишдикдә гара рәнк алыр, дады туршмәзә-кәмшириндир. Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгаз, Нахчыван, Гобустан, Бозгыр јайла, Ләнкәран зонасы, Күр-Араз дүзәнлијиндә битир.

1-Мешә киласы. 2-Мешә албалысы.
3-Киләнар (хырдамејвә албалы)

Боз албалы - *S. incana*

Боју 1-2 м олан колдур. Будагларынын габыгы намар, бозумтул түкчүклүдүр. Жарпагалары узунсов вә ја узунсов лансетвары, саплагы түкчүклүдүр, гайдә һиссәси пазвары, үстдән јашыл, чылпаг, алтдан ағ кечәтүкчүклү, кәнарлары хырдадишлидир. Чичәкләри гыса саплагда олуб 4-5-и бир јердә чәтирвары чичәк группунда јерләшир. Ләчәкләри овалшәкилли, чәрајы рәнклидир. Април-мајда чичәкләјир, мејвәси ијун-ијул да јетишир. Мејвәси јасты јумуртавары, түнд гырмызы, диаметри 0,6 см-дир.

Бөјүк Гафгазын шималы-шәрг јамачы (Губа), Кичик Гафгазын мәркәзи вә чәнуб һиссәси, Гобустан, Бозгыр јайла, Самур-Дәвәчи дүзәнлијиндә битир.

Араз албалысы - *S. araxina*

Бүгүн әламәтләри боз албалыја охшајыр, лакин јарпагалары алт тәрәфдән түксүздүр (чылпагдыр).

Кичик Гафгазын чәнуб һиссәсиндә вә Нахчыванда гуру јамачларда битир.

Мотмоту, рус алчасы, фирәнк үзүмү - *Grossularia*

Јабаны һалда Гәрби Украјна вә Гафгазда әјри мотмоту битир.

Әјри мотмоту - *G. reclinata*

Боју 1-1,5 м-ә чатан тиканлы колдур. Дүјүмләри узун тиканлы, дүјүмаралары гыса тиканлыдыр. Јарпагалары 3-5 дилимли, кәнарлары диш-дишдир. Чичәк салхымы үч вә ја бир чичәклидир. Ләчәкләри түклү түнд алгырмызы вә ја ачыг чәрајыдыр. Киләмејвәләри күрәви вә ја енли еллипсвары, вәзичикли-гылчыгыдыр вә ја чылпагдыр. Рәнки јашылымтыл, сарымтыл вә ја чох вахт гырмызымтылдыр. Мај-ијунда чичәкләјир. Мејвәси август-сентјабрда јетишир, ширин туршмәзәдир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз (Губа), Гобустан, Кичик Гафгазын орта вә јухары гуршагларында, коллугларда вә дашлы јамачларда битир.

Мурдарча - Rhamnus

Индијә гәдәр мурдарча чинсинин 150-јә гәдәр нөвү мө'лумдур. Гафгазда 6 нөвү битир. Азәрбајчанда 5 нөвү тәсвир едилмишдир.

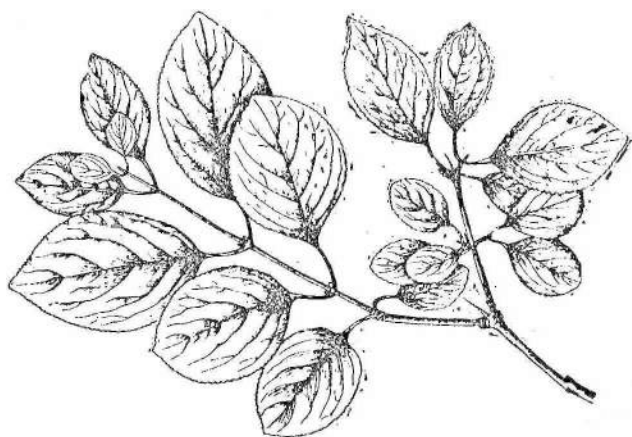
Ишләтмә мурдарчасы - Rh.cathartica

Һүндүр кол вә ја алчаг бојлу ағачдыр. Тумурчуглары узунсов, јумуртавары-конус шәкилли итиваридир, узунлуғу 3-7 мм-дир. Јарпаглары енли еллипсвары, дәјирми вә ја овалвары, узунлуғу 1-3 см, ени 1,5 см-дир, чылпагдыр. Чичөкләри хырда, узунлуғу 3-5 мм-дир, сарымтыл-јашылдыр. Лөчөкләри хырдадыр. Мејвәси өтли, ширәли, јумрудур, диаметри 5-8 мм-дир, гара парлагдыр, 3-4 чөрдөклидир. Тохумунун (чөрдөји) узунлуғу 5 мм-ә гәдәрди. Мај-ијунда чичөк ачыр, август-сентјабрда јетишир. Мејвәләри вә габығы мөдә-бағырсаға јумшалдычы тө'сир көстәрир.

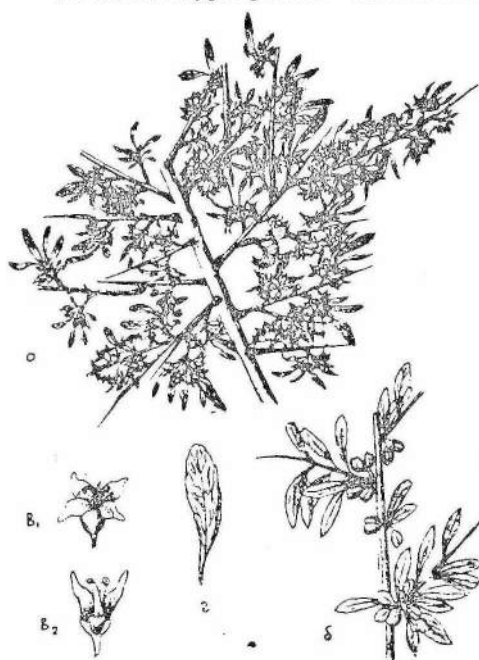
Русија вә Украјнанын чәнубу, Гәрби Сибир, Орта Асија вә Кичик Асијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талыш дағлары, һәмчинин Нахчываның дағлыг һиссәси, Самур-Дөвәчи дүзәнлији, Бозгыр јайла вә Ганых-Өјричај вадисиндә мешәликләрдә битир.

Паллас мурдарчасы - Rh.pallasii

Боју 0,5-2,0 м олан будаглы, бө'зән сүрүнән, тиканлы колдур. Будаглары бөрк, түнд боз вә ја түнд-боз бәнөвшөји, сығаллыдыр. Тумурчуглары хырдадыр. Јарпаглары түнд јашыл, алтдан сарымтыл чаларлыглы, чылпаг, дәривари, дархәтли-лансетварыдыр, узунлуғу 1,5-3,5 см, ени 2-6 мм-дир. Мејвәләри хырда (узунлуғу 3-4 мм), төрсинә јумуртавары, гара вә ја түнд гөввөји, 2-3 чөрдөклидир. Април-мајда чичөк ачыр, ијул-сентјабрда мејвә верир.

Ишлэтмэ мурдарчасы *Rhamnus cathartica*

аллас мурдарчасы *Rhamnus pallasii*

Кичик Асија, Иран, Гафгазын бүгүн рајонларында јайылмышдыр. Азербайчанын бүгүн даг вә дүзән эразиләриндә раст кәлинир. Арид мешәләринин компоненти сајылып, иберија палыды мешәләри мөв едилән сафәләрдә, дашлы-гајалы јерләрдә кениш јайылмышдыр.

Сыхылмыш мурдарча - *Rh.depressa*

Алчаг кол олуб (боју 15см) субалп вә алп зонасында гајаларын чатларында битир.

Хырдамејвәли мурдарча - *Rh.microcarpa*

Алчаг бојлу, чохла будаглы кол олуб, боју 0,3 м-ә гәдәрдир. Субалп вә алп зонасында гајалыгларда битир.

Күрәкјарпаг мурдарча - *Rh.spathulifolia*

Тиканлы, чохла будаглы, боју 1.5-2.5 мм олан колдур. Бојүк вә Кичик Гафгазда орта даг-мешә гуршағына гәдәр сејрәк мешәликдә вә мешә кәнарларында битир.

Мүрдәшәр - *Frangula*

Шимал јарымкүрәсиндә 50 нөвү мө'лумдур. Гафгазда вә Азербайчанда јабаны ыалда 2 нөвү битир.

Көврәк мүрдәшәр - *F.alnus*

Боју 5-7 м-ә чатан кол вә ја агачдыр. Јарпаглары узунсов-овалвары олуб өлчүләри мүхтәлифдир: узунлуғу (3) -9-10 см, ени 2-6 см, бүтөв кәнарлы, түнд-јашыл, дәривары, чылпагдыр. Чичәкләри јарпаг голтугларында 2-3-ү бир јердә, јашылымтыл-солгундур. Мејвәләри чөрдәкли, күрәшәкилли вә ја төрсинә јумуртавары, әввәлчә гырмызы олур, сонралар гаралыр. Апрельин сонунда - ијулун әввәлиндә, тәкрарән август-сентјабрда чичәк ачыр, мөјвәләри август-сентјабрда јетишир.

Авропа, Гәрби Сибир, Гафгазда, Азербайчанда - Бојүк вә Кичик Гафгазда, Ганых-Әјричај вадисиндә јайылмышдыр.

Габығындан ишләтмә (мә'дә) мөгсәдилә истифадә олунур. Габыг вә јетишмиш мејвәсини дәмләјиб гарачијәр, бабасил,

индропс хөстәликләринин мүәличәсиндә ичилик, гашынмада дәријә сүртмәк үчүн дә фәјдалыдыр.

Иријарпаг көврәк мүрдәшәр - F.grandiflora

Боју 5-6 м олан голлу-будаглы колдур. Јарпаглары ири олуб узунлуғу 15-20 см, ени 6-7 см-дир, кәнарлары бүгөв, узунсов эллипсвары вә ја узунсов тәрсинә јумуртавары, назик, үстдән түнд јашыл, алтдан ачыг, сарымтыл, чыппагдыр. Јарпаг саплағы 1,5-2 см узунлуғунда, түнд гонурдур.

Чичәкләри јашылымтыл-сарыдыр. Мејвәләри күрәви, түнд гырмызы, гарадыр. Априлин сону ијунда чичәк ачыр, мејвәси ијулда јетишир.

Иран вә Шәрги Загафгазијада, Азәрбајчанда - Ләнкәрәнын дағлыг һиссәсиндә орта дағ-мешә гуршағына гәдәр мешәләрдә јайылмышдыр.

Н а з - Genista

Авропа, Шимали Африка вә Асијада јайылан 26 нөвдән 15-и Гафгазда, 4-ү Азәрбајчанда битир.

Компакт наз - G.compacta

Көвдәсинин гайдәси ағачвари, будаглы, сүрүнәндир. Будагларынын узунлуғу 5-8 (250 см, јумшаг чох түклү вә сых јарпаглыдыр. Јарпаглары сых түклү, узунсов лансетвары, ити, узунлуғу 8-13 мм, ени 1-2 мм-дир, чичәк тачы ағымтыл-сары, узунлуғу 12-13 мм, чөл тәрәфдән сых күмүшү түклүдүр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын гәрб һиссәсиндә дашылы јамачларда битир.

Бөркү назы - G.flagellaris

Чохбудаглы назик көвдәлидир. Јарпаглары хәтвары-лансетвары, олдугча назикдир, узунлуғу 15-16 мм, ени 1-1.5 мм, бир дамарлы, итидир. Јарпагалтлығы бозвары, чох кичикдир. Салхымы 5-11 чичәкдән ибарәтдир. Пахласы хәттвары-узунсов, узунлуғу 18-20 мм, ени 4 мм, сыхылмыш түклүдүр. Азәрбајчанда

Кичик Гафгазын шимал-шөрг јамачында, ашағы даг гуршағы, дагәтәји әразидә гуру јамачларда битир.

Загафгазија назы - *G.transcaucasica*

Боју 20-40 (50) см-дир. Көк богазындан чохлу чубугшәкилли, сых јарпаглы көвдөләр галхыр. Јарпаглары чох дар, хәттвары, ити, узунлуғу 20-30 мм, ени 2-3 мм-дир. Салхымлары чох чичәкли, сых, будагдан узун вә ја она бәрабәрдир. Касачығы сыхылмыш түклү вә ја чылпагдыр. Чичәк тачынын узунлуғу 10-12 мм-дир. Пахласы ени хәттвары, чылпагдыр. Азәрбајчанда Кичик Гафгазын ашағы вә орта даг гуршағында коллугларда битир.

Н а р - *Punica*

Нар чинсинин 2 нөвү мөвчуддур. Гафгазда, о чүмләдән Азәрбајчанда бир нөвү битир.

Али нар - *P.granatum*

Боју 5 м-ә чатан ағач вә ја колдур. Будаглары тиканлыдыр. Јарпаглары узунсов, лансетвари, еллипсшәкилли олуб, чылпагдыр, үстдән түнд јашыл парлаг, алтдан ачыг јашыл, солғундур. Јазда инкишафынын илк дөврүндә јарпаглары гырмызы олуб. Чичәкләри при, гырмызы олуб зоғун голтуғунда тәк-тәк вә ја 2-3 әдәд бир јердә група јерләшир. Мајда чичәкләмәјә башлајыр, мејвәси ијул-сентјабрда јетишир. Бир ағачда ејни вахтда чичәк вә мејвә олуб. Мејвәси галын габыглы, күрәшәкилли гутучугдан ибарәтдир. Мејвә оввәлчә көјүмтүл, јетишдикдә гырмызымтыл вә сарымтыл рәнкдә олуб.

Самур-Дәвәчи дүзәнлији, Бозгыр јайла, Бөјүк вә Кичик Гафгазын дагәтәји зонасында гуру битмә шәраитиндә вә дәрәләр боју, Күр-Араз дүзәнлијиндә јайлымышдыр.

П и ш и к д ы р н а ғ ы - *Lagonychium*

L.farctum

Алчаг бојлу (30-60 см) дүз галхан аз будаглы колдур. Көвдәсиндә тиканлар сејрәк јерләшиб конусшәкиллидир. Чаван

Punica granatum
Ади нар: чичэкли будаг; чичэк вэ мејвэ

будаглары вә саплаглары түклүдүр. Јарпаглары икигат ләләквари, жарпаглары хырда, узунсов-хәтвари, алт төрөфдән түклүдүр. Салхымы назик, сых, жарпагдан узундур. Ләчәкләри ичәридән чылпагдыр. Јумурталығы чылпагдыр. Пахласы јумуртавари-узунсов, галындыр. Азәрбајчанда Хәзәр әтрафы, Абшерон, Гобустан, Бозгыр јайла, Күр-Араз дүзәнлији, Ләнкәран-Муған әразиси, гуру, зибилли јерләрдә битир.

Реомјурија, кечитоту - Reumugia

Асија, Чәнуби Европа вә шимали-шәрги Африкада 22, Гафгазда вә Азәрбајчанда 4 нөвү јайылмышдыр. Бүтүн нөвләр колчуг вә ја јарымколдур. Јарпаглары әтли вә ја дәривары, кәнарлары бүгөв, чичәкләри икиевли вә ири олур. Ишыгсевәр, гураглыға вә торпағын дузлуғуна давамлыдыр.

Иран реомјуријасы - R.persica

15-30 см һүндүрлүјүндә јарымколдур. Иран, Араз дүзәнлијиндә вә Нахчыванын дағәтәји һиссәсиндә гуру, килли вә дашлы, бә'зән шорлашмыш јамачлардә раст кәлинир.

Түркүстан реомјуријасы - R.turkestanica

Боју 20-40 см олан јарымкол вә ја колдур. Иран вә Абшеронда битир. Дүзән әразидә вә гуру, шорлашмыш килли јамачларда јайылмышдыр.

Бухуркол реомјуријасы - R.hypericoides

Боју 10(20)-50 см олан колдур. Ән Гафгаз, Дағыстан, Орта Асија, Иран вә Загафгазијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Нахчыван, Гарабағ, Бозгыр јайла вә Апшеронда килли вә дашлы, шоранлы гуру јамачларда битир.

Рододендрон - Rhododendron

Сары рододендрон вә ја азалија - Rh.flavum

Сары рододендрон Гафгазда кениш ареала малик олуб әсасән бојүк Гафгазын шимал вә чәнуб макројамачында јайылмышдыр.

Боју 2 м-ә чатан, будаглары дүз дајанан колдур. Гафгазда битән 5 рододендрон нөвүндән јалныз азалија һәмишәјашыл олмајыб гышда јарпағыны төкүр. Үчүнчү дөвр флорасынын бу реликт битки нөвүнә ханымәли колу да дејилир. Јарпаглары назик, узунсов, тәрсинә јумуртавари, узунлуғу 5-10 см, ени 223.5 см, ити, кәнарлары бүтөв, һәр ики тәрәфи түклүдүр, сонралар чылпаглашыр, саплағы гысадыр. Чичәкләри чәтир шәклиндә олан чичәк групуна сых јығышыр. Јарпагламадан өввәл ачылыр, чичәк тачы сары вә ја нарынчы рәнкли, гыфаохшар-зәнкшәкиллидир, диаметри 5-6 см-ә чатыр. Април, мај вә ијун ајларында чичәк ачыр.

Сары рододендрон Загатала горуғунда дәниз сәтһиндән 1500-2100 м јүксәкликдә тоз вә фыстыг мешә типләри јарадыр.

С а р а ғ а н - Cotinus

Сараған чинсинә 2 нөв дахилдир. Онун Гафгазда, о чүмлөдән Азәрбајчанда бир нөвү битир.

Ади Сараған - C.coggygia

Боју 4-5 метрә чатан колдур. Көвдәсинин габығы бир гәдәр чат-чатдыр. Јарпаглары садә нөвбәли дүзүлүшлү, кәнарлары бүтөв, кениш, овалвари вә ја демәк олар ки, дәјирми (жирдә) формада олуб учу пазвари, чылпаг, дәриварыдыр. Үст тәрәфдән түнд јашыл, алтдан ачыг јашылымтыл рәнкли сејрәк түкчүклүдүр. Саплағы түкчүклү, көјүмсов рәнкли олуб узунлуғу 5-9 см-дир. Чичәк саплаглары түнд гырмызы, чәһрајы рәнкли торвары түкчүкләрлә өртүлүдүр. Чичәкләри чәһрајы вә гырмызымтыл-чәһрајы рәнклидир. Мејвәси - чөрдәкли, тәрсинә јумуртавары, чылпаг олуб августда јетишир.

С ө ј ү д - Salix

Сөјүдүн дүнјада 200-дән артыг нөвү мө'лумдур. Азәрбајчанда сөјүдүн 6 ағач нөвү, 7 кол нөвү битир. Республикамызда битән кол нөвләри ашағыдакылардыр.

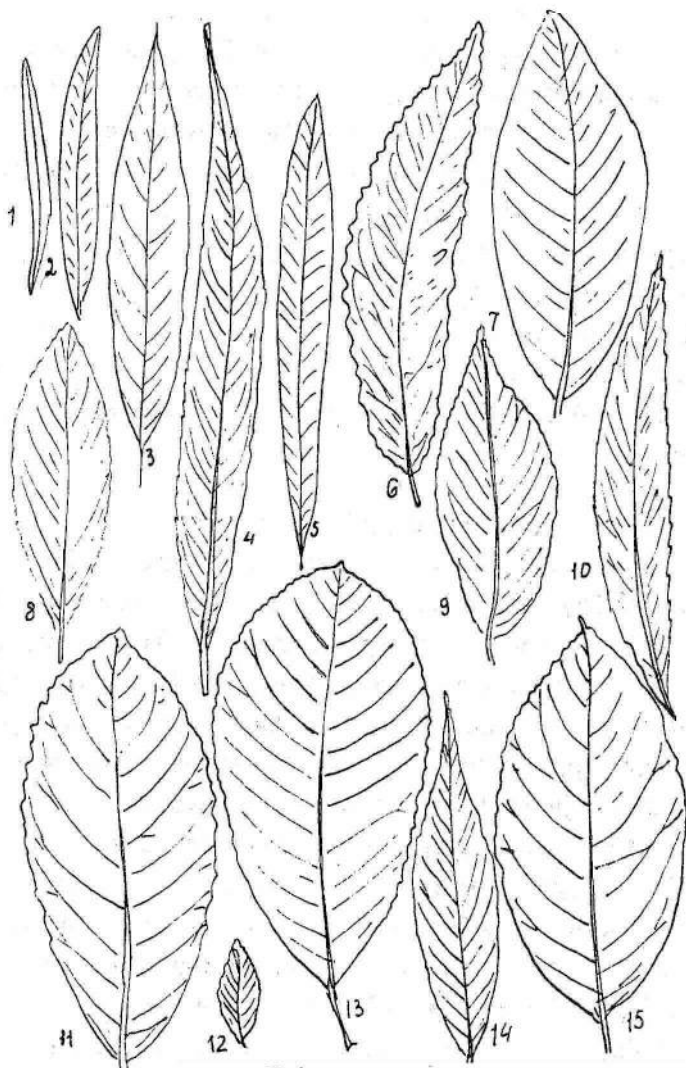
Ағачвари сөјүд - S.arbuscula

Чохбудаглы хырда, чыртдан кол олуб боју 30 см-ә гөдөрдир. Будаглары гырмызымтыл-гонурдур. Жарпаглары гыса саплаглы, еллипсвари, узунсов вә ја тәрсинә јумуртавари-узунсов олуб, узунлуғу 1-2 см, ени 0,5-1,5 см, гайдәсинә вә уча доғру даралыр, күт вә ја шишвари, кәнарлары хырда мишардишли, азачыг бөјүкдүр. Чаван жарпаглары алтдан узун ипәквари-түклү, чаван олмајан жарпаглары исә үстдән түнд-јашыл, алтдан боз көјдүр. Ијунда чичәкләјир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын (Губа) субалп зонасына гөдөр - гајаларда битир, Гафгазын Авропа һиссәси, Гәрби Сибир, Шәрғи Сибир, Орта Асија, Скандинавија вә Мәркәзи Авропада јайлымышдыр.

Колвари сөјүд - S.caprea

Һүндүр кол вә ја ағачдыр. Одунчағы һамар, габығы јашылымтыл-боз, сығаллы, чаван будаглары сых бозтүклүдүр, сонралар чылпаглашыр, гонур рәнклидир. Жарпаг саплағынын узунлуғу 1-2 см-дир. Жарпагларын узунлуғу 5-12 см, ени 2,5-5 см, еллипсваридир, орта һиссәси даһа енлидир, әсасән пазвари вә ја дар гөвсваридир, күт, ити вә ја гыса шишваридир, һәрден узунсов лансетвари вә ја енли овалвари, үстдән бүрүшүк, чылпаг, түнд јашыл, алтдан адәтән јумшаг мөхмәри-түклү, бә'зән боз, ағымсов вә ја бөрк сејрәк түклү вә ја чылпагдыр, бозумтул көјдүр, ғыраглары адәтән бәрабәр олмајан дишлидир, алт тәрәфи јахшы нәзәрә чарпан сых дамарлыдыр. Диши сырғалары гыса саплаглы олуб сых јерләшир, узунлуғу 10 см-ә гөдөрдир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шәрғ вә гәрбиндә, Кичик Гафгазын шимал вә мәркәзи һиссәсиндә, Нахчыванын дағлыг һиссәсиндә, Ләнкәран зонасында дүзәндән субалп зонасына гөдөр чај кәнарлары вә булаглар боју, мешәликдә, чәмән вә дәрәләрдә битир. Арктикадан башга көһнә ССРИ әразисинин һәр јериндә јайлымышдыр.

Сөјүд нөвләри

1. Вилһелм с.	8. Амудәрја с.
2. Хәзәр с.	9. Бешеркәкчикли с.
3. Үчеркәкчикли с.	10. Чәнуб с.
4. Вавилон с.	11. Шишкинли с.
5. Гонур с.	12. Ағачвари с.
6. Гафгаз с.	13. Боз сөјүд
7. Кузнетсов с.	14. Ағ сөјүд
	15. Кечи сөјүдү

Шишкинли сөјүд - S.phlomoides

Һүндүр кол олуб будаглары гарамтыл-гонур вә ја боздур, бир гәдәр сых түклүдүр, габыгдан сојулмуш одунчаға маликдир. Јарпаг саплағынын узунлуғу 1,5 см олуб түкчүклүдүр, Јарпағын узунлуғу 6-12 см, ени 2,5-4,5 см-дир, узунсов-еллипсвари, енли узунсов тәрсинә јумуртавари, бә'зән узунсов лансетваридир. Гаидәси назвари вә ја дар гөвсаридир. Уч тәрәфи ити, кәнарлары далғавари вә ја дешик-дешик дишлидир, адәтән ашағыја доғру бүкүлмүш, үстдән түнд јашыл, чылпаг, алтдан ағымсов вә ја боз, адәтән бир гәдәр бәнөвшөји рәнклидир, гыса сејрәк түклүдүр, дамарлар боју исә сых түклүдүр.

Азәрбајчанда Самур-Дәвәчи овалыны, Хәзәр саһили, Бөјүк Гафгаз, Гобустан, Күр-Араз дүзәнлији, Бозгыр јайла, Кичик Гафгазын шимал вә мәркәзи һиссәсиндә, Ләнкәран зонасында овалыгдан башлајараг орта дағ гуршағына гәдәр јайылмышдыр. Чајлар вә суварма каналлары боју битир. Дәнизкәнары гумларда да раст кәлинир.

Кузнетсов сөјүдү - S.kuznetzowii

Һүндүр кол олуб будаглары гонур вә чылпагдыр. Чаван будаглары ағ-кечөваридир. Габығы сојуланда одунчағы сығаллы олур. Јарпаг саплағынын узунлуғу 1 см-ә гәдәрдир. Јарпағын узунлуғу 7-13 см, ени 3-4 см, узунсов вә ја тәрсинә јумуртавари, бә'зән дар еллипсаридир. Гыраглары бүтөв вә ја гејри-бәрабәр дишли, үстдән түнд-јашыл, алтдан ағымтыл-кечөвари, чаван јарпагларынын кәнарлары ортаја доғру бүкүлүр.

Азәрбајчанда Губа рајону, Гудјалчајын јухары ахыны јамачларынын субалп зонасында рүгүбәтли јерләрдә битир.

Боз сөјүд - S.cinerea

Һүндүр колдур, чаван вә икииллик будаглары јоғун, сых мәхмәри-кечөваридир. Јарпаг саплағынын узунлуғу гыса, түклүдүр. Јарпагларын узунлуғу 4-12 см, ени 1-3 см, узунсов тәрсинә јумуртавари, узунсов-еллипсвари, тәрсинә јумуртавари-лансетшәкилли вә ја лансетваридир, гаидәсинә доғру даралыр, уч

тәрәфи ити вә ја шишдир, үстдән тутгун јашыл, ғыса түклү, алтдан боз-јашыл вә ја көјүмтүл-боз, кечәвари вә ја мәхмәри түклү, јахул јалныз дамарлар боју түклүдүр, ғырағлары ичәријә доғру бүкүлүр, хырда мишарвари дишли вә ја дешик-дешик-дишлидир. Сырғалар отурандыр. Еркәкчик сырғалары јумуртавари, узунлуғу 2 см-ә гәдәр, диши сырғалары - цилиндрвари, узунлуғу 2 см -ә гәдәр, диши сырғалары - цилиндрвари, узунлуғу 3-4 см-дир.

Азәрбајчанда Самур-Дәвәчи овалығы, Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазын шимал һиссәсиндә, Ләнкәран зонасында дүзәндән башламыш орта дағ гуршағына гәдәр, мешәдә вә рүгүбәтли јерләрдә битир. Авропа, Балкан, Кичик Асијада јајылмышдыр.

Гафгаз сөјүдү - *S. caucasica*

Боју 1-2 м олан колдур, чаван будағлары түнд-гонур чылпаг, азачыг түклүдүр. Чаван јарпағлары тәрсинә јумуртавари, чылпагдыр. Јарпағларын узунлуғу 5-8 см, назик, еллипсвари-узунсов, тәрсинә јумуртавари вә ја лансетшәкилли, шиш, үстдән түнд јашыл, алтдан ачыг вә ја көјүмтүл, кәнарлары гејри-бәрабәр мишарваридир. Еркәкчик сырғалары дикдајанан, дар цилиндр шәкилли, узунлуғу 2-3 см-дир, дишичик сырғалары асылы, јумшаг, узун јарпағлы, саплагда отуруп.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын субалп гуршағында, рүгүбәтли јерләрдә битир.

Гонур сөјүд - *S. purpurea*

Боју 2-4(6) м олан колдур. Назик, чылпаг, чох вахт ғырмызымтыл рәнкли будағлары олур. Јарпаг саплығы ғысадыр. Јарпағларын узунлуғу (2) 3-6 (10) см, ени 2-1,5 см, тәрсинә јумуртавари, бүтөв вә ја өн һиссәдән хырда мишарвари, чылпаг, үстдән јашыл вә ја бозумтул-јашыл, алтдан боз-көјүмтүл, бә'зән һәр ики тәрәфдән ачыг јашыл, алт тәрәфдән орта дамары ирәли чыхан ал ғырмызы рәнклидир. Сырғалары сых чичәкли, цилиндр шәкилли, отурандыр, гаидәсиндә бир нечә әдәд јарпаг олур. Дишичик сырғаларын мејвәси 2-3 см узунлуғунда олур.

Азәрбајҗанда Бөјүк Гафгаз, Бозгыр јајла, Кичик Гафгазын шимал Һиссәси, Нахчываның дағлыг Һиссәсиндә, Диабарда, Ләнкәраның ашағы вә орта дағ гуршағында, чајлар вә суварма каналлары боју битир. Гафгазын Һәр јериндә, Авропа (Арктикадан башга), Гәрби Сибир, Орта Асијада јајылмышдыр.

Хәзәр сөјүдү - *S.caspica*

Боју 3-5 м олан чылпаг парлаг сары зоғлары олан колдур. Тумурчуглары 5-6 мм узунлуғунда, сыхылмыш, итидир. Јарпаг саплағының узунлуғу 5 мм-дир. Јарпагларын узунлуғу 5-7(12) см, ени 4-6 мм, хәтвари, лансетшәкилли вә ја хәтваридир, гайдәсинә доғру узунуна даралараг саплаға кечир, уч тәрәфи шиш вә ја узун шишвари, бүтөв ғырағлы вә ја уч тәрәфдән хырда мишарваридир, чаван јарпаглары түкчүклүдүр, сонра чылпаглашыр, үст тәрәфдән тутгун, ачыг көјүмтүл-јашыл, алтдан көјдүр, сырғалары отуран олуб, гайдәсиндә хырда хәтвари јарпағлы, сых чичәкли, дар цилиндршәкилли олуб дик дајаныр.

Азәрбајҗанда Нахчыван МР-дә, ашағы дағ гуршағы чајлар боју јајылмышдыр.

Вильһелмс сөјүдү - *S.wilhelmsiana*

Кол вә ја хырда ағач олуб назик гонур вә ја боз-гонур будағлыдыр, чаван будағлары боз, зәриф олур. Тумурчуғу 6 мм-ә гәдәрдир, ачыг-гонур, узунсов, јасты, күт, түклүдүр. Јарпаглары отуран олуб узунлуғу 2-6 см, ени 4-8 мм, хәтвари вә ја дар хәтвари-лансетшәкилли, ити, бүтөв кәнарлы вә ја бә'зән везичикли хырда мишардишли, чаван икән боз, зәриф түкчүклү, сонра үстдән сејрәк түкчүклү олур, будагда ахырынчы јарпаглары чылпагдыр. Салхымын узунлуғу 3 см-ә гәдәрдир, еркәкчик сырғалары назик цилиндршәкилли, дүздүр. Дишичик сырғалары цилиндрваридир.

Азәрбајҗанда Бозгыр јајла, Нахчыван дүзүндән орта дағ гуршағына гәдәр, чај саһилләриндә битир. Гафгазын Авропа Һиссәси, Орта Асијада јајылыб.

С у м а г - Rhus

Азәрбајчанда һәр нөвү јајылмышдыр.

Ашы сумаг - R. coriaria

Боју 7-8 метрә чатан кол вә ја алчаг бојлу ағачдыр. Јашлы ағачларын дирәк көвдәсинин габығы бозумтул рәнкли, бир гәдәр чатлыдыр. Јарпағлары төк ләләквары, мүрәккәб олуб нөвбәли дүзүлмүшләр. Јарпағлары әсас саплаг үзәриндә отуран олуб сејрәк вә ја сых гырмызымтыл-сары, гумрал түкчүкләрлә өртүлүдүр. Јарпағлары пажызда гызарыр. Чичәкләри зоғун учунда пирамида шәкилли сүпүркәдә јерләшир. Мејвәси чәрдәкли, чылпаг вә ја түклү олуб гонур-гырмызы рәнкли, јумру (кирдә) олуp.

Крым, Гафгаз, Орта Асијада јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Талыш дағларында орта дағ гуршағына кими, Нахчыванда, Бозгыр јајлада јајылмышдыр.

Т о п у л г а - Spiraea

Азәрбајчанда (үмумијјәтлә Гафгазда) 2 нөвү јајылмышдыр.

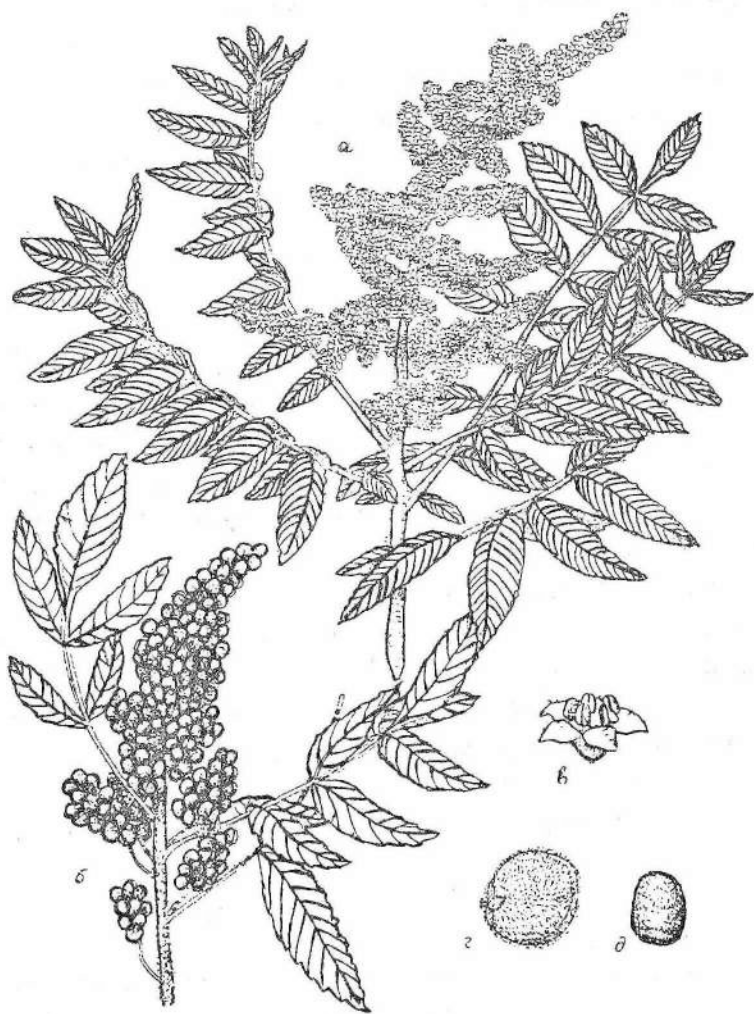
Дазыјарпаг топулга - S. hypericifolia

Боју 80-100 см чылпаг цилиндршәкилли, чубугвары будағлы колдур. Јарпағлары узунсов-лансетвары, гыса саплағлы, кәнарлары бүгөв вә ја азачыг дишли, ајдын көрүнән бир әдәд әсас дамар, 2 әдәд јан дамарлардандыр. Чичәк групу чаван зоғларда бол чичәкверән чохлу, отуран, садә 4-10 чичәк чәтирлидир. Ләчәкләри ағ, узунлуғу 2,5 мм-дир. Април-ијулда чичәк ачыр, ијул-сентјабрда мејвә верир.

Түркијә, Иран, Чин, Монголустан, Орта вә чәнуби Европа вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазын чәнубу, Гобустан, Нахчыван, орта дағ гуршағына гәдәр галхыр.

Аракәсмәли - дишли јарпағлы топулга - S. crenata

Алчаг бојлу (50-100 см) колдур. Јарпағлары пазвары-узунсов 3 дамарлы, габаг төрәфдән кәнарлары аракәсмәли-дишли вә ја

Rhus coriaria L.

Ашы сумаг. а-чичәкли будаг. б-мејвәли будаг, в-чичәк. г-мејвә, д-тохум

бүтөвдүр. Чичэк группу гыса саплаглы галханвары олуб, 10-12 әдәд сых чәтирдән ибарәт јарпагланмыш будагларын сонунда јерләшир. Ләчәкләри ағымсовдур. Апрель-мајда чичәкләјир, ијун-ијулда мејвә верир.

Кичик Асија, Гәрби Европанын шәрг һиссәсиндә вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыванын орта дағ гуршағына гәдәр вә Күр дүзүндә битир.

Ф ы н д ы г - Corylus

Азәрбајчанда фындыг чинсинин 3 нөвү јаоаны һалда битир.

Али фындыг - C.avellana

Ири кол, бә'зән боју 7-9 м-ә чатан ағачдыр. Габығы түнд-боз вә ја гырмызымтыл боздур. Зоғлары түкчүклүдүр. Тумурчуглары јумуртавары, түклүдүр. Јарпаглары кирдә-јумуртавары, учлары ити, јанлары ики чүр диш-дишдир, үстдән түнд-јашыл, алтдан бир гәдәр ачыг рәнкли, чылпаг вә ја сејрәк түклүдүр, узунлуғу 6-12 см, ени 5-9 см-дир. Фындыглары 2-3-ү бир јердә вә ја тәк олур, чанахчығы ачыг јашыл, дишлидир. Фындыглары јасты формадан күрәшәкиллијә гәдәр мүхтәлиф формаларда олур, габыглары назик, ачыг гәһвәјидир.

Скандинавија, Европа, Аралыг дәнизи саһилләри, Балкан, Кичик Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгазда дүзәндән башламыш јухары дағ-мешә гуршағына гәдәр галхыр.

Х а ш а - Onobrychis

Бујнузлу Хаша - Onobrychis cornuta

Дағыныг будаглы, күчлү тиканлы алчаг бојлу (50-60 см) колдур. Јарпаглары 2-4 чүт дүзхәтли-лансетвары ити јарпагчыгдан ибарәтдир. Көһнә јарпагларын саплағы бәркијәрәк сәрт тикана чеврилир. Салхымлары аз чичәклидир. Касачығы тацдан 2-2,5 дөфә гысадыр, онун дишичикләри лансет-бизвары, сәртдир. Чичәк гачынын узунлуғу 12-13 мм, бөнөвшәји-чәһрајыдыр. Пахласы

касачыгдан 2 дөфә узун олуб түкчүклү вә ја чылпагдыр, ярым дөјирми, итидир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-шөрг јамачы, Кичик Гафгазын мөркөзи вә чөнуб һиссәси, Гобустан, Нахчыван вә Диабар чөкөклијиндә ашағы даг гуршағындан башлајыб јухары даг гуршағына гәдәр дашлы јамачларда јайылмышдыр.

Һ е ј џ в а - Cydonia

Ади һејва - C.oblonga

Ағач вә ја колдур, боју 7-8 метрә гәдәр, габығы түнд-боз, рәнкли, гырмызымтыл-гонур чаларлыдыр. Јарпаглары енли-овалвары, гандәси кирдә вә ја үрөквары, нөвбәли, узунлуғу 5-12 см, ени 7 см-ә гәдәрдир. Јарпагларын гырағы бүтөв, уч төрөфдөн күт-итивары, үстдән чылпаг, парлаг-јашыл, алтдан ағымсов-кечәвары, бозумтул-јашыл, көдөк саплағы түклүдүр. Чичөкләри тәк-тәк, ағ вә ја чөһрајы, иридир (диаметри 5 см). Мејвөләри ири, алмаја вә ја армуда бәнзәјир, рәнки лумутәк сары вә өтирлидир, үзәри сых боз кечә (түк) илә өртүлүдүр. Тохумлары гөһвәји-гонур, узунсов, итивары, үзәри селикли гиша илә өртүлүдүр. Апрель-мајда чичөк ачыр, октјабр-нојабрда јетишир.

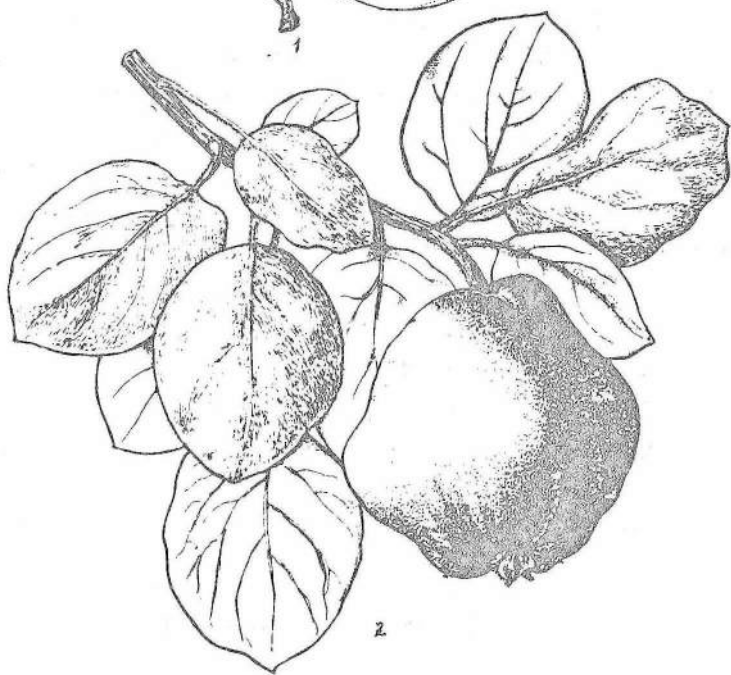
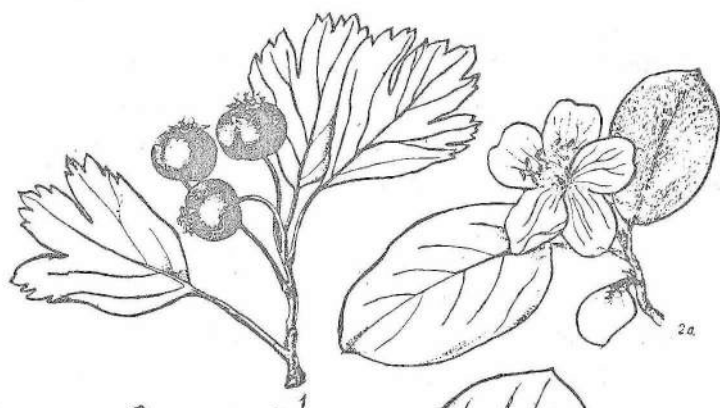
Иран, Орта Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгазын дагәтәји һиссәсиндә, Нахчыван, Самур-Дөвәчи дүзәнлији, Бозгыр јәјлада вә Ләнкаранда дүзән әразидән башлајыб орта даг-мешә гуршағына гәдәр галхыр.

Ч а ј т и к а н ы - Hippophae

Авропада 3 нөвү, Гафгазда бир нөвү битир.

Ади чајтиканы - H.rhamnoides

Кол вә ја боју 5-6 м-ә чатан голлу-будаглы, дағыныг чөтирли ағачдыр. Көһнә көвдә вә будагларынын габығы гарамтыл-гонурдур. Зоғлары гејри-бәрабәр тиллидир, сарымтыл-гонур вә ја боздур. Зоғлардан үфүги вәзијјәттә узунлуғу 5 см олан көдөк будагчылар чыхыр, учу тиканла гуртарыр. Јарпаглары садә, нөвбәли, дүзхәтли вә ја дүзхәтли лансетвары-күт, узунлуғу 8 см-дир, үстдән чылпаг,

тәкли будағы

бө'зөн түклү, бозумтул-түнд жашыл, алтдан сарымтыл күмүшү-аф олуб үстү улдузвары пулчуглудур. Чичөклөри хырда олуб сарымтыл-гонур пулчугларла өртүлүдүр. Мејвөлөри күрөви, гыса саплаглы, сары, чөбрајы вө ја гырмызымтыл, бө'зөн аф рөнкли, ширели, туршвары тамлы омур. Чөрдөји јумуртавары-узунсов, түнд гөвөји, гара рөнклидир. Апрель-мајда чичөк ачыр, мејвөлөри сентјабр-октјабрда јетишир.

Авропа, Аралыг дөнизи өлкөлөри, Гафгаз, Иран, Гәрби вө Шөрги Сибир, Орта Асија вө Мөркөзи Асијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Нахчыван, Талыш (Диабар), Гобустан, Самур-Дөвөчи дүзөнлији, Алазан-Әјричај вадиси, Лөнкөран дүзөнлијиндө јайылмышдыр. Орта дағ-мешө, бө'зөн јухары дағ-мешө гуршагына гөдөр, өсасөн чајлар боју сых коллуглар, ағачлыглар јарадыр.

Ч и н г и л - Halimodendron

Күмүшү чингил - H.halodendron

Боју 2-3 м олан күчлү будаглы, көвдөси гонурвары-гөвөји рөнкли колдур. Јарпаглары гоша-ләләквары, узунлуғу 3-5 см, 3-5 чүт јарпагчыгдан ибарөтдир. Јарпагчыглар узунсов, төрсинө јумуртавары, уч ыссөсиндө узунлуғу 1 мм-ө чатан ити тиканчыглыдыр, узунлуғу 20(35) мм, ени 7-8 (11) мм, көнарлары бүтөв, чылпаг вө ја сыхылмыш ағымсов ипөквары, түкчүклү, көјүмсовдур. Чичөклөри чөбрајы, бөнөвшөји, ағымсов, ири (узунлуғу 20 мм), линсетварыдыр. Пахласы гыса, армудвары, чылпаг, бүрүшүкдүр, узунлуғу 1-3 см, ени 0,7-1,2 см-дир. Тохумлары гөвөји, бөјрөјө охшар, шумал, узунлуғу 2,5-3 мм, ени 2 мм-дир.

Иран, Орта Асија, Мөркөзи Асија (Монголустан), Сибир вө Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Нахчыванын дүзөн вө дағлыг ыссөсиндө гуру јамачларда битир.

Ч у б у х л у ч а, Л е ј л ө к о т у - Philadelphus

Гафгаз чубухлучасы - Ph.caucasicus

Боју 2-3 метрө чатан колдур. Будаглары сарымтыл вө ја гырмызымтылдыр. Јарпаглары гыса саплаглы, гаршы-гаршыја дуран,

узунсов-еллипсвары вә ја јумуртавары, гаидәси кирдә вә ја даралан, ити учлудур, алт тәрәфдән тутгун јашыл, јапышганли түклү вә ја чылпагдыр. Салхымлары аз чичәклидир, чичәкләри олдугча әтирлидир, чичәк ләчәкләринин узунлуғу 15 мм-ә гәдәр олуб сарымтыл-ағдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын орта даг гуршағы мешәләриндә раст кәлинир.

Чанавар киләси - *Daphne*

Чинсә 100-ә гәдәр нөв дахилдир. Гафгазда јабаны һалда 12, Азәрбајчанда 6 нөвү битир.

Ади чанавар киләси - *D. mezereum*

Боју 1 м-ә чатан колдур, көвдәси, будағлары сарымтыл боз рәнклидир. Јарпағлары нөвбәли дүзүлүб будағларынын ахырына жығылыр, узунсов-тәрсинә јумуртавары, күг олуб гыса саплагдадыр. Чичәкләри –ала-гырмызы-чәрајы олуб әтирлидир. Мејвә чөјрдәји парлаг гырмызы рәнкли, овалвары, узунлуғу 8 мм-дир, чөјрдәји түнд-боз күрәваридир, диаметри 4 мм-ә гәдәрди. Априлдә чичәк ачыр, ијул-ијунда мејвә верир.

Авропанын һәр јериндә, Кичик Асијада, Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк вә Кичик Гафгазда, Ләнкәран дағларында ашапы мешә гуршағындан јухары мешә гуршағына гәдәр мешә алты кими битир.

Гафгаз чанавар киләси - *D. caucasica*

Боју бә'зән 1 м-дән һүндүр олан колдур, габымы гырмызымтылдыр. Јарпағлары узунсов лансетвары вә ја лансетварыдыр, узунлуғу 2-7 см, ени 0,5-1,5 см-дир, саплагсыздыр. Чичәкләри ағ рәнкли олуб әтирлидир. Чәрдәкли мејвәси ширәли гара рәнклидир, армудшәкилли чәрдәјинин узунлуғу 4 мм-дир. Мајда чичәк ачыр. Мејвәси ијунда јетишир.

Кичик Асијада, Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шәрг һиссәсиндә вә шимали-шәрг јамачында орта мешә гуршағына гәдәр вә Күр-Араз дүзәнлијиндә битир.

Загафгазија чанавар киләси - *D.transcaucasica*

Боју 60-70 (90) см, габығы гонур рәнкли колдур. Јарпаглары доривары, тәрсинә лансетвары вә ја узунсов тәрсинә јумуртавары ил түклү ашағы саллаг һалда олур. Узунлуғу 1,5-3,0 см, ени 0,5-0,2 см-дир. Чичәкјанлығы сөһәнк формалыдыр. Борунун узунлуғу 8-10 мм-дир, дилимләри енли јумуртавары вә ја јумуртаварыдыр, узунлуғу 3-4 мм, ени 2-3 мм-дир. Мејвәси күрәвары олуб гырмызыдыр. Мај-ијунда чичәкләјир, августда мејвә верир.

Шимали-гәрби Иранда, Чәнуби Загафгазијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Гарабағ вә Нахчыванда битир.

Ч у з ғ у н - *Calligonum*

Орта Асијада чузгунун 30 нөвү јайылмышдыр. Азәрбајчанда 4 нөвү битир.

Јарпагсыз чузгун - *S.aphyllum*

2 м һүндүрлүјүндә колдур, көһнә будагларын рәнкли гырмызы вә ја алагырмызы-гонурдур, чаван будаглары назик олуб, јашыл, шумалдыр, 2-6-сы бир јердә дәстә илә ајрылыр. Тозчуғу чәбрајыдыр, мејвәләри күрәшәкиллидир, узунлуғу 15-20 мм олуб 4 битишик ганадлыдыр.

Гафгаз, Европа, Гәрби Сибир, Орта Асијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Абшеронда (Балаханы), гумлуғларда битир.

Гырхбуғум чузгун - *S.poligonoides*

Ағ габығлы колдур, боју 1,5 м-ә чатыр. Јарпаглары дар бизваридир. Мејвәләри тәрсинә јумуртавари олуб узунлуғу 12-16 мм-дир, чод түклүдүр, тилләри даргәнәддидир. Ганадлар сых гыллы вә јастыдыр.

Балкан, Кичик Асија, Иран, Чәнуби Загафгазијада јайылмышдыр. Азәрбајчанда Нахчыванын дүзән һиссәсиндә гумлу јерләрдә битир.

Бакы чузгуну - C.bakuense

Ајрылмыш көвдәли, боју 1,5 м олан колдур. Јарпаглары сапшөкилли, узунлуғу 2-4 мм, еркөн төкүлөндир. Чичөк саплағында чичөкләри мүхтәлиф узунлугда, 2-5 өдөд дәстә илә отуруп, Мејвәләри овал вә ја узунсов-овалваридир, узунлуғу 10-15 мм, сых гыллыдыр, ганадлары битишик олуб ени 1-2 мм-дир. Азәрбајчанда Абшеронда (Бөјүк-шор, Балаханы, Боздаг тәпәси, Бакы-Балаханы арасы әрази, Сумгајыт чајынын сабили) битир.

Петунников чузгуну - C.petunnikowii

Боју 1.5 м-ә чатан ајрылмыш көвдәли колдур, көһно будагларын габығы ачыг боз вә ја бир гәдәр гырмызымтылдыр. Јарпагларын узунлуғу 2-3 мм, јумуртавари, ити, чох вахт нәзәрә чарпмајан, тез төкүлөндир. Чичөкләри дәстә илә (2-5-и) чичөк саплығында отуруп. Мејвәләри 22 мм-ә гәдәр узунлугда, овалвари вә ја күрәваридир, сых гыллыдыр. Ганадлар сәрт олуб ени 4 мм-ә гәдәрдир.

Абшеронда (Бөјүк-шор, Балаханы, Сангачал, Күр-Араз дүзәнлији) дашлы јамачларда битир.

Һ Ә М И Ш Ә Ј А Ш Ы Л А Ф А Ч Л А Р

А р д ы ч - Juniperus

Дүнјада ардычын 70 нөвү мә'лумдур. Азәрбајчанда 6 ардыч нөвү битир. Онлардан үчү (кәскин ијли, чох мејвәли вә гырмызы ардыч) арид мешәләрин тәркибинә дахил олур.

Кәскин ијли ардыч - J.foetidissima

Бу ардыч нөвү гара арчан да адланыр. Боју 10, бә'зән 15-16 м, көвдәсинин диаметри 1 м-ә чатыр. Чәтри сых енли пирамида вә ја күнбәзшәкилли олур. Көвдәсинин габығы боз вә ја гырмызымтыл-боз рәнкә чалыр. Пулчугшәкилли ијнәләринин узунлуғу 1-3 мм олур, ланестварыдыр, рәнки түнд јашылдыр. Гозаларынын ени 12-18 мм, јетишдикдә көј, даһа сонра исә гонур вә гырмызымтыл-гара рәнк алыр.

Кәскин ијли ардычын мешәләри Түркијә, Балкан жарымадасы, Сурија, Ливан вә Кипр адасында дәниз сәвијјесиндән 100-2100 м һүндүрлүкдә јайылмышдыр. Бу ағач нөвүнә Шимали Гафгаз вә Крымда да раст кәлинир. Азәрбајчанда Бозгыр јайлада вә Нахчыванда јайылмышдыр.

Кәскинијли ардыч гураглыға чох давамлы, истисевәр вә торпаға аз төлөбкардыр. 300-400 илдән артыг јашајыр.

Чохмејвәли ардыч - *J. polycarpus*

Пулчугшәкилли ијнәси олан бу ардыч нөвү шәрг ардычы да адланыр, республикамызда исә она ағ арчан да дејилир. Боју 10-12, бә'зән 15-16 м-ә, диаметри 80-100 см-ә чатыр. чәтири сых, енли пирамида шәкилли олур. Көвдәсинин габығы гырмызымтыл-боз рәнкләдир. Јетишмиш мејвәләринин ени 6-7 мм, күрәви шәкилдә, гара-көјүмтүл рәнклидир.

Чохмејвәли ардыч мешәләри Загафгазија, Шәрги Дағыстан, Түркијә, Иран, Әфганистан вә гәрби Һималајда јайылмышдыр. Республикамызда онун сејрәк мешәләри Бозгыр јайла әразисиндә, Зәјәм вә Шәмкир чајынын ашағы ахыны јамачларында мөвчуддур.

Чохмејвәли ардыч ишыгсевән, торпаға аз төлөбкар биткидир. 300-400 илә гәдәр јашајыр. Гураглыға олдугча давамлы, чох кеч бөјүјән ағачдыр.

Гырмызы ардыч - *J. Rufescens*

Боју 2 м-дән 4-6 м-ә гәдәр олан ағачдыр. Јарпаглары узун тиканлы олуб, сиври ијнәшәкиллидир, узунлуғу 12-20, ени исә 2 мм-дир. Јетишмиш гозалары гырмызымтыл-гонур рәнкли, күрәви шәкилдә, диаметри 6-12 мм-дир.

Гырмызы ардыч Крым, Гафгаз вә Кичик Асијанын исти рајонларында, бүтүн Аралыг дәнизи өлкәләриндә јайылмышдыр.

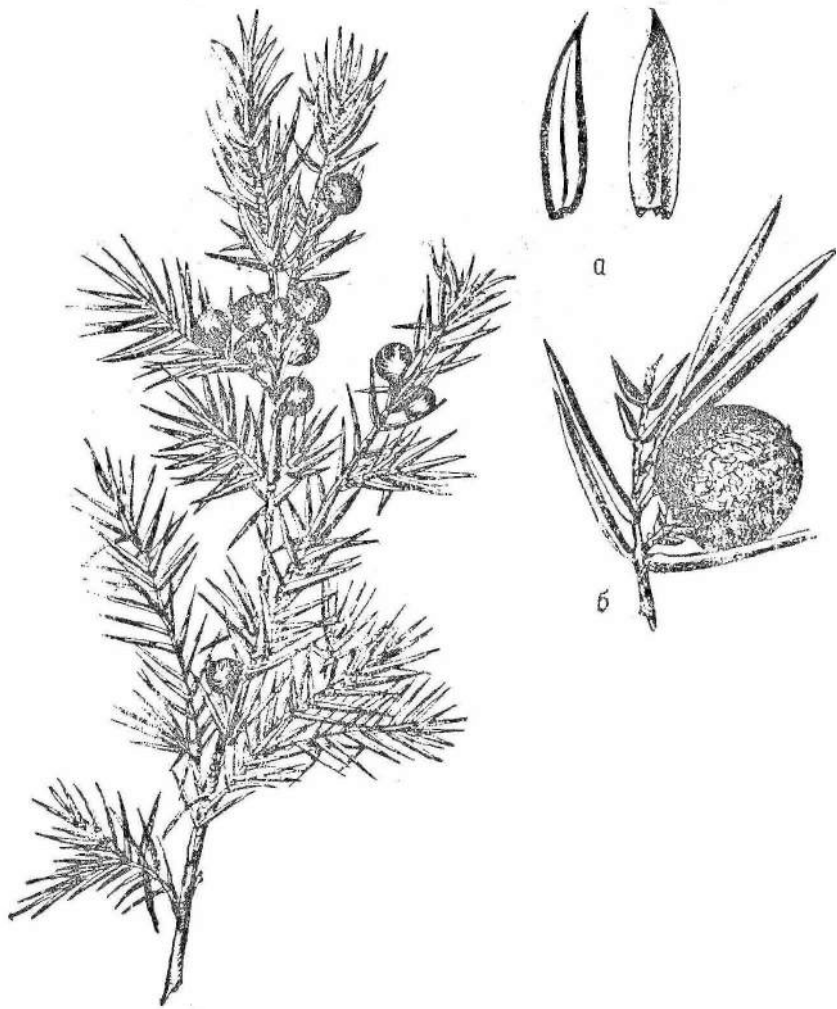
Азәрбајчанда она Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларында ашағы вә орта дағ гуршагларында, Бозгыр јайлада гуру, дашлы-чынғыллы јамачларда раст кәлинир.

Juniperus foetidissima
Кәскинијли ардыч: а-будағы, б-мејвәси

Juniperus polycarpos
Чохмејвәли ардыч. а -ајрыча будағы

Juniperus oblonga

Узунсов ардыч: а-ијнәси; б-мејвәси.

Гырмызы ардыч гураглыға вә күләжә давамлы, ишыгсевән, торпаға аз тәләбкар биткидир. Одунчағы гырмызымтыл олуб, хүсуси кәскин ијә маликдир.

Г а р а ч ь р ь - Taxus

Шимал јарымкүрәсиндә бир чох нөвләри мә'лумдур. Узг Шәрг мешәләриндә итиучлу гарачьрә (*T.cuspidata*) битир. Карпат, Крым вә Гафгазда киләмејвә гарачьрә нөвү јайлымышдыр.

Киләмејвә гарачьрә – T.baccata

Боју 25-28 м, дөш бәрабәриндә диаметри 1-1,5 м-рә чатан ағачдыр. Чәтри јумуртавари-цилиндр шәкилли, олдугча сых, әксәр һалларда чохтәпәли олуб. Көвдәсинин габығы назик, гырмызымтыл-гонур, әввәлчә һамар, сонрадан узунсов-чатлы олуб лөвһәвары сојулуб. Көвдәси чохлу мигдарда јатмыш тумурчугларла өртүлү олуб ишыға чыхдыгда бол пьрә верир. Ијнәләринин узунлуғу 20-25 мм, ени 2-2,5 мм, кәнарлары бүкүлмүш, чылпаг, үстдән түнд-јашыл, парлаг, ајдын көрүнән орта дамарлы, алтдан солгун јашылдыр. Саплағынын узунлуғу 1-2 мм-дир. Јухары јөнәлмиш зоғларда ијнәләр спиралвары, үфиги зоғларда исә икичәркәли дүзүлмүшдүр, 2-4 ил төкүлмүр. Април-мајда чичәк ачыр. Тохумларынын узунлуғу 6-8 мм, ени 5 мм, овал-јумуртавары, азачыг јасты, 2-4 тилли, чох бәрк, гонурвары, хырда нөгтәли габыглыдыр, тохумлары өртән мејвәјанлығы парлаг-гырмызы рәнклидир, одунчағы, ијнәләри вә габығынын тәркибиндә алкалоид-таксин олуб зәһәрлидир.

Гарачьрә Азәрбајчанда ән чох Бөјүк Гафгазда ашағы вә орта дағ мешә гуршағында, әксәр һалларда мешәнин алт мәртәбәсиндә ағачларын чәтри алтында битир. Лакин кичик саһәләрдә (Загатала вә Пиргулу горуғу) онун өртүксүз сырф мешәлијинә дә раст кәлинир. Ән характерик өртүксүз, сырф гарачьрә ағачлығы Лерик рајонунда мөвчуддур. Бурада дәниз сәвијјәсиндән 1200 м јүксәкликдә диқлији 25-30⁰ олан јамачын

Киләмејвә гарачõрә

1-тохумлу зоғ; 2-чичәкли зоғ; 3-тохум вә онун кәсији.

чәнуб-гәрб чәһәтиндә 150-ә гәдәр гарачоһрә ағачыны гејдә алдыг, ән ири ағачын дөш бәрабәриндә диаметри 130 см-дир.

Гармагвари, Сосновски вә ја Гафгаз шамы -
- Pinus sosnowskyi

Боју 20-35 м-ә чатан дәјирми вә ја пирамида чәтирли ағачдыр. Көвдәсинин габығы гырмызымтыл-сары, назик лөвьәләр шәклиндә сојулур, будагларынын габығы исә шумал боз рәнклидир. Ијнәләри дүз вә ја бир гәдәр јана әјилир, бәрк вә итидир, көјүмтүл јашыл олуб узунлуғу 2-7 см-дир. Гозалары овалвары, көдәк јумурташәкиллидир, парылдајыр, бозумтул-гонур рәнкли олуб узунлуғу 2-5 см, ени 2-4 см-дир, ассиметрикдир, ашағыја доғру әјилир, тәк-тәк вә ја 2-4-ү бир јердә јерләшир. Гозанын үстүнүн галханчығы ромбшәкилли олуб гырышыглыдыр, јасты вә ја пирамида шәкиллидир.

Гафгазда бир чох чајларын һөвзәләриндә јайылмышдыр, дәниз сәвијјәсиндән 2500-2600 м јүксәклијә гәдәр галхыр.

Азәрбајчанда Гусар рајонунун Кузун кәнди јахынлығында, 1400 м јүксәкликдә, Загатала горуғу әразисиндә - Филисчај һөвзәсиндә 10 һектара јахын гајалы ашырымларда вә чылпаг гајаларда битир. Кичик Гафгазда, тәбии һалда Товуз рајону әразисиндә ики јердә - Әсрик чајы (1500-1700 м) вә Зәјәм чајы (1150-1350 м) һөвзәләриндә кичик саһәләрдә битир.

Көјкөл вә Маралкөл әтрафы јамачларда гармагвары шам әсасән икимәртәбәли ағачлыг јарадыр, 1-чи мәртәбәнин бојлары 20-26 м-ә чатан дүз көвдәли шам ағачлары тутур, 2-чи мәртәбәдә исә фыстыг үстүнлүк тәшкил едир. Она чохлу мигдарда палыд, чөкә, көјрүш вә ағчагајын гарышыр. Бу ағачлар алчаг бојлу (4-5 м), әјри көвдәли олур. Мешә алтында гушармуду, доғгуздән, бөјүрткан вә моруға раст кәлинир.

Елдар шамы - Pinus eldarica

Елдар шамы Азәрбајчанын ендемик ағач чинси олуб дүнјада тәбии һалда јеканә битмә јери республикамызда Габырры чајынын сағ саһили Елләр ојуғу дағыдыр. Бу шам бурада 220 һа саһә тутур,

кирдө вә ја јумуртавари, чох вахт еллипсваридир, һәр ики төрөфдөн чылпаг, вәзисиз, кәнарлары икигат дишлидир. Чичәкләри галханчыгда төк-төк вә ја бир нечәси бир јердә олуб, лөчөкләри түнд-чәһрајыдыр. Мејвәси мұхтәлиф өлчүлү вә формалы, һамар, гырмызы рәнклидир.

Авропа, Скандинавија, Балкан, Кичик Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимал-шөрг јамачы, Кичик Гафгазын чөнуб јамачы вә Нахчыванда раст кәлинир.

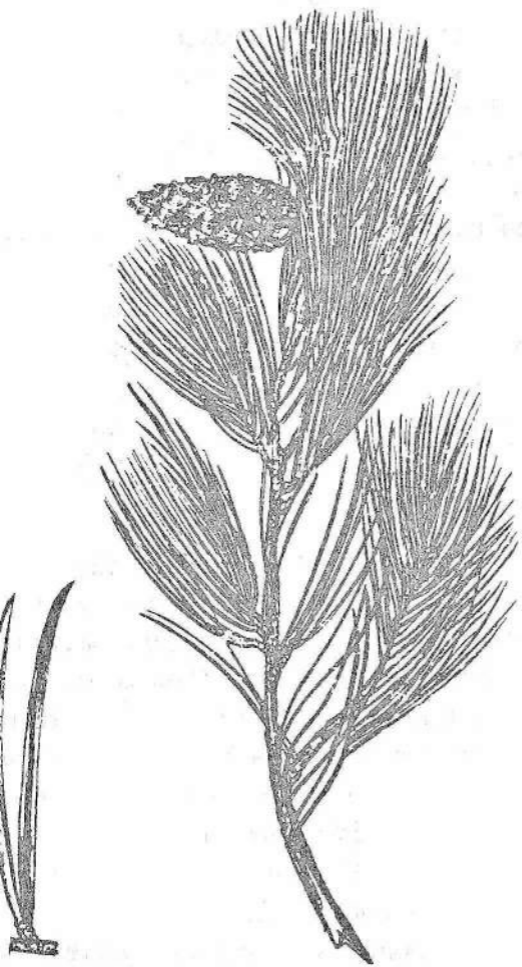
Түкчүклү итбурну - *R. tomentosa*

Бөјү 1-3 м, әјри-үјрү, әјилмиш будаглары олан колдур. Тиканлары ејни олуб ашағыја әјилмиш вә ја дүз, гайдәси енләшмишдир. Јарпагылары кирдө еллипсвари, боз, алт төрәфи кечәвари, аз вә ја чох мигдарда вәзичиклидир. Чичәкләрин диаметри 3,5-6 см олуб төк-төк вә ја бир нечәси галханвари чичәк группунда јерләшир. Чичәк саплағы узун сых вәзичикли гыллыдыр, ири олмајыб солғун, лөчөкләри чәһрајыдыр. Мејвәси күрәви вә ја јумуртавари, һамар вә ја вәзичикли-гыллы (түклү), гырмызыдыр. Ијунда чичәкләјир.

Орта вә ја Атлантик Авропа, Скандинавија, Балкан вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазда орта даг гуршағына гәдәр, Ләнкәранын вә Муғанын дүзәнлијиндә битир.

Јумшаг итбурну - *R. mollis*

Бөјү 0,5-1,5 м олан азбудаглы, будаглары вә јарпаглары көј чаларлы колдур. Ијнөләри назик, узун, дүз, бә'зән јухары дурандыр. 3-9 јарпагыгыдыр, јарпагылары кирдө-јумуртавари вә ја тәрсинә јумуртавари, һәр ики гуртарачағында кирдөлөшмиш, үстдән ипәквари парлаг, алтдан сых кечәвари түклү вә вәзичиклидир; чичәкләри төк-төк вә ја бир нечәси галханчыгда јерләшир. Лөчөкләри түнд чәһрајы олуб каса јарпағындан бөјүкдүр. Мејвәләри күрәви вә ја јумуртавари, адәтән вәзичикли

Pinus hamata

Дағ шамы. а-гысалдылымш зоғ.

дәниз сәвијјәсиндән 300-600 м жүксәкликдә олдугча гураг шәраитдә мүхтәлиф ардыч нөвләри илә бирликдә арид типли сејрәк мешәлик јарадыр, она тәк-тәк саггызағачы да гарышыр.

Бурада шам ағачларынын боју 9-12 м, диаметри 36-52 см тәшкил едир, көвдәләри дүз вә ја әјилмиш һалда олуб енли чәтирлидир.

Елдар шамынын ијнәләри јашыл, бәрк, узунлуғу 6-10 (13) см-дир. Гозалары узунсов јумуртавары, дүз вә ја бир гәдәр әјридир, узунлуғу 5-8 см, ени 3-5 см-дир, парлаг ачыг гырмызымтыл гәввәјидир, кәдәк ајагчыларда тәк-тәк вә ја 2-4-ү бир јердә отурур.

Гозанын галханчылары ромбвары көрүнүшлү олуб кәнарларда габарыг вә ити шиш учлудур. Тохумлары түнд-гонур-гарадыр.

Һиркан шүмшады - *Vixus hircana*

Шүмшад тропик вә сутропик флоранын нүмајәндәси олуб һазырда бир-бириндән тәчрид олунмуш ареала маликдир. Онун ән кениш сағәләринә Колхида, Шимали Иран, Кичик Асија, Јапонија, Чин, Һиндистан вә Балкан јарымадасында раст кәлинир. Гафгазда тәбии һалда шүшадын 2 нөвү битир - Колхида вә Һиркан шүмшады. Һиркан шүмшады Талышда вә Иранын Хәзәрјаны дағлыг һиссәсинин мешәләриндә битир.

Шүмшад боју 5-8, бә'зән 11-13 метрә чатан һәмишәјашыл ағач вә ја һүндүр колдур. Көвдәсинин габығы назик ағымсов-бозумтул-сары рәнкли олуб һамар вә шумалдыр, јашлы ағачларда бә'зән хырда чатлы олур. Јарпағлары формасына көрә чох дәјишкән хырда, галын, сәрт олуб үстдән түнд јашыл, парлаг, алт тәрәфдән исә ачыг јашылдыр.

Шүмшад јарашыглы декоратив битки олуб чичәкләдији дөврдә даһа көркәмли вә бахымлыдыр. Еркән јазда, мартын әввәлиндә һәр јарпағын голтуғундан хырда гызылы чичәкләр көрүнмәјә башлајыр вә ағачын чәтрини бүтөвлүклә өртүр.

ҺӘМИШӘЈАШЫЛ КОЛЛАР

Чыргдан ардыч (*Juniperus rigida*) - Будаглары јерәјатан алчагбојлу колдур. Ијнәләри хырда олуб, узунлуғу 10-13 мм-дир, адәтән бир јерә сых топлашараг кирәмит кими бир-биринин үзәрини өртүр, чәтири исә јастыг форма јарадыр. Мејвәләри гара, күрәви олуб, диаметри 6-9 мм-дир.

Кичик Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талышын субалп вә алп гуршағында, гајалыг вә дашлы јамачларда битир.

Газах ардычы - J. sabina

Алчаг бојлу (50-100 см), чох вахт јерәјатан колдур. Јарпаглары 2,5-3,0 см узунлугда еллиписшәкилли, учлары сиври, бә'зән дә күт олур, кәскин ијә маликдир. Будагларынын габығы гырмызымтыл-боз вә јахуд да гонура чалыр. Мејвәләри дәјирми, овалшәкилли вә ја күрәви олуб, узунлуғу 5-8 мм-дир, рәнки гара көјүмсовдур.

Шахтаја чох давамлы, торпаға аз тәләбкар, гураглыға кифајәт гәдәр дөзүмлү, ишыгсевән биткидир.

Чәнуби вә чәнуби-шәрги Авропа, Крым, Гафгаз, Алтај, Чәнуби Урал, Сибир, Газахстан, Сајан, Тјаншан дағларында раст кәлинир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимал-шәрг јамачы вә шәрг һиссәсиндә субалп зонасында дашлы јамачларда јайылмышдыр, бә'зән алп зонасында 3000 м јүксәклијә галхыр.

Пыркал - Цех

Бу чинсин Америка вә Шәрги Асијада 400-ә гәдәр нөвү јайылмышдыр. Гафгазда пыркалын 3 нөвү, Азәрбајчанда 2 нөвү битир.

Колхида пыркалы

Һәмишәјашыл кол олуб боју 2-3 метрдир. Јарпаглары чох дәјишкән олуб, лансетвари шәкилдән узунсов елlepсвары шәкилә кими дәјишир, узунлуғу 4-8(10) см, ени 2-4 см, кәнарлары хырда

дишлидир, үст тәрәфдән парлаг түнд јашыл дaмaрлы, алт тәрәфдән ачыг јашылдыр. Мејвәләри гырмызы, јумрудур, узунлуғу 0,5-2 см, ени 7-10 мм-дир.

Колхида пыркалы Гәрби Загафгазијада кениш јайылыб, Азәрбајчанда о, јалныз Балакәнчајын һөвзәсиндә битир.

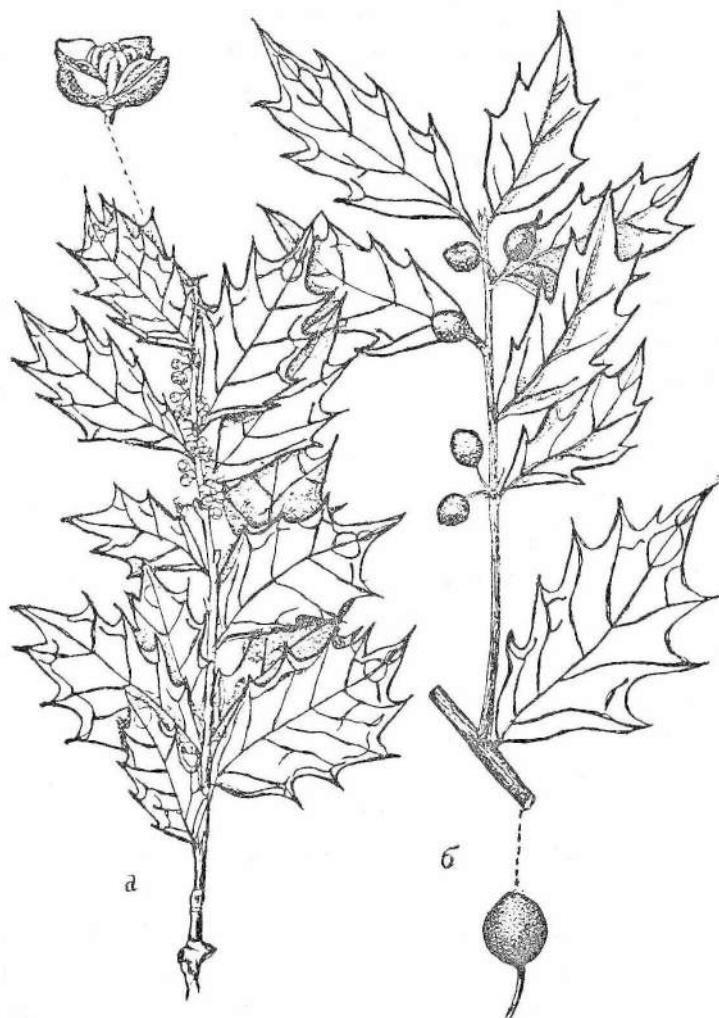
Һиркан пыркалы - Z.hugcana

Кол, бә'зән исә боју 3-6 м, диаметри 6-8 см олан һәмишәјашыл ағачдыр. Будагларынын габығы ағымсов боздур. Јарпагларынын хырда вә зогларынын саллаг олмасы илә Колхида пыркалындан фәргләнир. Јарпагларынын узунлуғу 1,5-4 см, ени 0,5-3 см олуб үст тәрәфдән түнд јашыл, алт тәрәфдән исә тутгун рәнкли олур. Јарпагларын 2-4 чүт тиканлы дишләри олур. Һиркан пыркалы апрел-мајда чичәк ачыр, чичәкләри хырда, ағ рәнклидир. Мејвәси гырмызы олуб узунлуғу 8-10 мм, диаметри 6-8 мм олур.

Һиркан пыркалы Талыш вә Иранда орта дағ-мешә гуршағында битир. И.С.Сәфәров (1979) пыркалын бу нөвүнүн Дағлыг Гарабағда Бадара чајы һөвзәсиндә дә битдијини гејд едир.

Һиркан бикәвәри. - Ruscus hircanus

Занбагкимиләр фәсиләсинә дахилдир. Гафгазда 4, Азәрбајчанда бикәвәрин I нөвү - Һиркан бикәвәри битир. О, һәмишәјашыл хырда колдур. Сүрүнән көкүмсов һиссәсиндән дүз, бөрк көвдәләр әмәлә кәлир. Онларын үзәриндә јарпағы әвәз едән филлокладиләр олур. Чичәкләри бирчинсли, ики евли, хырда олуб филлокладиләрин үзәриндә олур. Јарымкол һесаб едилән Һиркан бикәвәринин боју 20-60 см тәшкил едир. Көвдәси бир гәдәр дүз бичимли, шырымлы, түнд јашыл рәнкли олур. Узун олмајан сүрүнән көкүмсовдан бир нечә көвдә ајрылыр. Көвдәләрин уч һиссәсиндә 5, бә'зән 4-9 әдәд дәстә илә јерләшән будаглары олур. Бунлар сых филлокладиләрә малик олуб кәнара узаныр вә ја ашағы салланыр. Филлокладиләрин узунлуғу 12-28 мм, ени 8-12 мм олуб узунсов јумуртавари вә ја узунсов-лансетвари, јашыл-рәнкли олур, ортасындан фырлы дaмaр кечир, уч һиссәси 2-3 мм

а

б

Plex hyrcana

Һиркан пыркалы: а-чичэкли будаг вэ чичэк; б-мејвэли будаг вэ мејвэ

узуңлуғунда ити тиканлыдыр. Чичәкләри апрел-мај ајларында ачыр, јашылымтылдыр, һәр филлокладинин үзәриндә 2-5, бә'зән бир әдәд чичәк јерләшир. Мејвәси сентјабр - октјабрда јетишир, гырмызы, күрәвари олуб, диаметри 7-9 мм-дир.

Һиркан бикәвәри Талышын ашағы, бә'зән орта дағ-мешә гуршағында вә дүзән һиссәсиндә битир. Она ән чох һиркан типли мешәләрин чәтри алтында раст кәлинир.

Будағлы данаја - *Danae recemosa*

Һәмишәјашыл колдур. Тәбии һалда Сурија, Иранын Хәзәрсаһили рајонлары, Кичик Асија вә Јунаныстанда јајылмышдыр. Пырқал, шүмшад вә бикәвәр колларына Колхидада да раст кәлиндији һалда Республикамызда Данаја колуна Талышын ашағы вә орта мешә гуршағында, бә'зән дүзән һиссәсиндә, аз мигдарда Гәбәлә вә Исмајыллы рајонунда (Хәнәкә вә Бујнуз кәндләринә јахын) раст кәлинир.

Данаја голлу-будағлы кол олуб, сүрүнән вә үфиги көкүмсов көвдәдән ибарәтдир. Будағлары битмә шәраитиндән асылы оларағ мүхтәлиф шәкил алыр. Дүзән саһәләрдә чохбудағлы көвдәләри бир гәдәр галхарағ (50-100 см), әјилир, көвдәсинин узунлуғу 2,5-3,5 метрә чатыр, јашыл рәнкли олуб сығаллы вә чылпағдыр. Назик јашыл будағлары үзәриндә парлаг узунсов лансетвари вә ја узунсов овалвари, учу сиври јарпағлары әвәз едән фаллоклоидләр инкишаф едир. Онларын узунлуғу 5-8 (10) см, ени 12-23 мм олуб дамарлыдыр.

Данаја биткисинин јухары будағларында фаллоклоидләрин голтуғларында чичәк салхымлары узаныр. Мај-ијул ајларында чичәк ачыр. Киләмејвәләри күрәвари, ләтли, гырмызы рәнкли, биртохумлу олуб диаметри 6-8 мм-дир. Октјабрда јетишир вә будағлар үзәриндә узун мүддәт галарағ биткијә кәзәл декоратив көрүнүш верир.

Талыш дағларында вә Бәјүк Гафгазын чәнуб јамачында (Гәбәлә, Исмајыллы) данаја ән чох әлчатмаз, кедиш-кәлиш аз олан кәлкәли, рүгүбәтли дағ дәрәләриндә, дағ чајларынын

учурумлу гажалыгларында, шөлалэлэрин јанында өзүнө мәскән салыр.

Гафгаз рододендрону - *Rhododendron caucasicum*

Үчүнчү дөврүн мезофил реликт битки өртүјүнүн нүмајәндәси сајылан гафгаз рододендрону гөвсвари узанан будаглы, боју 2 метрә гәдәр олан алчаг колдур. Јарпаглары һәмишәјашыл, галын, узунсов вә ја лансетвари, уч төрәфдән гыса даралан, кирдә вә ја игидир, үст төрәфдән чылпаг, алтдан исә сарымтыл, сых нәрдәваридир. Көнарлары бүкүлмүш һалда олур,гыса, сарымтыл рәнкли саплағы вар. Ијунда чичәк ачыр, чичәкләри узунсов, кечәтүклү олуб саплагда салхым өмәлә кәтирир. Чичәк тачы енли гыфабәнзәр, зәнкшәкилли олуб ачыг сары, бә'зән чәрајыдыр. Мејвәси сентјабрда јетишир.

Пираканта вә ја өлмәз кол - *Ruscus roem*

Пираканта күлчичәклиләр фәсиләсинин пираканта чинсинә илдир. Азәрбајчанда бир нөвү - парлаг өлмәз кол (*R. coccinea*) јайылмышдыр. 2-3 метр һүндүрлүјүндә һәмишәјашыл колдур. Јарпаглары көвдә вә будаглар үзәриндә спирал формада сых јерләшиб, узунсов еллипсвари вә ја лансетваридир, үстдән түнд јашыл парлаг, алтдан ачыг јашыл, пајызда исә ачыг гырмызымтыл рәнkdә олур, көнарлары там вә ја хырдадишлидир. Көвдә вә будагларын габығы түнд гонур, гарамтыл рәнkdәдир.

Пираканта мај ајында чичәкләјир, рәнки ағ вә јахуд сары-гырмызымтыл олуб, чох хырдадыр, будаг үзәриндә олдугча сых јерләшир. Чичәк ачан заман кол башдан-баша ағ өртүјә бүрүнүр. Мејвәси шар шәклиндә олуб, ачыг-гырмызы, нарынчы рәнkdәдир. Бу хүсусијәтләринә кәрә бә'зән она гырмызы өлмәз кол да дејилir.

Пираканта тәбии һалда Крымда вә Гафгазда битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын чөнуб јамачында, Ганых-Һәфтәрән вадисиндә, Бозгыр јайла әразисиндә вә шимали-шәрг јамачында - Губа, Гусар, Дәвәчи вә Хачмаз рајонларында, Гобустанда, әсасән

даг чајларынын вадилериндә дашлы-гумлу торпагларда дәнни сәвијјәсиндән 1800 метрә кими олан јүксәкликләрдә мешә вә коллугларда тәсадүф едилир.

Дәфнәкилас вә ја дәфнәкиланар - *Laurocerasus*

Һәмишәјашыл ағач вә колдур. Аврасијада вә Американын мүлајим гуршагларында јајылмыш 50-јә гәдәр нөвү мә'лумдур. Ән әһәмијјәтли нөвү олан ади вә ја дәрман дәфнәкиласы (*L. officinalis* roem) боју 3 метрә чатан колдур. Јарпаглары еллипс шәкилли олуб түнд јашыл рәнклидир, парылдајандыр. Хырда аг чичәкләри дар салхымларда јерләшир. Мејвәләри гара рәнкли олуб јумурташәкиллидир, јејилир. Тохумларынын тәркибиндә синил туршусу олдуғу үчүн зәһәрлидир. Тәр јарпагларындаи дәфнәкилас сују алыныр, ондан ағрыкәсән дәрман кими истифацә олунур.

Ади дәфнәкилас Гафгазда, Украјнанын чөнубунда вә Орта Асијада јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын чөнуб јамачынын гәрбиндә, Талыш мешәләриндә ашағы даг гуршағында раст келинир. Фыстыг мешәләринин мешә алтында даһа јахшы инкишаф едир. Әсасән дәниз сәтһиндән 600-1000 метр јүксәкликләрдә јамачларын ашағы һиссәсини тутур. Көлкәсәвәр вә рүгүбәтсәвәр биткидир. Сојуға давамлы олуб мәнфи 18° шахтаја дөзүр.

5. Дианалар

Ағәсмә - *Clematis*

Бу чинсә јер күрәсинин мүлајим вә исти гуршагларында јајылмыш 230-а јахын нөв дахилдир. Јабаны Һалда Гафгазда 6, Азәрбајчанда 2 нөвү битир.

Үзүмјарпаг ағәсмә - *C. vitalba*

Дырмашан колдур. Көвдәләри дырмашан, одунлашмыш, чох түклү, сонралар шырымлы габыглы, 4-8 (10) м һүндүрлүјә галхыр. Узун саплаглы јарпаглары гаидә һиссәдә дөјирми вә ја азачыг үрәквари, шиш учлу, бүтөв кәнарлы вә ја үчдилимли, узунлуғу 3(5)-5(8) см, ени 1-3 (5) см, дамарлары боју һәр ики тәрәфдән

1 - Ади дэфнэкилас: 1а-мејвəsi. 2-Ганширəли бəјурткан. 3-Чыр алча

сејрәк түклү вә ја чылпаг, јумуртавары, јумуртавары-лансетвари жарпаглардан ибарәт төклөлөклидир. Чичәкләри сајча чохдур, мүрәккәб галханвары чичәк групунда топлашмышдыр. Каса жарпаглары узунсов хырда, күтдүр, ағ вә ја сарымтылдыр, һәр ики төрәфдән түклүдүр вә аз өтирлидир.

Атлантик Европа, Аралыг дәнизи, Балкан-Кичик Асија, Крым, Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгазын шимали-гәрб јамачы, Самур-Дөвәчи вадиси, орта даг гуршагына гәдәр раст көлинир. Мешә көнарында, коллугларда, чәпәрләрин јанында да төсадүф едилир.

Шөрг ағәсмәси - *C. orientalis*

Көвдәләри узун, дырмашан вә сармашан, јарым одунлашмыш, тилли, боју 4-6 м олан колдур. Биткинин һәр јери гыврым түклү вә ја демәк олар ки, чылпагдыр. Јарпаглары ләләквары-јарыглы, бозумтул јашыл вә ја көјүмсов, сәрт, 3-7 дилимлидир. Дилимләри бүтөв көнарлы вә ја дишли, күт вә сиври учлудур. Чичәкләри сүпүркәвары чичәк групунда вә ја төк-төк олуб жарпаг готлуғунда јерләшир, хејли иридир. Каса жарпагларынын сајы 4-дүр, сарымтыл, харичи төрәфдән әсасән гырмызымтылдыр. Һәр ики сәтһи гыса кечә түклүдүр, узунсов лансетвары вә ја јумуртавары лансетварыдыр. Мејвәчикләри јанлардан басыг, галын көнарлы, түклү, узунлуғу 0,4 (0,2-0,5) см-дир.

Шөрги Аралыг дәнизи, Балкан-Кичик Асија, Иран, Тибет, Монголустан, Чин, Орта Асија вә Гафгазда јајылмышдыр.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз, Самур-Дөвәчи дүзәнлији, Ганых-Әјричај вадиси, Бозгыр јајла, Күр-Араз овалығында, коллугларда, чајларын көнарында, јарғанлар боју битир.

Бөјүрткан - *Rubus*

Азәрбајчанда бөјүртканын 19 нөвү јајылмышдыр.

Буш бөјүртканы вә ја моруг - *R. buschii*

Боју 50-100 см олан колдур. Будаглары цилиндршәкилли, үзәриндә чохлу назик гырмызымтыл-гәһвәји рәнкли тиканлар вардыр. Бир көкдән бир нечә дүз вә ја шахәли көвдәләр ајрылыр. Јарпаглары 3-5, бә'зән 7 јарпагчыгдан ибарәтдир, узун саллаглыдыр. Јарпагчыглар үстдән чылпаг вә ја сејрәк садә вә ја узунвары түкләрлә өртүлүдүр, алтдан ағымсов-кечәвары, кәнарлары бәрабәр олмајан мишардишлидир, јарпагчығын учу сиври, узунсов јумуртавары, гайдәси кирдә вә ја үрәкшәкиллидир. Чичәкләри ағдыр, мејвәләри күрәвары, гара, бә'зән сарымтыл-гырмызымтыл, сәһи түклүдүр. Олдугча чохлу нөвдәјишкәнликләри мөвчуддур.

Авропанын нәр јериндә, Гәрби вә Шәрги Сибир, Орта Асија вә Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгазын јухары мешә гуршағы вә субалп зонасында битир.

Бозумтул бөјүрткан - *R. caesius*

Алчаг бојлу (0,5 м) колдур. Будаглары силлиндирвары, көјүмсов өртүклү олуб, чох һиссәси торпаға доғру өјилмишдир. Ијнәләри ејни олмајыб хырда вә ја өјри чох вахт гылварыдыр. Јарпаглары үч јарпагчыглыдыр, онларын нәр ики тәрәфи јашыл, сејрәк түкчүклү, дәрин кәсилмиш дишлидир, ахырынчы јарпагчыг јумуртавары-ромбшәкилли, ити, бә'зән 3 дилимлидир. Чичәкләри сүпүркәдә јерләшир, иридир. Ләчәкләри енли-еллипсвары, ағдыр. Мејвәләри ири чөрдәкли, аздәнәли, гара рәнкли олуб сәһи көјүмсов өртүклүдүр.

Түркијә, Иран вә Гафгазда битир. Азәрбајчанда дүзәндән тутмуш орта дағ гуршағына гәдәр раст кәлинир.

Ағымсов бөјүрткан - *R. candicans*

Иллик зоғлары новшәкилли тилли, чылпаг вә ја сејрәк түклүдүр. Ијнәләри тилләр боју јерләшиб дүз вә ја азачыг ашағы өјиләндир. Јарпаглары 5 јарпагчыглыдыр, үстдән чылпаг, алтдан боз вә ја ағымсов-кечәвары, түклү, кәнарлары кәсик диш-дишдир.

Сонунчу жарпагыч жумуртавары, учу сивридир. Чичөк группу узунсов, түклү, өјри тиканлыдыр. Лөчөклөри узунсов-жумуртавары, ағдыр. Мејвөлөри кирдөдир.

Орта вө Шимали Европа вө Гафгазда јајылмышдыр. Азербайчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вө Лөнкөранда, ашагы даг гуршагына гөдөр раст көлинир.

Гафгаз бөјүртканы - *R. caucasigenus*

Иллик зөғлары күт-тилли, көјүмсов өртүксүздүр. Жарпағлары 3 жарпагычлы, үстдөн сејрөк түклү, алтдан кечөвары-түклүдүр. Чичөк группунун оху түклүдүр. Чичөк группу жарпагыдыр. Гафгазда битир. Азербайчанда Бөјүк Гафгаз вө Кичик Гафгазда орта мешө зонасына гөдөр галхыр. Мешөликдө өртүк жарадыр.

Күр бөјүртканы - *R. cyri*

Ири биткидир. Иллик зөғлары јасты тилли бучагвары, зөиф түклүдүр. Тиканлары сөрт, дүздајанан, јасты олуб тиллөр боју јајылмышдыр. Жарпағлары ири беш жарпагычлыдыр. Жарпагычлар дөривары, үстдөн чылпаг, алтдан ағ кечөвары, дамарлар боју сых түклү, ири көсиксиз мишардишлидир, дишлөр дүз вө сивридир, сонунчу жарпагыч енли-жумуртавары вө ја кирдө, өксөријјәти ојуглу гайдөли, уч тәрөфдөн сиври вө ја дүз бучагыдыр. Чичөк группу иридир, чох чичөклидир, гайдөси жарпагы, оху сых түклүдүр. Чичөклөри ири (2,5-4 см диаметрли), лөчөклөри ағ вө ја чөрајы, мејвөлөри енли-жумуртаварыдыр.

Гафгазда јајылмышдыр. Азербайчанда Кичик вө Бөјүк Гафгазын јамачларында, чајлар боју, јол көнарында, мешөнин гирыгында битир.

Ганширөли бөјүрткан - *R. sanguineus*

Боју 1-2(5) м олан колдур. Иллик зөғлары ири, новшөкилли тилли, ағ вө ја боз кечөварыдыр. Тиканлары тиллөрдө јерлөшиб ири, бөрк, јасты, гайдөси енли, кечөвары-түклү, јалныз учу чылпагдыр. Жарпағлары 5, бө'зөн 3 жарпагычдан ибарөтдир. Сонунчу жарпагыч төрсинө жумуртавары вө ја кирдө, гайдөси

даралмыш пазвары вә ја үрөкварыдыр. Јарпагчыглар дәривари, күгләшмиш вә ја гыса итивары, бәрабәр олмајан гоша диш-диш, үстдән бир гәдәр түклү, алтдан сых ағ кечәварыдыр. Чичөк групу узунсов, компакт, ләчәкләри ал-гырмызы, чәрајы вә ја ағдыр. Тозчуғлары түклүдүр. Мејвәләри күрәшәкиллидир.

Кичик Асија, Ирак, Орта Асија вә Гафгазда јайылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шәрг һиссәси, Кичик Гафгазын шимал вә мәркәз һиссәси, Самур-Дәвәчи дүәнлији, Абшерон, Гобустан, Бозгыр јајла, Күр-Араз вә Ләнкәран дүәнликләриндә битир.

Иберија бөјүртканы - *R.ibericus*

Тиканлары дүз дајанан вә ја бир гәдәр әјридир. Јарпағлары 5 јарпагчыгдан ибарәтдир, јарпагчыглар дәривари, үстдән чылпаг, алтдан ағымсов-кечәвари, кәнарлары далғавари дејил, сонунчу јарпагчыг тәрсинә-јумуртавари гаидәси, дәјирмиләшмиш вә ја күтбучағлы, уч тәрәфдән кирдә, гыса ити гуртарачағлыдыр. Чичәкләри орта бөјүклүкдә (диаметри 1,7-2,2см), ләчәкләри чәрајы, еллипсвари вә ја тәрсинә јумуртаварыдыр. Мејвәләри енли јумуртаварыдыр. Гафгазда битир. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгазын шимали-шәрг јамачы, Кичик Гафгазын мәркәзи, Ләнкәран зонасынын ашағы дағ зонасына гәдәр мешә кәнарларында битир.

Һиркан бөјүртканы - *R.hircanus*

Иллик вә чичөк дашыјан зоғлары түклүдүр. Тиканлары узун вә әјридир. Јарпағлары 3-5 јарпачығлы, үстдән түклү, алтдан боз кечәварыдыр. Чичөк групу дар, чичәкләри ири, аз, ләчәкләри тәрсинә јумуртаварыдыр. Ләнкәран зонасында јол ғырағында, коллугларда, мешәсиз јамачларда битир.

Узун мејвәли бөјүрткан - *R.dolichocarpus*

Иллик зоғлары тилли, сых түклү, зәиф новабәнзәр тилли, сејрәк везичиклидир. Тиканлары хырда, мүхтәлиф, јасты, узундајанан вә ја азачыг әјридир. Јарпағлары ири, 5 јарпачыгдан

ибарәтдир. Јарпагчыглар назик, үстдән сыхылмыш түклү, алтдан күл рәнкли вә ја ағымсов кечәвары, кәнарлары ити, бәрабәр олмајан гоша дишлидир. Сонунчу јарпагчығын узунлуғу 10-13 см, ени 6-8 см, тәрсинә јумуртавары, гаидәси бир гәдәр ојугдур, јај јарпагчыглар узунсов тәрсинә јумуртаварыдыр. Чичәкли будаглары тилли, сых түклү вә әјри тиканлыдыр. Чичәк групу ири пирамида формалы, охлары сых түклү вә чохлу вәзичикләрлә өртүлдүр. Ләчәкләри ағдыр. Гафгазда јајылмышдыр. Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгазын шөрг һиссәсиндә ашағы вә орта мешо гуршағында ачыглыгларда, мешәнин кәнарында битир.

Д а ш с а р м а ш ы ғы - Hedera

Пастухов даш сармашығы - H.pastuchowii

Дырмашан һәмишәјашыл колдур. Јарпаглары галын, бә'зәи бир гәдәр назик олур, үстдән парлаг јашыл, алтдан ачыгјашыл, һәр ики тәрәфи чылпаг вә ја алтдан сејрәк улдузвари пулчуглудур, узунлуғу 13 см, ени 7 см-дир. Јарпагларын формалары олдугча дәјишкәндир. Јерлә сүрүнән јарпаглары кирдә үрәквари, кәнарлары бүтөв, дырмашан зоғларын јарпаглары исә узунсов-јумуртавари вә ја лансетшәкиллидир, гаидәси үрәквари, кәсик, пазвари, кәнары бүтөв вә ја дилимлидир. Мејвәли зоғларда јарпаглар ромбвари вә ја јумуртавари-ромбваридир. Һәр ики гур-тарачағы узунсов, күтдүр. Мејвәләри гара олуб, диаметри 6-10 мм-дир. VIII-X ајларда чичәк ачыр. XII ајдан башлајыб сонракы илии јајына гәдәр мејвә кәтирир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз вә Ләнкәран зонасында (дүзән, дағ) ашағы дағ гуршағындан орта дағ гуршағына гәдәр мешәләрдә јајылмышдыр.

Сарыкилә даш сармашығы.

Һүндүр бојлу дырмашан кол олуб, сары, чылпаг вә ја сејрәк улдузвары түкчүклү зоғлары вар. Јашлы будагларын габығы бозумтул-сары, гырышыглыдыр. Јарпаглары сых, галын, сарымтыл-јашыл, узунлуғу 11 см, ени 10 см-ә гәдәрдир. Мејвәли зоғларда

jarpaqlar kirdə-jumurtavari kəsik, gaidəsi үрəkvari olub ucu itidir. Bə'zən jarpaqları rombvari-jumurtavari olub gaidəsi pazvari-uzun bizvaridir. Mejvələrin diametri 8-12 mm olub gızıly-sarydyr. VIII-IX ajlarda chček aчыp. XII ajdan bашлаjыb сонраky илин jаjына гэдэр mejvə кəтиpир. Азэрбаjчанда мө'дэни калда бечэpилиp.

Ади даш сармашығы - H.helix

Дыpмашан вə jа сүpүнэн кол олуб чаван будаqlарда гыса соручу коклэр эмэлə кəтиpир. Jarpaqları гышда да jашыл олуб, галын, үстдэн түнд jашыл, алтдан ачыг jашыл, торвари дамарлы олуб ени вə узуну 10 см-ə гэдэрдиp. Mejвəсиз зоqlарынын jarpaqları kirdə-jumurtavarидиp, узунсов күнчвари-дилимлидиp. Mejвəкəтиpэн jarpaqları енли jумуртавари вə jа ромбвари-jумурташəкилли, jухары jarpaqları дар, лансетваридиp. Mejвələри күрəвари, диаметри 8-10 мм, түнд-гонур вə jа кəjүмтүл-гарадыp. Азэрбаjчанда мө'дэни калда бечэpилиp.

Гафгаз даш сармашығы - H.caucasicum

Ади сармашыгдан ашағыдакы хүсусијјетлеринə көрə сечилиp: mejvə кəтиpмəјэн зоqlарда чохлу узунсов - охвари jarpaqları олур, бу jarpaqlарын узунсов орта дилими вə 2, бə'зэн 4 ашағы дилимлэри олур. Бу зоғун дикэр jarpaqlары енли үрəkшəкилли, 3 дилимли, бə'зэн 5 дилимли олуб орта дилими гыса вə күгдүp. Mejвəкəтиpэн зоqlарын jarpaqlары кəмишə бүтөв вə хырда, дар, jумуртаваридиp. Гаидə кыссəsi pazвари, лансетвари, ромбшəкиллидиp. Mejвələрин диаметри 5-9 мм олуб адəтэн 2-4 одəd бир jerdə jерлəшиp. Гафгазда вə Азэрбаjчанда Бəјүк Гафгазын шөрг кыссəсиндə мешэлəрдə раст кəлиниp.

К ү ј ө м ө - Periploca

Аралыг дэнизи өлкэлэриндэ, тропик Африкада вə Асијанын субтропик вə мұлајим вилајетлэриндэ 15, Гафгазда, кəмчинин Азэрбаjчанда бир нөвү мө'лумдур.

Јунан кужәмә оту – Р.граеса

Сармашан көвдәли, һүндүрлүжү 10-12 м-рә чатан лиан-колдур. Будагларынын рәнки гырмызымтыл-боздур. Јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр, јумуртавари, үст тәрәфи түнд, алт тәрәфдән исә ачыг јашыл рәнклидир. Симбиоз чичәк группунда јерләшән ири чичәкләринин диаметри 3 см-дир.

Азәрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Ләнкәран дағлары, Бозгыр јајла, Ганых-Әјричај вадиси, Самур-Дөвәчи, Күр-Араз вә Ләнкәран дүзәнликләриндә јајылмышдыр. Дүзән мешәликләриндә ағјарпаг говаг, гызылағач, јалангоз ағачларына сармашараг онларын лап тәпә һиссәсинә кими дырмашыр.

Ү з ү м - Vitis

Үзүм аиләсинә 10 чинс, 600-ә гәдәр нөв дахилдир. Гафгазда јалныз бир чинс битир. Азәрбајчанда ики нөвү јајылмышдыр: мешә вә шәрг үзүмү.

Мешә үзүмү - V. silvestris

15-20 м һүндүрлүжә гәдәр сармашан лиандыр, дајаг олмадыгда јерлә сүрүнүр. Габығы боз-гонур, назик шырымваридир. Јарпаглары 3-5 дилимли дәрин бармагваридир, үстдән чылпаг, алтдан түкчүклү вә ја түксүз олур. Дамарланмасы ајдын сечилир. Чичәкләри ики евлидир, салхымда јерләшир, мајда чичәк ачыр, мејвәси сентјабрда јетишир. Мејвәси хырда , күрөвари, гара кејүмтүл рәнклидир, дады туршмәзәдир.

Гәрби Европанын чәнуб һиссәси, Шимали Иран, Крым, Түркмәнистан вә Гафгазда мешәләрдә раст кәлинир. Самур-Дөвәчи дүзәнлији вә Ганых-Әјричај вадисиндә дүзән мешәләриндә кечилмәз чәнкәлликләр јарадыр.

Шәрг Үзүмү – V.orientalis

Ләнкәран дүзәнлијиндә мешә саәләриндә ашағы даг гуршағына гәдәр раст кәлинир.

Хамырмаја, маја сармашығы - Humulus

Ади хамырмаја - H.lupulus

Чохиллик сармашан биткидир. Көвдөси сармашан, бө'зөн сөрилөндир, дөрдкүнчлү ити көлөкөтүрдүр, узунлуғу 3-6 м-ө чатыр. Јарпағлары бүгөв вө ја 3-5 дилимли, гайдөси дөрин үрөкшөкилли, ити, көнарлары ири диш-дишдир. Диши чичөклөрин чичөкјанлығы мејвөлөрдө отураг вөзичиклидир, гайдөсиндө гозчуғу ынатө едир.

Орта Авропа, Аралыг дөнизи өлкөлөри, Балкан-Кичик Асија, Шимали Америка, Крым, Гөрби Сибир, Орта Асија вө Гафгазда јајылмышдыр. Азөрбајчанда Бөјүк Гафгаз, Бозгыр јајла, Самур-Дөвөчи дүзөңлији, Ганых-Өјричај вадиси, Лөнкөранын дағлыг вө дүзөң һиссөсиндө битир.

АҒАЧ ВӘ КОЛЛАРЫН АЗӘРБАЈЧАН АДЛАРЫНЫН
СИҖАҒЫСЫ

Ағчагајын 68, 73

- Иберија ағчагајыны 81
- Јаланчы чинарјарпаг вә ја ағ ағчагајын 69, 77
- Кезәл ағчагајын 68,78
- Көјрүшјарпаг ағчагајын 70
- Нәһәнк вә ја мөхмәри ағчагајын 69, 80
- Сивријарпаг вә ја чинарјарпаг ағчагајын 69, 74
- Траутветтер ағчагајыны 69, 79
- Чөл ағчагајыны 69, 76
- Һиркан ағчагајыны 69, 78

Ағәсмә 44, 234

- Үзүмјарпаг ағәсмә 45, 234
- Шәрг ағәсмәси 45, 236

Азат 40, 81

- Вөләсјарпаг азат 40, 81
- Һиркан азаты 40, 83

Азимина 49

- Үчпәр азимина 49

Ајлант 63

- Нәһәнк ајлант 63

Акасија 57

- Ағ акасија 59
- Ғызылы акасија 58

Алма 53, 83

- Шәрг алмасы 53, 83
- Ев алмасы 53

Аморфа 59, 152

- Колшәкилли аморфа 59, 152

Амур мөхмәр ағачы 62

Ардыч 218

- Газак ардычы 229

- Гырмызы ардыч 219
- Кәскинијли ардыч 218
- Чыртдан ардыч 229
- Чохмејвәли ардыч 219

Армуд 53, 83

- Буасје армуду 53, 84
- Всеволод армуду 90
- Воронов армуду 87
- Гафгаз армуду 53, 88
- Гросъејм армуду 84
- Елдар армуду 53, 87
- Зәнкәзур армуду 87
- Медведјев армуду 88
- Радде армуду 87
- Саллаг армуд 89
- Сөјүдјарпаг армуд 89
- Сурија армуду 88
- Ыркан армуду 53, 84
- Ындүрбој армуд 87

Аркиролобиум 58

Арсеут 42

- Ағачвари арсеут 42

Атшабалыды 70

Ачы јонча 60

Ачылыг 28, 152

- Орта ачылыг 152
- Икисүнбүл ачылыг 154
- Гатыргүјруғу ачылыг 154
- Бојлу ачылыг 154

Бадам 55, 155

- Ади бадам 55, 90
- Наири бадамы 55, 155
- Фенсел вә ја дағ бадамы 55, 155

Башын ағачы 155

- Ади башынағачы 155
- Ади көрмөшөв 157

Бикөвөр 31, 230

- Ыркан бикөвөри 230

Биркөз 157

- Ади биркөз 157

Бөжүрткан 55, 236

- Ағымсов бөжүрткан 237
- Бозумсов бөжүрткан 237
- Буш бөжүртканы 237
- Ганширәли бөжүрткан 238
- Гафгаз бөжүртканы 238
- Иберија бөжүртканы 239
- Күр бөжүртканы 238
- Узунмејвә бөжүрткан 239
- Ыркан бөжүртканы 239

Бугенвиллеја 43

- Көзәл бугенвиллеја 44
- Чылпаг бугенвиллеја 44

Вөләс 34, 91

- Гафгаз вөләси 34, 91
- Ирмејвә вөләс 93
- Итиучлумејвә вөләс 91
- Көјчај вөләси 91
- Шөрг вөләси 93
- Шуша вөләси 93

Гарағат 158

- Биберштејн гарағаты 158
- Шөрг гарағаты 158

Гарағач 39, 93

- Ади гарағач 39, 94
- Дағ гарағачы 39, 94
- Еллипсвари гарағач 39, 96

- Мантар гарағачы 39, 94

- Налбәнд гарағач 39

- Намар гарағач 39

- Түркмәнистан гарағачы 39

Гаракилә 158

Гаратикан 70, 159

Гарачөһрә 223

- Киләмејвә гарачөһрә 223

Гызылағач 34, 96

- Боз гызылағач 34, 96

- Саггаллы гызылағач 98

- Үрәкјарпаг гызылағач 34, 96

Говаг 31, 99

- Ағјарпаг говаг 99

- Гара говаг 101

- Сосновски говағы 104

- Титрәк говаг 101

- Туран говағы 105

- Ыirkan говағы 104

Гоз 32, 105

- Ади гоз 32, 105

- Гара гоз 32

Гушармуду 53, 107

- Ағрыовундуран гушармуду 112

- Балдачи гушармуду 111

- Буасје гушармуду 111

- Гафгаз гушармуду 54, 110

- Гафгазмәншәли вә ја Бөјүк гушармуду 54, 107

- Гонур гушармуду 107

- Јунан гушармуду 111

- Кузнетсов гушармуду 110

- Түрк гушармуду 110

- Фарс (Иран) гушармуду 112

- Шамахы гушармуду 112
 - Дагдаған 39, 113
- Гафгаз дагдағаны 39, 113
- Турнефор дагдағаны 40, 114
- Намар дагдаған 40, 113
- Чин дагдағаны 40
 - Данаја 30, 232
- Будағлы данаја 31, 232
 - Дарчын ағачы 49
 - Дөвөғыран 42
 - Дөмирағач 51, 114
 - Дөфнөкилас вә ја дөфнөкиланар 56, 234
- Ади вә ја дөрман дөфнөкиласы вә ја дөфнөкиланары 56
 - Дөфнө ағачы 50
 - Дашсармашығы 240
- Ади дашсармашығы 241
- Гафгаз дашсармашығы 241
- Пастухов дашсармашығы 240
- Сарыкилә дашсармашығы 240
 - Довшаналмасы 52, 159
- Бүтөвјарпаг (кирдөјарпаг) довшаналмасы 159
- Гаја довшаналмасы 161
- Гарамејвө довшаналмасы 161
- Салхымвари довшаналмасы 162
- Чохчичөк довшаналмасы 161
 - Доггуздон 162
- Ади доггуздон 162
- Гафгаз доггуздону 163
- Иберија доггуздону 163
- Мешө доггуздону 163
- Чичөкалтлығлы доггуздон 162
 - Еверсманија 60
 - Евкомија 44
- Гарағачјарпаг евкомија 44

Екзохорда 52

Өзкил 54, 163

- Ади өзкил, алман өзкили 54, 163
- Япон өзкили 54

Өнчир 41, 115

- Ниркан өнчири 115
- Ади өнчир 41

Өрик 56

- Ади өрик 56
- Гајсы-кавалы 56

Жасмин 164

- Дәрман жасмини вә ја һәгиги жасмин 164
- Колвари жасмин 164

Зиринч 45, 165

- Ади зиринч 45, 164
- Күрчү зиринчи 45, 165
- Сыхчичәк зиринч 46, 165

Зоғал 166

- Ади зоғал 166

Ијдә 116

- Дарјарпаг ијдә 116
- Хәзәр ијдәси 116

Иннаб 71

Ирга 54, 166

- Ади ирга вә ја кирдәјарпаг ирга 54, 166

Итбурну (һәмәрсин), дәркүл 55, 169

- Ади итбурну, һәмәрсин 170
- Азәрбајчан һәмәрсини 170
- Алексејенко һәмәрсини 177
- Алма итбурну 177
- Антропатан итбурнусу 175
- Афселиус итбурнусу 170
- Буасје итбурнусу 174
- Галханчыглы итбурну 175

- Гарјакши Һәмәрсини 174
- Иберија итбурнусу 176
- Итидишли итбурну 178
- Јарымкүрәви итбурну 169
- Јумшаг итбурну 173
- Клука итбурнусу 176
- Комаров итбурнусу 176
- Маршал итбурнусу 176
- Низами дәркүлү 174
- Прилипко итбурнусу 175
- Репена итбурнусу 169
- Сахокија итбурнусу 178
- Түкчүклү итбурну 173
- Унлу (тозлу) итбурну 177
- Хырдачичәк итбурну 175
- Чохтиканлы итбурну 170

Иттиканы 179

- Русија иттиканы 179

Јалангоз 32, 116

- Ганадмејвә јалангоз 116

Јарпагсүнбүл 29

Јемишан 54, 179

- Бешјува јемишан 179
- Гафгаз јемишаны 182
- Әјрикөвдә јемишан 183
- Мејер јемишаны 184
- Түклүчичәк јемишан 184
- Хырдајарпаг јемишан 183
- Шәрг јемишаны 182
- Шовис јемишаны 185
- Мүхтәлифјарпаглы, јаланчы јемишан 185

Јулгун 186

- Будаглы јулгун 187
- Кочи јулгуну 186

- Мејер јулғуну 186
- Каликант 48
- Чичөкләјөн каликант 48
- Кафур ағачы 49
- Вәзили кафур ағачы 49
- Көвөр 62
- Тиканлы көвөр 62
- Көнкиз шоран 43
- Кнеро 62
- Күкнар 26
- Кавалы 55, 119
- Көјәм 55, 120
- Иран алчасы 55
- Хәзәр алчасы 55, 119
- Чыр алча 55, 119
- Көвән 60, 187
- Гарабағ көвәни 189
- Гарјакин көвәни 189
- Гафгаз көвәни 191
- Гызылы көвән 187
- Гогенакер көвәни 191
- Ијнәшәкилли көвән 190
- Иран (фарс) көвәни 190
- Компакт көвән 190
- Маршал көвәни 189
- Мејер көвәни 189
- Кәндалаш 191
- Гара кәндалаш 191
- Көнкиз 43
- Кәрмөшов 67, 192
- Авропа кәрмөшову 67, 192
- Енлијарпаг кәрмөшов 67, 194
- Зијилли кәрмөшов 67, 192
- Јапон кәрмөшову 67

- Мәхмәри кәрмәшов 67, 192
- Намаргабыг кәрмәшов 67
 - Киланар 194
- Антипка вә ја мешә киланары 56, 121
- Араз албалысы 196
- Боз албалы 196
- Жилас 55, 120
- Хырдамејвә албалы, киланар 194
 - Көјрүш 121
- Ади көјрүш 121
- Сумахјарпаг көјрүш 121
- Шишмејвә көјрүш 122
 - Күләбришин 57, 122
- Ипәк (Ләнкәран) акасијасы 57, 122
 - Күјәмә 241
- Јунан күјәмәси 242
 - Леспедеса 60
- Чилвари леспедеса 61
 - Ләләк ағачы 57, 123
- Ади вә ја үчтиканлы ләләк ағачы 57
- Хәзәр ләләји 57, 123
 - Лејләкоту, чубухлуча 215
- Гафгаз лејләкоту 215
 - Ликвидамбар 51
- Гәтранлы ликвидамбар 51
 - Маклјура 41
 - Маьонија 46
- Пыркалјарпаг маьонија 46
- Јапон маьонијасы 46
- Сүрүнән маьонија 46
 - Магнолија 46
- Занбагчичәк магнолија 46
- Иричичәк магнолија 46
- Кобус магнолијасы 46

Мелија 63

- Иран мелијасы (јасәмән) 63
- Тоссендан мелијасы 63

Мешә киласы 125

- Ади мешә киласы 125

Мәрәвчә 31

- Һүндүр мәрәвчә 31

Мотмоту, рус алчасы, фирәнк үзүмү 196

- Әјри мотмоту 196

Мурдарча 71, 197

- Ишләтмә (исһал) мурдарчасы 71, 197
- Күрәкјарпаг мурдарча 199
- Паллас мурдарчасы 71, 197
- Сыхылмыш мурдарча 199
- Хырдамејвәли мурдарча 199
- Һәмишәјашыл мурдарча 71

Мүрдәшәр 71, 199

- Гаја мүрдәшәри 71
- Иријарпаг мүрдәшәр 200
- Көврәк мүрдәшәр 199

Наз 58, 200

- Загафгазија назы 201
- Компакт наз 200
- Һөркү назы 200

Нар 201

Нәфәсоту 58

Палыд 36, 125

- Араз палыды 36, 132
- Боз палыд 37
- Гәрб палыды 38
- Гызылы палыд 37
- Гумрал палыд 37
- Даш палыд 38
- Иберија палыды 37, 127

Топулга 52, 210

- Дазыярпаг топулга 210
- Аракәсмәдишли жарпагы топулга 210
- Туг 41, 139
- Ағ тут 41, 139
- Гара тут 41, 139
- Гырмызы тут 41
- Кағызы тут 41

Тұлпан ағачы 48

Үзүм 242

- Мешә үзүмү 242
- Шәрг үзүмү 242

Фындыг 34, 212

- Ади фындыг 35, 212
- Аҗы фындыгы 34, 141
- Марал фындыгы 35, 139
- Ири фындыг 35

Фыстыг 38

- Шәрг фыстыгы 38, 141

Фотиниа 54

Хаша 212

- Буҗнузлу хаша 212

Хамаропс 30

Хамырмаја 243

- Ади хамырмаја 243

Хеномелес 53

Химонат 49

Хостәк 60

- Иричичәк хостәк 60
- Сары акасија, ағачвары хостәк 60

Хурма 145

- Гафгаз (ади) хурмасы 145

Һәлмәл 61

- Сирканвары һәлмәл 61

Һејва 53, 213

- Ади Һејва 213

Һөмишөјашыл омеҗа 42

- Ағ Һөмишөјашыл омеҗа 42

Чаггалгозу 70

- Үвөзјарпаг чаггалгозу 70

Чајтиканы 213

- Ади чајтиканы 213

Чинар 51, 146

- Ағчагајынјарпаг чинар 52

- Гәрб чинары 52

- Пазјарпаг чинар 52

- Шөрг чинары 51, 146

Чин тунгу 65

Чингил 60, 215

- Күмүшү чингил 60

Чубухлуча 215

- Гафгаз чубухлучасы 215

Чанаваркиләси 216

- Ади чанаваркилә 216

- Гафгаз чанаваркиләси 216

- Загафгазија чанаваркиләси 217

Чөкө 147

- Гафгаз чөкөси 147

- Енлијарпаг чөкө 149

- Прилипко чөкөси 149

Чузғун 217

- Бакы чузғуну 218

- Гырхбуғум чузғун 217

- Јарпагсыз чузғун 217

- Петунников чузғуну 218

Шабалыд 35, 150

- Ади шабалыд 35, 150

Шаггылдаг 59

- Шөрг шаггылдағы 59

- Ермөни шаггылдағы 59

- Комаров шаггылдағы 59

- Киликија шаггылдағы 59

Азербайчанын ағач вә коллары, II чилд, Бақы, 1964.

Бабајев Н. Абшеронда бечәрилән бә'зи ағач вә коллар, "Көнчлик" нәшр., 1976.

Богданов П.Л. Дендрология. Изд. «Лесн. пром.», М., 1974.

Гроссгейм А.А. Флора Кавказа т. 1 (1928); т. 2 (1930); т. 3 (1932); т. 4 (1934); т. 5 (1952) М.Л.

Гроссгейм А.А. Определитель растений Кавказа. М.Л., 1945.

Гулијев В.Ш., Хәлилов М.Ј. Азербайчанын һәмишәјашыл ағач вә коллары., Бақы, 1998.

Дендрофлора Кавказа. т. II. 1961., т. III. 1963

Деревья и кустарники СССР. том I-УІ. 1949-1952.

Древесные породы мира. т. 3. М. «Лесн. пром.», 1982.

Әсәдов К.С. Бөјүк Гафгазын јабаны мејвә биткиләри. Бақы, "Елм", 1981.

Красная книга. Дикорастущие виды флоры СССР нуждающиеся в охране. Л., 1975.

Меницкий Ю.Л. Обзор видов рода «Quercus» Евразии., Л.: Наука, 1982.

Мөммәдов Ф.М. Јашыл чөпәрләр. Азәрнәшр, Бақы, 1977.

Прилипко Л.И. Лесная растительность Азербайджана. Изд. АН Азерб.ССР, 1954.

Сафаров И.С. Важнейшие древесные реликты Азербайджана. Изд. АН Азерб. ССР, 1962.

Чәлилов Г., Хәлилов М. Декоратив јашыллашдырма. "Көнчлик" нәшр., 1982.

Флора Азербайджана, том I-УШ, Баку, 1950-1961.

Черепанов С.К. Сосудистые растения СССР. Л, "Наука", 1981.

Шиманюк А.П. Дендрология. М., 1967.

МҮНДӘРИЧАТ

КИРИШ- - - - -	-3
БИРИНЧИ ФӘСИЛ. Еколожи амилләр вә биткинин еколокијасы- 6	
Иглим шәраити- - - - -	7
Торпаг - грунт шәраити - - - - -	-12
Топографик шәраит (релјеф)- - - - -	12
Биотик факторлар - - - - -	13
Антропоген факторлар - - - - -	14
Фенолокија - - - - -	-16
ИКИНЧИ ФӘСИЛ. Биткинин нөвү вә нөвдахили мұхтәлифлик-17	
Нөвләрин ареалы, ареалын типләри- - - - -	-19
ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ. Ағач биткиләринин систематик тәркиби - -21	
ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ. Азәрбајчанын мешә әмәләкәтирән ағач вә коллары- - - - -	-73
1. Ағачлар - - - - -	73
2. Кол нөвләри - - - - -	152
3. Һәмишәјашыл ағачлар - - - - -	-218
4. Һәмишәјашыл коллар - - - - -	-229
5. Лианалар - - - - -	-234
Ағач вә колларын азәрбајчан адларынын сијаъысы - - - - -	244
Әдәбијат- - - - -	-259

Вахид Шамхал оглы Кулиев
Махмуд Юсиф оглы Халилов

Дендрология

Издательство “Экология”
Баку – 2000

Vahid Şamxal oğlu Quliyev
Mahmud Yusif oğlu Xəlilov

Dendrologiya

“Ekologiya” nəşriyyatı
Bakı – 2000